

De Vrije Fries

JAARBOEK

uitgegeven door het

FRIES GENOOTSCHAP VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

en de

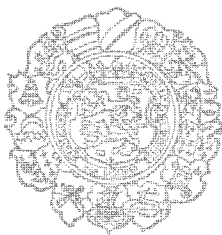
FRYSKE AKADEMY

78
ACHT EN ZEVENTIGSTE DEEL

1998

SINDS
1839

DE VRIJE FRIES
SINDS 1839

ACHTENZEVENTIGSTE DEEL 1998

Jaarboek uitgegeven door het
Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde
en de Fryske Akademy

REDACTIE

Wiebe Bergsma, Goffe Jensma, Gilles de Langen, Hotso Spanninga

REDACTIE-ADRES

Nieuwesteeg 8
8911 DT Leeuwarden

ONTWERP

Invorm - Tom Sandijck

OPMAAK EN DRUKWERK

Grafisch Bedrijf Hellinga

ISBN 90-6171-879-1

FA-nummer 879

De redactie houdt zich aanbevolen voor kopij. In het algemeen gaat haar voorkeur uit zowel naar wetenschappelijke artikelen als naar meer essayistische bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis, kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst. Kopij dient, voorzover mogelijk, te worden aangeleverd op floppydisk (plus één uitdraai) en in het formaat van één van de tegenwoordige tekstverwerkingsprogramma's (WP 4.2 tot WP 8; Word 6 tot Word 97). Annotatie en literatuurverwijzing gaan volgens de regels die binnen het vakgebied van een bijdrage gelden, echter met deze beperking dat verwijzing tussen haakjes in de tekst niet is toegestaan. De auteur dient in de eindnoten een verkort titelsysteem te hanteren, dat doorverwijst naar een aan het eind van de bijdrage op te nemen literatuurlijst en eventuele lijst van archivalia.

Wumkes.nl

Inhoud

REDACTIONEEL

Traditie en vernieuwing	7
--------------------------------------	---

BIJDRAGEN

Jos Bazelmans, Danny Gerrets en Arent Pol	Metaaldetectie en het Friese koninkrijk. Kanttekeningen bij de centrumfunctie van noordelijk Westergo in de vroege Middeleeuwen	9
J.A. Mol	It begjin fan de ridderoorders yn midsieusk Fryslân	49
S. Zijlstra	In doalhôf fan 'e menisten. De polemyk tusken in grifformearde predikant en in meniste dokter om 1660 hinne	57
Ritske Mud	Het Leeuwarder metselaars- en steenhouwersgilde in de achttiende eeuw	77
C. Boschma	Een Friese schilder en zijn netwerk. Douwe de Hoop (1800-1830) en het portret van Benjamin Franklin	99
A. Feitsma	Joast Halbertsma yn it ramt fan de taalkunde fan syn tiid	113
Johan Frieswijk	De suvering fan de Fryske Akademy, 1945-1947	129

KRITIEK EN TERUGBLIK

A.H. Huussen	Recensie	163
W.A. van Es	In memoriam doctor Herrius Halbertsma, Fries oudheidkundige	167

BRONNEN EN EGODOCUMENTEN

Yme Kuiper en Hotso Spanninga	Voor Vaderland en Oranje - een Fries edelman in een tijd van overgang. Het levensverhaal van Willem Hendrik baron van Heemstra (1779-1826).	173
-------------------------------	--	-----

KRONIEK

J.M. Bos en G.J. de Langen (red.)	Archeologische kroniek van Friesland over 1997	205
	Jaarverslag Fries Genootschap over 1997	233
	Personalia auteurs	236

Redactioneel: traditie en vernieuwing

De geschiedenis van *De Vrije Fries* is nauw verstrengeld met die van het Fries Genootschap. Het tijdschrift begon indertijd, in 1839, als bundeling van de lezingen die de genootschapsleden in hun vergaderingen voor elkaar hielden. *De Vrije Fries* is daarmee een van de oudste wetenschappelijke tijdschriften in Nederland, maar wat meer is, door de tijd heen laat het tijdschrift ook zien hoe in Friesland wetenschap werd beoefend. Bij ontstentenis van een Friese universiteit is het Genootschap gedurende de langste tijd van zijn bestaan het belangrijkste wetenschappelijk forum in Friesland geweest. Hier discussieerde men over Friesland en zijn roemruchte verleden.

Uit de vele tientallen jaargangen van *De Vrije Fries*, neerslag van die discussies, komt naar voren hoe in de negentiende en twintigste eeuw het beeld van het tegenwoordige Friesland is ontstaan. In deze tijd veranderde de welvarende kustprovincie van vóór 1800 langzaam in een perifeer gelegen agrarisch gewest, dat bovendien steeds sterker de status van plattelandsmuseum kreeg. Dit proces – onontkoombaar gevolg bijna van de wording van de Nederlandse eenheidsstaat – riep soms verzet en ressentiment op, maar vooral sterke gevoelens van verlangen naar de betere tijden van weleer. Teloorgang doet het historisch besef vaak geweldig aanwakkeren en dat is ook in Friesland gebeurd. De geschiedenis van Friesland werd die van een gewest dat zijn eigen tekortkomingen sublimeert in beelden van een groots verleden. Geen van de andere Nederlandse provincies heeft in het publieke debat zo zijn geschiedenis als joker ingezet als juist Friesland.

Als nieuwgevormde redactie zijn wij ons terdege bewust van deze traditie en wij menen er ook niet zonder te kunnen. Toch staan wij wel enige vernieuwing voor en die houdt in dat we ernaar streven om dit bewustzijn van de traditie zoveel mogelijk kritisch vorm te geven.

Daartoe zien wij twee mogelijkheden. Natuurlijk zal *De Vrije Fries* in hoofdzaak een historisch tijdschrift blijven, met bijdragen over de geschiedenis van Friesland. Meer echter dan soms het geval was, willen we deze geschiedschrijving in een duidelijke historiografische context plaatsen. Hoe verhoudt zich de Friese geschiedenis en geschiedschrijving tot de Nederlandse en tot de Europese? Regionale geschiedenis is een volwaardige sub-discipline, maar slechts dan wanneer ze de bereidheid toont om haar resultaten te meten aan wat in andere regio's en wat in het centrum gebeurt. Ten tweede willen we, meer dan voorheen gebruikelijk, ruimte bieden aan essays en kritische beschouwingen over hedendaagse Friese cultuur. Wat zijn in cultureel opzicht de problemen en de dilemma's in Friesland en hoe verhouden deze zich tot de geschiedenis? We hopen dat aan het eind van onze redactieperiode, in 2003, het blad zo meer een podium zal zijn geworden waarop het publieke debat over dit soort zaken wordt gevoerd.

Om meer helderheid te scheppen is *De Vrije Fries* voortaan ook in een aantal rubrieken ingedeeld. Voorlopig zal, zoals de lezer dat gewoon is, de belangrijkste

rubriek bestaan uit historische artikelen van verschillende aard. Wel hebben we het voornemen om daarbij meer accent te leggen zowel op de eigen tijd als op kunst- en literatuurgeschiedenis. In deze jaargang is, zoals te doen gebruikelijk, verder in de rubriek 'Kroniek' ruimte gemaakt voor jaarverslagen en voor de archeologische kroniek. Verder openen we onder de titel 'Bronnen & Ego-documenten' in deze jaargang twee nieuwe rubrieken, waarin voortaan belangwekkende bronnen zullen worden gepubliceerd. In 'Kritiek & Terugblik' zullen besprekingsartikelen worden geplaatst over belangrijke publicaties op het gebied van de Friese geschiedenis. Tenslotte gaan we met ingang van de volgende jaargang onder de titel 'Traditie & Vernieuwing' ook aandacht besteden aan de geschiedenis van de wetenschap, zoals deze door onze voorgangers is beoefend.

De redactie

Metaaldetectie en het Friese koninkrijk

Kanttekeningen bij de centrumfunctie van noordelijk Westergo in de vroege Middeleeuwen¹

JOS BAZELMANS,² DANNY GERRETS³ EN ARENT POL⁴

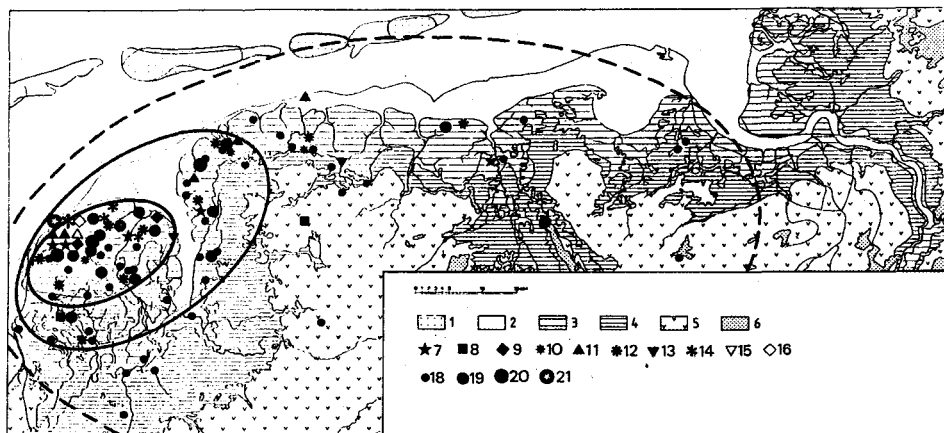
1. Het Friese koninkrijk

Het Friese koninkrijk van de vroege Middeleeuwen heeft altijd tot de (Friese) verbeelding gesproken. Middeleeuwse schriftelijke bronnen vertellen ons echter weinig over de ligging, omvang en structuur van deze veronderstelde politieke entiteit. Dat is niet zo vreemd omdat op het moment dat de vrijwel schriftloze Friese wereld in een intensief contact kwam met het verschriftelijkte Merovingische Rijk zij door de zuidelijke buur politiek-militair werd onderworpen. Friese leiders zijn dan ook weinig prominent aanwezig in zevende- en achtste-eeuwse *historiae*, *vitae* en *annales*.⁵ Eigenlijk weten we alleen van Aldgisl en zijn opvolger Redbad (†719) dat zij in het Nederlandse kust- en rivierengebied een leidinggevende rol speelden en dat zij door sommige buitenstaanders als koningen werden beschouwd.⁶ Hun (tijdelijke?) residentie lag in Utrecht en hun macht strekte zich waarschijnlijk uit over het Midden-Nederlandse rivierengebied en mogelijk over de Hollandse kust.⁷ Of zij oorspronkelijk uit het Noord-Nederlandse kustgebied stamden, en of hun gezag door de bewoners van laatstgenoemd gebied werd erkend, is onbekend.⁸

Hoewel het niet denkbeeldig is dat de politieke machtsvorming in *Frisia* in de tweede helft van de zevende en het begin van de achtste eeuw een direct effect was van de noordwaartse, door de Austrasische elite gedomineerde expansie van het Merovingische rijk,⁹ wordt algemeen aangenomen dat het koninkrijk van Aldgisl en Redbad teruggaat op een vroeg-zevende-eeuwse, zesde-eeuwse of zelfs eerdere voorloper.¹⁰ Het kerngebied van de laatste zou echter niet in het gebied van de Kromme Rijn hebben gelegen maar in het huidige Friesland. *Historische* aanwijzingen voor deze veronderstelling zijn er echter weinig of niet.¹¹ Van oudsher wordt – meestal stilzwijgend – aangenomen dat het gebied waartoe het gebruik van de Friese taal in historische tijd zich beperkte het oorspronkelijk kerngebied vormde.¹² *Archeologisch* onderzoek lijkt echter een solide basis verschaft te hebben aan het idee dat Friesland in de late zesde en de eerste helft van de zevende eeuw een politiek of zelfs koninklijk centrum was. Sinds het midden van de 19de eeuw is namelijk in Friesland een hoeveelheid gouden objecten en munten gevonden – in totaal zo'n 1,5 kg. – die voor die periode zowel in omvang als karakter in een nationaal en internationaal perspectief opmerkelijk is.¹³ De

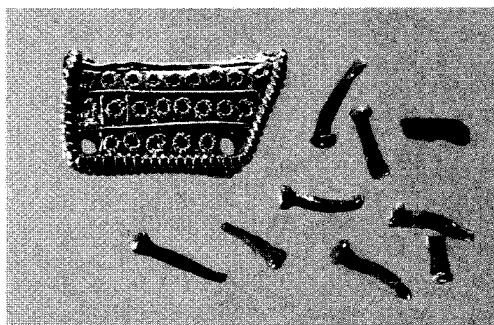
verspreiding van zesde- en zevende-eeuwse gouden munten in Noord- en Midden-Nederland en aangrenzend België en Duitsland illustreert op een voortreffelijke wijze Frieslands grote aandeel in de hoeveelheid kostbaarheden die uit de vroege Middeleeuwen bekend is (figuur 2).¹⁴ De ontdekking in 1953 van de spang van Wijnaldum, een juweel van onmiskenbaar koninklijke allure,¹⁵ en de vondst in het begin van de jaren negentig van grondstoffen en afvalproducten van zilver- en goud-edelsmeedkunst op dezelfde plaats leken volgens sommigen zelfs directe aanwijzingen voor de aanwezigheid in Friesland van koningen en/of hun ambachtelijk gevolg.¹⁶

De Noordnederlandse goudvondsten zijn in het verleden meermaals onderwerp van studie geweest.¹⁷ Onlangs heeft Johan Nicolay ze in zijn uitstekende en bekroonde doctoraalscriptie samengebracht.¹⁸ Bijzonder waardevol is zijn overzicht omdat ook recente metaaldetectievondsten zijn opgenomen. Volgens Nicolay is in de verspreiding van goudvondsten in Noord-Nederland een driedeling te herkennen die in sociaal-politieke zin geïnterpreteerd kan worden (figuur 1). Het grootste aantal en de meest bijzondere goudvondsten concentreren zich in noordelijk Westergo. Deze regio mag volgens Nicolay beschouwd worden als een machtspolitiek – wellicht koninklijk – centrum. Rond de kernregio is een

Figuur 1. Verspreidingskaart van de losse goudvondsten uit het Noord-Nederlandse terpengebied (Nicolay 1998, figuur 99); 1. strand en duinen; 2. zee- en zoetwater; 3. kwelderzone; 4. knikkleizone; 5. veen; 6. het pleistocene achterland; 7. object met cloissoné; 8. pseudo-muntfibula; 9. goudbeslag; 10. bracteaat; 11. gouden hanger/oorbel/kraal; 12. munthan-ger; 13. vingerring; 14. baartje/hakgoud/smeltbrok; 15. gouddruppel; 16. gouddraad; 18. munt; 19. munten (2-3); 20. munten (4-5); 21. munten (23).

gebied te onderscheiden met een aanzienlijke, doch minder dichte aanwezigheid van gouden objecten en koningsjuwelen ontbreken hier. Genoemd overgangsgedebied omvat zuidelijk Westergo en Oostergo. In het derde en meest omvangrijke gebied tenslotte, is sprake van een lage dichtheid aan goudvondsten. Tot deze perifere regio rekent Nicolay het Groninger terpengebied, de aangrenzende veengebieden en de pleistocene zandgronden van Friesland en noordelijk Drenthe. Op historische en archeologische gronden kunnen met hetzelfde recht ook Texel en Noord-Holland, of zelfs Zuid-Holland en het Midden-Nederlandse rivierengebied tot dit gebied gerekend worden, maar zij vallen buiten zijn kartering. Nicolay biedt met zijn uiteenzetting de meest uitvoerige onderbouwing van het in het afgelopen decennium tot ontwikkeling gekomen idee dat Westergo of noordelijk Westergo een centrale positie innam in een vroeg-middeleeuws Fries koninkrijk.¹⁹ En volgens sommigen neemt binnen deze regio de terpencluster van Wijnaldum op haar beurt een vooraanstaande plaats in.

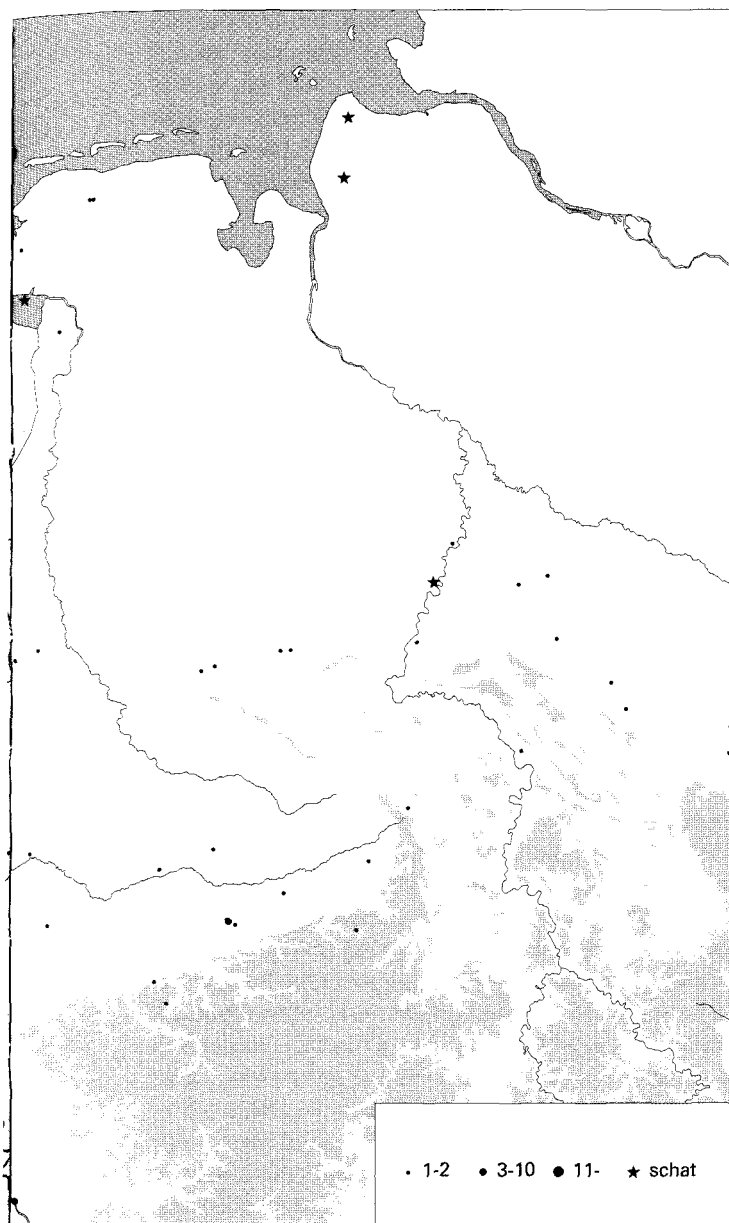
Wijnaldum-Tjitsma. Toegeknepen gouden, filigrain-versierd beslag, waarin negen gouden nageltjes zijn opgeborgen. Het beslag is naar alle waarschijnlijkheid gemonteerd geweest op een zeer kostbaar zwaard. Samen met andere vondsten te Wijnaldum wijst het op de uitoefening ter plekke van goud-edelsmeedkunst.

In deze bijdrage willen we bij de veronderstelde centrumfunctie van zowel (noordelijk) Westergo als de genoemde terpencluster een aantal kanttekeningen plaatsen.²⁰ Volgens ons is de concentratie van goud in genoemde kernregio en in en rond Wijnaldum voor een belangrijk deel het product van sterk wisselende mogelijkheden tot succesvolle metaaldetectie in de verschillende Friese regio's. Dit inzicht is zonder twijfel ook van belang bij de interpretatie van de verspreiding van het grote aantal andere metaalvondsten uit Noord-Nederland.²¹

2. De studie van depositionele en post-depositionele processen

Sinds het midden van de jaren zeventig is er in de archeologie een grote interesse ontstaan voor de wijze waarop de ons bekende archeologische nalatenschap tot stand is gekomen.²² In het onderzoek van dit complexe proces staan twee vragen centraal: (1) hoe verhoudt het menselijke denken en doen in het verleden zich tot een voor archeologen in potentie zichtbare materiële nalatenschap, en (2) hoe wordt deze nalatenschap archeologisch zichtbaar? Kort zullen we hier op beide vragen ingaan.

Figuur 2. Vindplaatsen van gouden munten uit de zesde en zevende eeuw in Nederland en aangrenzend België en Duitsland (naar Pol, in voorb.). Met een raster is het gebied boven 300 m. NAP aangegeven.

De eerste vraag stelt aan de orde of bij menselijk handelen delen van de materiële cultuur op of in de grond – dat is ‘in depositie’ – terecht komen, zonder dat deze weer door de participanten of latere generaties die bekend zijn met de depositie geborgen worden. Ter benoeming van deze relatie spreken we over *depositionele* processen. Een voorbeeld. Bij vele rituelen rond de dood worden objecten die hebben toebehoord aan de overledene zowel doorgegeven aan nabestaanden als meegegeven in het graf. In het eerste geval is er geen sprake van een potentiële archeologische herkenbaarheid van het handelen (en de redenen en motieven hiervan); in het tweede geval wel.²³ En er is geen reden te veronderstellen dat er tussen beide vormen van omgang met objecten, vererving enerzijds of depositie als grafgift anderzijds, een dwingend verband bestaat.

De tweede vraag is bedoeld om zicht te krijgen op de factoren die bepalen dat de materiële cultuur die definitief in depositie terecht is gekomen wel of niet deel uitmaakt van het huidige wetenschappelijke gegevensbestand. Ter benoeming van deze relatie spreken we over *post-depositionele* processen. Relevante factoren die de archeologische overlevering bepalen zijn zeer divers en sterk afhankelijk van de regio van onderzoek. Gedacht kan worden aan de natuurlijke afdekking van objecten door sedimenten of juist verplaatsing en/of vernietiging ervan door erosie, fysisch-chemische verwerking van objecten, menselijke activiteiten die objecten aan het oppervlak brengen, de institutioneel-archeologische organisaties die gevonden objecten registreren, etc.

Onlangs zijn binnen de Nederlandse archeologie originele gedachten geformuleerd met betrekking tot eerstgenoemde, depositionele processen. Theuws en Alkemade bijvoorbeeld, hebben in een studie naar de productie, circulatie en depositie van vroeg-middeleeuwse zwaarden laten zien dat in het gebied tussen Seine en Rijn een grote regionale variatie bestaat in het meegeven van zwaarden als grafgift.²⁴ Opvallend is dat zwaarden meestal geen deel uitmaken van grafinventarissen in de ‘rijke’ kerngebieden van *Francia*, dat wil zeggen in de gebieden die in sociaal-politieke zin een stabiele, hiërarchische, maatschappelijke ordening kenden. Zwaarden hebben hier ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld, die ook in historische bronnen is gedocumenteerd, maar ze werden bij de dood van de gebruiker waarschijnlijk aan koning of heer teruggegeven of vererfd in plaats van meegegeven aan de doden. Het begrafenisritueel vormt hier geen competitieve rituele arena (meer) omdat de verdeling van machtspolitieke posities en de toegang ertoe door een regelgebonden erfopvolging vastlag. In relatief perifere gebieden echter, die recentelijk binnen het bereik van één van de Merovingische machtscentra waren gekomen, vinden we zwaarden wel terug in graven. Het is juist in deze gebieden dat nieuwe elites, die zich hadden gevormd op basis van intensieve contacten met de Merovingische wereld, zich in een kostbaar grafritueel manifesteerden.

Ook in twee recente Amsterdamse proefschriften wordt dieper ingegaan op de relatie tussen de archeologische (on-)zichtbaarheid van maatschappelijke structuren en processen enerzijds en praktijken van vooral rituele depositie

anderzijds.²⁵ Beide auteurs, Diepenveen en Hiddink, plaatsen kanttekeningen bij de vaak zelfgekozen afhankelijkheid van archeologen van kostbare grafvondsten of monumentale grafmonumenten ter benoeming van indrukwekkende politieke constellaties of veranderingen. Volgens Diepenveen is namelijk de herkenbaarheid van deze structuren en ontwikkelingen in het grafbestel voor een belangrijk deel bepaald door het gegeven of in een samenleving het uitvaartritueel wel of niet geldt als een arena waarin sociaal-politieke relaties worden gevormd of bekrachtigd. Binnen samenlevingen kan het uitvaartritueel met verloop van tijd die rol verliezen zonder dat er noodzakelijk sprake is van destabilisatie of desintegratie van machtsnetwerken; integendeel, meestal wijst een dergelijke verandering op het ontstaan van meer geformaliseerde sociale verhoudingen.²⁶ En tussen contemporaine, naburige samenlevingen kunnen er op dit vlak ook verschillen bestaan. Terwijl de ene samenleving wordt gekenmerkt door een omvangrijk en kostbaar grafritueel, is in een naburige – en in sociaal-politiek opzicht niet wezenlijk andere – samenleving daarvan geen sprake. Kleine en zeldzame vondsten, bijvoorbeeld toevallige resten van prestigieuze objecten in nederzettingen, wijzen dan echter uit dat in die laatste samenleving dezelfde kostbare goederen een rol spelen in de definitie van elite-posities, zij het in andere rituele arena's dan het uitvaartritueel.

Het is op dit laatste punt dat de tweede dissertatie, die van Hiddink, een goed voorbeeld biedt. Daarin is studie gemaakt van de samenlevingen uit de eerste eeuw voor Chr. tot en met de vierde eeuw na Chr. in het gebied tussen Rijn en Wezer. Zij staan in de archeologie bekend als archeologisch 'arm', zeker in vergelijking met samenlevingen aan de Elbe en in Denemarken. Er zijn echter, zo toont Hiddink aan, geen historische redenen aan te nemen dat de door hem bestudeerde samenlevingen in sociaal-politieke zin veel verschilden van laatstgenoemde, in archeologische zin veel rijkere samenlevingen.²⁷ Het is daarom mogelijk, zo vervolgt Hiddink, dat in het gebied tussen Rijn en Wezer in andere, archeologisch onzichtbare delen van het grafritueel de sociale positie of status van de overledene tot uitdrukking kwam, zoals begrafenismaaltijden of rituelen waarbij niet het stoffelijk overschot maar een andere menselijke constituent, de ziel bijvoorbeeld, centraal stond. Waarschijnlijker is het dat de 'rituele communicatie' over de maatschappelijke orde verliep via andere kanalen die geen archeologische sporen hebben nagelaten.²⁸

Dat we in sommige gevallen met deze laatste mogelijkheid rekening moeten houden, wordt duidelijk als we een blik werpen op gegevens ontleend aan de etnografie van een opmerkelijke vorm van ceremoniële geschenkenuitwisseling: de zogenoemde *potlaches* van de Kwakiutl, een Indiaanse groep van de Canadese Noordwest-kust.²⁹ Politiek-economisch georiënteerde antropologen en archeologen hebben altijd speciale aandacht besteed aan deze drukbezochte, feestelijke bijeenkomsten omdat de organisatoren *bij toerbeurt* verplicht zijn steeds grotere hoeveelheden voedsel uit te delen en steeds grotere hoeveelheden goederen te schenken of te vernietigen. Op termijn kent een cyclus van dergelijke competitie-

ve feesten natuurlijk winnaars en verliezers. Daarmee is het volgens hen een treffend voorbeeld van een voor tribale samenlevingen typerende, geritualiseerde interactie die bepalend is voor de statuspositie van de participanten.³⁰ De *potlatch* komt echter ook voor onder naburige groepen van de Kwakiutl en het is niet tot alle archeologen doorgedrongen dat er een grote regionale variatie bestaat als het gaat om de specifieke gelegenheden naar aanleiding waarvan *potlatches* worden georganiseerd. Hoewel de *potlatch* van de Kwakiutl meestal niet direct gerelateerd is aan rituelen rond een bepaald moment in de levenscyclus, is er een zekere relatie tot het huwelijk. Bij de in cultuur-historische zin sterk verwante Tlingit echter, honderden kilometers naar het westen, worden vergelijkbare ceremoniën vrijwel uitsluitend georganiseerd in samenhang met uitvaartrituelen. Hoewel de samenlevingen van de Kwakiutl en de Tlingit vanuit sociaal-politiek oogpunt zeer vergelijkbaar zijn, is er een direct verband tussen deze regionale variatie en de sociale structuur van de betrokken samenlevingen. Bij de Tlingit ontbreken duidelijke regels met betrekking tot erfopvolging en daarom is de uitvaart het moment deze via competitie te bepalen. Bij de Kwakiutl daarentegen, is er sprake van een duidelijk eerstgeboorterecht, en dus geen reden de uitvaart aan te grijpen voor het organiseren van een *potlatch*. In tegenstelling tot de Tlingit echter, ontbreekt het bij de Kwakiutl aan regels met betrekking tot de keuze van een huwelijkspartner. De *potlatch* biedt bij hen daarom de mogelijkheid via competitie titels te verwerven die de kans verhogen op een huwelijkspartner van hogere rang. De beschikbare etnografische gegevens maken niet onmiddellijk duidelijk of en hoe beide *potlatch*-vormen in een in potentie herkenbare archeologische nalatenschap tot uitdrukking komen, maar het is goed voorstelbaar dat er in dit opzicht sprake is van aanzienlijke variatie door de regionale verschillen in gelegenheden, huwelijk of uitvaart, waarbij *potlatches* worden georganiseerd. Deze variatie zou ons bij een archeologisch onderzoek van de maatschappelijk structuur van de samenlevingen in dit gebied op het verkeerde been zetten als we uitgaan van de traditionele premisse dat de 'arme' dan wel 'rijke' vormgeving van het grafritueel in sociaal-politieke zin van grote betekenis is.

Ook voor post-depositionele processen bestaat in Nederland interesse, hoewel men veelal en zelfs in de beste gevallen niet verder komt dan een benoeming ervan in *kwalitatieve* termen.³¹ De exemplarische studie van Fokkens laat ons ook zien hoe complex en met onzekerheden omgeven een *kwantitatieve* evaluatie van deze processen zelfs voor een relatief klein, in fysisch-geografische zin betrekkelijk homogeen gebied is.³² Met het oog op een kartografische presentatie van de archeologische zichtbaarheid van vindplaatsen op het Fries-Drents plateau is Fokkens genoodzaakt aandacht te besteden aan een veelheid van factoren van natuurlijke en antropogene aard: natuurlijke erosie of afdekking, geochemische verwerking, landgebruik, afdekking door plaggenbemesting en bebouwing, ontginning en *last but not least* activiteiten van professionele en amateur-archeologen. Uit zijn behandeling van deze afzonderlijke factoren blijkt dat een getalmatige inschatting ervan alleen betrekkelijk ruw kan zijn en de vraag kan daarom

worden gesteld of het eindproduct, Fokkens kaart van de archeologische zichtbaarheid, niet een te grote nauwkeurigheid suggereert. Met reden kan er eigenlijk alleen gesproken worden over gebieden met een goede, redelijke en een slechte archeologische zichtbaarheid; een inschatting die per micro-regio misschien ook zonder ingewikkelde berekeningen gemaakt had kunnen worden. Daar komt bij, zoals Fokkens zelf signaleert, dat het moeilijk is de bestaande vondstverspreiding aan de hand van de variatie in archeologische zichtbaarheid mathematisch te vertalen naar een gesimuleerde vondstverspreiding.³³ Los van deze kanttekeningen geeft Fokkens studie een goed inzicht in de problemen waarmee men wordt geconfronteerd als men inzicht probeert te verwerven in de post-depositionele factoren die het vondstbeeld in zelfs een betrekkelijk kleine regio bepalen. Bij de beoordeling van een verspreidingsbeeld zoals bijvoorbeeld weergegeven in figuur 2 hebben we echter te maken met een onderzoeksgebied dat een groot aantal geologische, landschappelijke, sociaal-economische, politieke en institutioneel-archeologische regio's omvat. In de volgende paragraaf wordt aan de hand van een voorbeeld, een vergelijking tussen het Zuid-Nederlandse en Noord-Belgische zandgebied enerzijds en het Noord-Nederlandse terpengebied anderzijds, bekeken in hoeverre regio's kunnen verschillen als het gaat om de post-depositionele en de depositionele processen die het vondstbeeld en de verschillen daarin tussen regio's bepalen.

3. Depositionele en post-depositionele processen en de verspreiding van vroeg-middeleeuwse gouden munten

Op de zandgronden van de Nederlandse provincie Noord-Brabant en de Belgische provincies Antwerpen en Limburg zijn verschillende gouden munten gevonden uit de zesde en zevende eeuw die ons een beeld zouden kunnen geven van de vroeg-middeleeuwse muntcirculatie in dit deel van het Merovingische rijk. Het probleem is echter dat de gevonden munten niet te beschouwen zijn als het archeologisch zichtbare product van willekeurig verlies. Immers, het grootste deel van de vroeg-middeleeuwse gouden munten op de pleistocene zandgronden van Zuid-Nederland en Noord-België is afkomstig uit uitsluitend midden- of laat-zevende-eeuwse graven.³⁴ In eerste instantie zou men geneigd zijn dit gebruik van gouden munten in graven te beschouwen als een incidentele voortzetting van de klassiek-mediterrane traditie de dode in de mond of de hand geld mee te geven als betaling voor de reis over de Styx. Omdat echter in het gebied, waar bewoning vanaf ongeveer het midden van de zesde eeuw goed gedocumenteerd is,³⁵ geen sprake lijkt van een traditie in het gebruik van een dergelijke grafobool, mag daarentegen misschien worden aangenomen dat deze munten, die met een christelijk kruis zijn gesierd, dienden als een christelijk *viaticum*: (symbolische) provisie voor de reis naar het hiernamaals.³⁶ In de vroegste fasen van de kerstening ontbrak het in dit gebied immers aan de mogelijkheid regelmatig deel te nemen aan de Eucharistie of aan kerkelijke rituelen rond momenten in de

levenscyclus, bijvoorbeeld bij het sterven, en aan de mogelijkheid begraven te worden bij een kerk,³⁷ terwijl het wel noodzakelijk was zich – vooral ook over de dood heen – te onderscheiden van heidenen.³⁸ Of deze laatste interpretatie klopt is echter niet relevant voor de constatering dat vroeg-middeleeuwse gouden munten in dit gebied vrijwel uitsluitend zichtbaar worden in een specifieke archeologische context, namelijk die van het laat-Merovingische grafritueel. Redelijkerwijs mogen we echter aannemen dat ze in dit gebied ook in de eerste helft van de zevende en zelfs in de zesde eeuw hebben gecirculeerd. Mogelijk wordt het voorkomen van gouden munten zelfs pas zichtbaar op het moment dat zich religieus gemotiveerde veranderingen in het grafritueel voordoen. Deze zullen ongetwijfeld ook sociaal-politieke achtergronden hebben gehad, maar zullen niet op een eenduidige en ongecompliceerde manier samenhangen met (veranderingen in) de productie, invoer en circulatie van gouden munten.³⁹

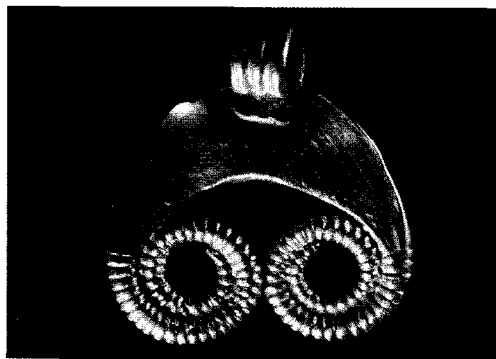
De verspreiding van vroeg-middeleeuwse munten in voornoemd gebied confronteert ons ook met het belang van de studie van post-depositionele processen. Betrekkelijk weinig munten uit het gebied zijn los (3x) of met de metaaldetector (2x) gevonden. De meeste munten (9x) stammen uit opgravingen van grafvelden, waarvan de graven zich op een relatief grote diepte bevinden en soms ook onder dikke plaggendekken.⁴⁰ We mogen daarom aannemen dat het ons bekende aantal het topje van een goed verborgen ijsberg is. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat binnen elke bewoningscluster in dit gebied grafvelden liggen met één of meer van dergelijke munten.⁴¹

Hoe anders is de situatie in het Noord-Nederlandse terpengebied! Als het gaat om de depositionele processen die het verspreidingsbeeld van vroeg-middeleeuwse gouden munten bepalen, lijkt welhaast geen groter contrast mogelijk dan tussen de zandgronden van Zuid-Nederland en Noord-België enerzijds en de kleigronden van Friesland en Groningen anderzijds. In laatstgenoemde provincies stammen immers alle munten vrijwel zeker *niet* uit graven, terwijl uit het gebied wel grafvelden bekend zijn.⁴² Jammer genoeg weten we buiten dit negatieve gegeven echter vrijwel niets over de redenen van depositie omdat over de vondstomstandigheden in de meeste gevallen weinig bekend is. Van oudsher is altijd twijfelachtig geweest of het bij dergelijke kostbare vondsten om willekeurig verlies gaat. Nu we het gedetailleerde archeologische onderzoek kennen van belangrijke nederzettingen uit de volksverhuizingstijd in het Deense gebied (met name Gudme op het eiland Fünen) weten we dat gouden objecten, in kleine maar ook in relatief grote hoeveelheden als (rituele) deposities in sommige nederzettingen voorkomen.⁴³ *Misschien* kunnen we ook het in (inter-)nationaal opzicht grote aantal schatvondsten in Noord-Nederland tot deze categorie rekenen daar waar het vroeger onmogelijk was ze op basis van de vondstcontext als *Versteckhorte* of als *Votivdepots* te duiden.

Als het gaat om post-depositionele processen is tussen beide gebieden eveneens een groot verschil te bespeuren. In het pleistocene deel van Nederlands Brabant en Belgisch Antwerpen en Limburg is het vinden van gouden, vroeg-

Sinds het begin van de jaren tachtig worden in het Noord-Nederlandse terpengebied aanzienlijke hoeveelheden vroeg-middeleeuwse gouden munten gevonden. Het gaat daarbij vrijwel uitsluitend om vondsten gedaan met een metaaldetector. Samen met de oudere terpvondsten laten ze een gevarieerd gebruik van munten zien. Onder de vondsten bevinden zich namelijk niet alleen vele onbewerkte munten (1), maar ook in ringen gemonteerde (2), geoogde (3), gehalveerde (4), of doorboorde (5) munten. In sommige gevallen is het oog verwijderd (6).

Het gebruik van de metaaldetector in het Noord-Nederlandse kustgebied levert niet alleen gouden munten op maar ook andere gouden objecten, zoals deze hanger uit Wijnaldum.

middeleeuwse munten sterk bepaald door de meer of minder grootschalige bouwactiviteiten uit het midden en de tweede helft van de twintigste eeuw en door de wisselvallige respons hierop van de kant van de professionele archeologie. Deze bouwactiviteiten waren namelijk de gelegenheden waarbij de relatief diep of onder essen gelegen grafvelden en grafveldjes gevonden en opgegraven konden worden. In het holocene deel van Noord-Nederland daarentegen, waren (commerciële) afgraving van terpen in de tweede helft van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw en de archeologische activiteiten van (leden van) provinciale genootschappen en musea bepalend voor het verspreidingsbeeld. Het is een gangbaar idee dat deze afgravingen vrijwel overal en in gelijke intensiteit in het terpengebied hebben plaatsgevonden,⁴⁴ maar dat is, zoals we hieronder zullen zien, een misvatting. Recentelijk, sinds het begin van de jaren tachtig, is in het terpengebied de amateur-metaaldetectie een factor van belang geworden. Daar waar gouden munten in het Zuid-Nederlandse en Noord-Belgische zandgebied ontoegankelijk zijn voor metaaldetectie omdat ze zich in grafvelden bevinden die niet aangetast kunnen worden door agrarische bodembewerking, zijn ze in het Noord-Nederlandse kleigebied wel toegankelijk omdat ze hier opgenomen zijn in nederzettinglagen die in grasland en akkers dagzomen. Het is hier niet de plaats de geschiedenis te beschrijven van de commerciële terpaafgravingen of van het archeologisch onderzoek in dit gebied, dat is elders al gebeurd.⁴⁵ In algemene zin willen wij er hier op wijzen dat de kans op het vinden van gouden vroeg-middeleeuwse objecten en munten in dit gebied *relatief* groot is geweest omdat het bodemarchief hier in vergelijking met andere regio's op zeer grote schaal is aangetast.⁴⁶ Weliswaar is de commerciële afgraving van terpen niet systematisch van professioneel-archeologische zijde begeleid, maar geheel ongecontroleerd is het niet gebeurd. Verschillende leden van provinciale genootschappen en conservatoren van provinciale musea hebben zich er sinds het begin van de terpaafgravingen mee bemoeid, soms ook vanuit een sterk numismatische interesse.⁴⁷

Hoewel het in Nederland in de jaren tachtig en negentig vrijwel ontbroken heeft aan een nationaal beleid ter systematische registratie van metaaldetectievondsten,⁴⁸ zijn veel recente metaalvondsten uit Noord-Nederland niet ongezien in collecties of de handel verdwenen. In dit verband moeten voor Friesland de belangrijke activiteiten van Zijlstra, Bos (Rijksuniversiteit Groningen), Galestin (Rijksuniversiteit Groningen) en Erdrich (Universiteit van Amsterdam) worden genoemd. Over het algemeen melden veel metaaldetector-amateurs hun gouden vondstmunten uit dit gebied bij Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet. Het is in deze bijdrage dat we de effecten willen onderzoeken van de intensieve metaaldetectie op het beeld van de verspreiding van gouden, vroeg-middeleeuwse objecten en munten in Noord-Nederland.

4. De verspreiding van vroeg-middeleeuwse gouden objecten en munten in het Noord-Nederlandse kustgebied

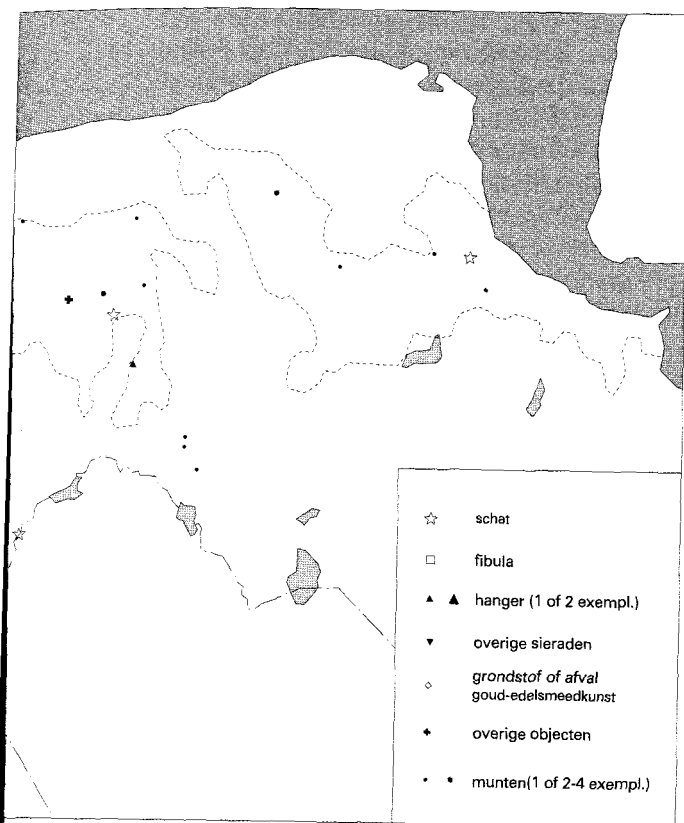
In figuur 3 zijn alle goudvondsten uit de vierde, vijfde, zesde en zevende eeuw, inclusief bewerkte⁴⁹ en onbewerkte munten, uit Friesland, Groningen en Noord-Drenthe bij elkaar gebracht.⁵⁰ In inhoud en vormgeving verschilt deze figuur op een aantal punten van die van Nicolay (figuur 1). In de eerste plaats zijn de gouden objecten voor de duidelijkheid iets anders en in minder categorieën ingedeeld.⁵¹ In de tweede plaats zijn in de figuur ook de gouden munten uit de vierde en de eerste helft van de vijfde eeuw opgenomen. Gelet op de sterke archeologische aanwijzingen in Noord-Nederland voor een hiaat in de bewoning of voor een bewoningsminimum in de periode 300/350-425,⁵² mogen we aannemen dat deze munten pas in de loop van de eerste helft van de vijfde eeuw in het gebied terecht zijn gekomen en dat ze in het gebied pas in de (late) vijfde eeuw of later een rol hebben gespeeld. In de derde plaats is gekozen voor kleinere symbolen ter aanduiding van de verschillende vondsten. Op het eerste gezicht lijkt dit een arbitrair verschil, maar niet vergeten mag worden welke invloed de vormgeving van verspreidingskaarten heeft op de beeldvorming. Natuurlijk moeten symbolen voor de duidelijkheid niet te klein worden gekozen maar in figuur 3 is bewust de suggestie van een overweldigende hoeveelheid vermeden die wel uit Nicolays figuur spreekt. In dit verband leek het ook passend de objecten die als grondstof of als afvalproduct van goud-edelsmeedkunst kunnen worden beschouwd, een bescheidener plaats te geven. Los van deze meer of minder kleine wijzigingen is het beeld niet sterk verschillend van dat van Nicolay en lijkt zijn driedeling op z'n plaats. Ook de bijzondere plaats van de terpencluster van Wijnaldum en haar directe omgeving komt uit de figuur naar voren. Hierbij moeten we natuurlijk beseffen dat een belangrijk deel van de vondsten uit deze cluster stamt uit de opgraving van Wijnaldum-Tjitsma.⁵³

Hiervoor hebben we al gewezen op het belangrijke aandeel van de metaaldetectie in nieuwe goudvondsten in het terpengebied (zie tabel 1) en het is een voor de hand liggende vraag hoe het gebruik van dit hulpmiddel het eerdere, door de terpafravingen bepaalde verspreidingsbeeld heeft veranderd. Ook Nicolay is zich bewust van de mogelijkheid dat detectorvondsten in sommige regio's over- of ondervertegenwoordigd kunnen zijn. Het grote, respectievelijk kleine aantal metaaldetectie-vondsten uit noordelijk Westergo enerzijds en zuidelijk Westergo en Oostergo anderzijds kan bijvoorbeeld te wijten zijn aan de dominantie van respectievelijk akkerland in eerstgenoemde regio en grasland in laatstgenoemde regio's.⁵⁴ Echt serieus lijkt Nicolay deze mogelijkheid echter niet te nemen want het verspreidingsbeeld van de detectievondsten komt volgens hem grofweg overeen met die van de *totale* hoeveelheid vondsten.⁵⁵ Aan het slot van de paragraaf over de representativiteit van het onderzoeksmateriaal stelt hij samenvattend dan ook dat de ons bekende verspreiding van goudvondsten uit het noordelijke terpengebied representatief is voor de vroeg-middeleeuwse situatie. Het is deze

aanname die we hieronder, en vooral in relatie tot het gebruik van de metaalde-
tector, opnieuw willen bekijken. Daartoe zijn de Noord-Nederlandse goudvond-
sten op vier verschillende kaarten weergegeven. Uitgesplitst naar gouden objec-
ten en bewerkte munten enerzijds en onbewerkte munten anderzijds, zijn
kaarten gemaakt voor respectievelijk de vondsten gedaan met en zonder metaal-
detector (figuren 4 tot en met 7).

Bij de interpretatie van deze figuren moet rekening worden gehouden met het
gegeven dat het gaat om betrekkelijk kleine aantallen. Desondanks zijn, als we
het Noord-Nederlandse voorkomen van terpen in het achterhoofd houden, een
aantal zaken overduidelijk. Bekijken we de verspreiding van gouden objecten en
munten gevonden zonder metaaldetector (figuren 4 en 5) dan zien we enerzijds,

Figuur 3. Verspreidingskaart van de vroeg-middeleeuwse goudvondsten uit het Noord-Nederlandse terpengebied (naar Nicolay 1998 (met aanvullingen), Pol in voorbereiding en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet). De stippellijn omsluit het terpengebied (naar Halbertsma 1962, 8).

zoals in figuur 3, een aanzienlijk verschil in vondstdichtheid tussen Friesland aan de ene kant en Groningen aan de andere kant, maar anderzijds, in afwijking van figuur 3, binnen het 'rijke' Friesland een betrekkelijk diffuse verspreiding over Westergo en Oostergo. Het totale aantal in Westergo gevonden objecten en munten verschilt weliswaar significant van dat van Oostergo,⁵⁶ en alle schatten stammen uit eerstgenoemde regio, maar het verschil is ook weer niet zo groot als in de vergelijking tussen beide regio's het forse verschil in aantallen terpen – als indicator voor het aantal vroeg-middeleeuwse nederzettingen en daarmee voor de populatie – tussen Wester- en Oostergo wordt verdisconteerd.⁵⁷

Daar waar binnen Oostergo op basis van het kleine aantal vondsten maar moeilijk regionale verschillen aangewezen kunnen worden, lijkt dat binnen

Westergo wel mogelijk. Zo is de vondstspreading in noordelijk en zuidelijk Westergo vrij dun, terwijl de vondsten zich concentreren in een klein gebied direct ten zuiden van de lijn Harlingen-Franeker. Het is in dit verband echter belangrijk te constateren dat er tussen regio's in Westergo verschillen bestaan in de mate waarin (commerciële) terpafragvingen plaatsvonden en waarin terpa-vondsten werden gemeld. Hoewel Arjaans in zijn bekende artikel over commerciële terpafragvingen in Friesland stelt dat van een ruimtelijk patroon in de afgravingen geen sprake lijkt te zijn, weerspreekt een weergave op één kaart van alle terpafragvingen in Westergo dit.⁵⁸ Zo zijn de door hem geregisteerde commerciële afgravingen duidelijk ondervertegenwoordigd in zuidwestelijk Westergo en in het op de figuren 4 en 5 'lege' noordelijk Westergo (d.i. het voor recente goudvondsten bijzonder relevante deel van Westergo benoorden de lijn Harlingen, Franeker en Beetgum).⁵⁹ Het is daarom niet verwonderlijk dat, als we kijken naar de verspreiding van vondsten gemeld bij het Friesch Genootschap gedurende de periode van de terpafragvingen, er geen sprake is van een gelijkmatige spreading over Westergo. De kartering van deze meldingen door Volkers⁶⁰ laat zien dat deze zich concentreren in het oudste deel van de opvulling van de trechtervormige monding van de oer-Boorne; dat wil zeggen op de terpenrijen en -clusters op en ten zuiden van de lijn Spannum, Tzum en Almenum en op en ten oosten van de lijn Winsum, Dronrijp en Menaldum/Beetgum. Vanuit dit gebied is zowel naar het noorden als naar het zuiden toe sprake van een afnemende dichtheid van vondstmeldingen. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat het in de figuren 4 en 5 weergegeven verspreidingsbeeld sterk mede bepaald is door post-depositionele factoren, dat wil zeggen door de afgravingsgeschiedenis en de archeologische respons hierop.

Zoals gezegd, valt in de figuren 4 en 5 op dat, zeker als we de recente opgravingsvondsten van Wijnaldum-Tjitsma buiten beschouwing laten, in noordelijk Westergo een kleine verdichting waar te nemen is in de streek direct ten zuiden van de lijn Harlingen-Franeker, maar niet daarboven. De prominente plaats van dit gebied zoals zichtbaar in figuur 3 blijkt vrijwel geheel toe te schrijven aan vondsten gedaan met de metaaldetector! Dat is goed te zien in de figuren 6 en 7. Als de grens tussen het akker- en grasland in de beschouwingen wordt betrokken is zichtbaar dat zowel de goudvondsten en de gouden munten in Westergo zich vrijwel zonder uitzondering bevinden in de *Bouw-* en niet in de *Greidhoek*. Zoals we hiervoor hebben gezien was dit gebied op de kaarten voor vondsten gedaan vóór de introductie van de metaaldetector vrijwel leeg. Het is door de metaaldetectie echter niet alleen opgevuld geraakt maar meteen ook, de schatten daargelaten, uitgegroeid tot de rijkste regio! In het tijdsbestek van iets meer dan vijftien jaar zijn er in het akkerbouwgebied ten noorden van de lijn Harlingen, Franeker, Menaldum/Dronrijp en Beetgum 23 gouden objecten en 32 gouden munten gevonden, respectievelijk 28% en 44% van de totalen voor Westergo.⁶¹ Significant in dit verband is ook dat in figuur 7 het aantal vindplaatsen met meer dan één losse muntvondst groter is dan in figuur 5: de 37 munten gevonden zonder

metaaldetector zijn afkomstig van 31 vindplaatsen en de 35 munten gevonden met metaaldetector van 15 vindplaatsen.

We kunnen ons afvragen wat het grotendeels nieuw-ontstane verschil tussen noordelijk Westergo enerzijds en zuidelijk Westergo en Oostergo anderzijds betekent. Is het een artefact van de metaaldetectie of weerspiegelt het vroeg-middeleeuwse verschillen in de hoeveelheden gedeponeerd goud? Er zijn sterke aanwijzingen voor het eerste als we de verschillende regio's met elkaar vergelijken waar het gaat om de (on)mogelijkheden tot succesvolle metaaldetectie. Voordat we die interregionale vergelijkingen maken, is het belangrijk op te merken dat in noordelijk Westergo ook sprake kan zijn van een zichzelf versterkend proces doordat metaaldetector-amateurs een sterke voorkeur hebben voor gebieden waar succesvol is gezocht, waar (spraakmakende) opgravingen zijn geweest⁶² of waar verzamelaars actief zijn.

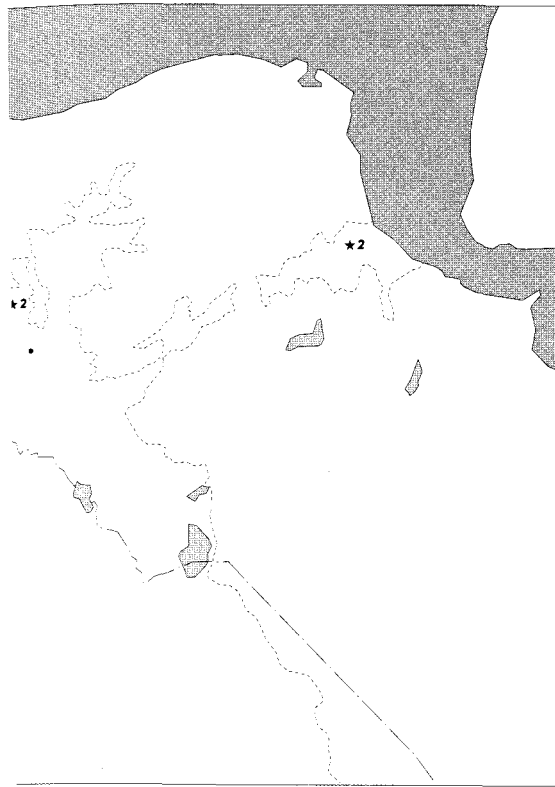
Bij de beoordeling van het verschil tussen noordelijk Westergo enerzijds en zuidelijk Westergo anderzijds is van doorslaggevend belang dat uit de figuren 6 en 7 blijkt dat goudvondsten gedaan met een metaaldetector vrijwel zonder uitzondering stammen uit de *Bouwhoek*. De *Greidhoek* is bijna leeg terwijl hier tijdens de afgraving van terpen veel vondsten zijn gedaan. Opvallend in dit verband is vooral het ontbreken van vondsten in het gebied direct ten zuiden van de lijn Harlingen-Franeker: het gebied dat op de kaarten van vondsten gedaan zonder metaaldetector naar voren komt als het rijkst binnen Westergo. Tekenend is dat twee van de drie muntvondsten die met een metaaldetector gevonden zijn buiten de *Bouwhoek*, stammen uit het kleine akkerbouwgebied rond Pingjum. Gelet op de in vergelijking met de *Bouwhoek* betere uitgangspositie bij de introductie van de metaaldetectie,⁶³ er waren tijdens de afgraving van de terpen meer munten gevonden, hadden we in de *Greidhoek* een (veel) groter aantal metaaldetectievondsten mogen verwachten als sprake was geweest van gelijke condities met betrekking tot succesvolle metaaldetectie.⁶⁴ Hieronder zullen we nog zien dat ook in de verspreiding van Romeinse munten gevonden met de metaaldetector een zeer significant verschil is waar te nemen tussen de *Bouw-* en *Greidhoek*.

Op het eerste gezicht lijken bovenstaande overwegingen niet op te gaan bij een vergelijking tussen noordelijk Westergo enerzijds en Oostergo anderzijds. Immers, laatstgenoemd gebied is niet geheel in gebruik als grasland, maar laat voor het *kustnabije* terpengebied een afwisseling zien van bouwland ten noorden en grasland ten zuiden van Stiens. Vondsten van gouden objecten en munten lijken dus te ontbreken daar waar ze in principe wel gevonden hadden kunnen worden. Toch is het vrijwel ontbreken van vondsten gedaan met de metaaldetector binnen dit Oostergoër akkergebied vreemd als we kijken naar de relatief rijke uitgangssituatie bij de introductie van de metaaldetector (zie tabel 1). We moeten er dan ook rekening mee houden dat het akkerbouwgebied van Oostergo niet op alle punten vergelijkbaar is met dat van Westergo. Bijvoorbeeld, daar waar in noordelijk Westergo de voor de metaaldetectie zeer productieve terpenreeks van Wijnaldum, Dongjum en Berlikum grotendeels onoverbouwd en onafgegraven is

en grootschalig beakkerd wordt, zijn de belangrijke terpen op de reeks Stiens, Hijum, Ferwerd/Hogebeintum en Holwerd overbouwd en grotendeels afgegraven. Zoals voor de Westergoër *Greidhoek* zullen we hieronder zien dat ook de verspreiding van Romeinse munten in Oostergo, uitgesplitst naar gevonden zonder en gevonden met metaaldetector, duidelijke ondersteuning verschaft voor het idee dat in een potentieel rijke regio succesvolle metaaldetectie, om welke redenen dan ook, uitblijft.

Bij de beoordeling van het aanzienlijke verschil tussen Groningen en Friesland, dat niet alleen zichtbaar is op de kaart van de vondsten gedaan met de metaaldetector, maar ook op de kaart van vondsten gedaan zonder detector,

Figuur 4. Vroeg-middeleeuwse gouden objecten uit het Noord-Nederlandse kustgebied, gevonden zonder metaaldetector (naar Nicolay 1998 (met aanvullingen)). Het betreft losse vondsten (stip) en schatten (ster). Vermeld zijn: aantal gouden objecten (indien meer dan één); (aantal munten); en [aantal overige objecten]. De stippellijn markeert voor het terpengebied de grens tussen akker- en grasland.

moet in de eerste plaats het simpele feit betrokken worden dat het aantal terpen in Groningen aanzienlijk minder is in vergelijking met Westergo en minder in vergelijking met Oostergo.⁶⁵ Daarnaast moet echter worden gesteld dat de condities voor metaaldetectie in het Groninger terpenland goed zijn. Hoewel veel terpen in Groningen afgegraven of overbouwd zijn, maar gemiddeld niet meer dan in Friesland, zijn vele terpen beschikbaar voor metaaldetectie omdat ze ieder jaar geploegd worden. Het is mogelijk dat in Groningen sprake is van een minder omvangrijke activiteit van metaaldetector-amateurs, maar dat kan ook het effect zijn van een werkelijk mindere rijkdom aan munt- en andere metaalvondsten.⁶⁶ Overigens moeten we niet aan de mogelijkheid voorbijgaan dat ook verschillen in

depositiepraktijken een rol van betekenis kunnen spelen. Als vanzelfsprekend wordt aangenomen dat deze voor de vroege Middeleeuwen voor het gehele Noord-Nederlandse terpengebied dezelfde geweest zijn omdat het gebied één culturele, Friese regio vormt. Als we echter in de vergelijking ook het gebied direct ten oosten van de Eems betrekken dan is er wellicht reden aan deze assumptie te twijfelen. Als we naar figuur 2 kijken, blijkt dat Groningen in aantallen gouden vondstmunten een overgangsgebied vormt naar het vrijwel lege Saksische gebied. Merovingisch-Saksische contacten zijn historisch goed gedocumenteerd voor de zesde en eerste helft zevende eeuw⁶⁷ en het lijkt daarom onwaarschijnlijk dat er grote verschillen hebben bestaan tussen de omvang van de invoer van Merovingisch goud in het Friese en het Saksische gebied.⁶⁸ Als post-depositionele factoren geen rol spelen, wat de vraag is,⁶⁹ dan is dit goud daar, in

Figuur 5. Vroeg-middeleeuwse gouden munten uit het Noord-Nederlandse kustgebied, gevonden zonder metaaldetector (naar Pol in voorb. en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet).

tegenstelling tot *Frisia*, óf omgesmolten en verwerkt in andere (sier-)objecten, óf het is systematisch niet in archeologisch herkenbare depositie terecht gekomen.

Een belangrijke bevestiging van het vermoeden dat de verschillen binnen Friesland voor een belangrijk deel worden bepaald door regionale variatie in de mogelijkheden tot succesvolle metaaldetectie, is te vinden in een kartering van Romeinse muntvondsten (figuren 8 en 9).⁷⁰ De overeenkomsten tussen figuur 8 en de figuren 4 en 5 en tussen figuur 9 en de figuren 6 en 7 zijn treffend.⁷¹ In de eerste plaats zien we dat de verspreiding van Romeinse munten gevonden zonder metaaldetector belangrijk overeenstemt met die van de vroeg-middeleeuwse goudvondsten en ook met die van archeologische vondsten gedaan bij terpafgravingen.⁷² Ook in figuur 8 is een relatieve leegte te zien in zuid(westelijk) Westergo en vooral ten noorden van de lijn Harlingen-Franeker. In deze gebieden is in ver-

gelijking met het middendeel van Westergo en met Oostergo sprake van een ondervertegenwoordiging van vondsten óf door de relatieve afwezigheid van terpafgravingen, óf door de relatieve aanwezigheid van oude terpafgravingen die zijn uitgevoerd in de periode vóór het ontstaan van het Fries Genootschap, óf door een relatief minder intensieve controle van de afgravingen door leden van genoemd genootschap. In de tweede plaats blijkt dat het gebied ten noorden van de lijn Harlingen, Franeker en Beetgum ook voor de Romeinse munten met de introductie van de metaaldetectie (figuur 9, vergelijk figuren 6 en 7), binnen Friesland, maar ook binnen Westergo, het absolute zwaartepunt in de verspreiding is geworden⁷³; niet alleen als het gaat om aantallen vindplaatsen maar ook om aantallen losse vondsten per vindplaats.⁷⁴ Dit bevestigt het grote verschil in

Figuur 6. Vroeg-middeleeuwse gouden objecten uit het Noord-Nederlandse kustgebied, gevonden met metaaldetector (naar Nicolay 1998 (met aanvullingen)).

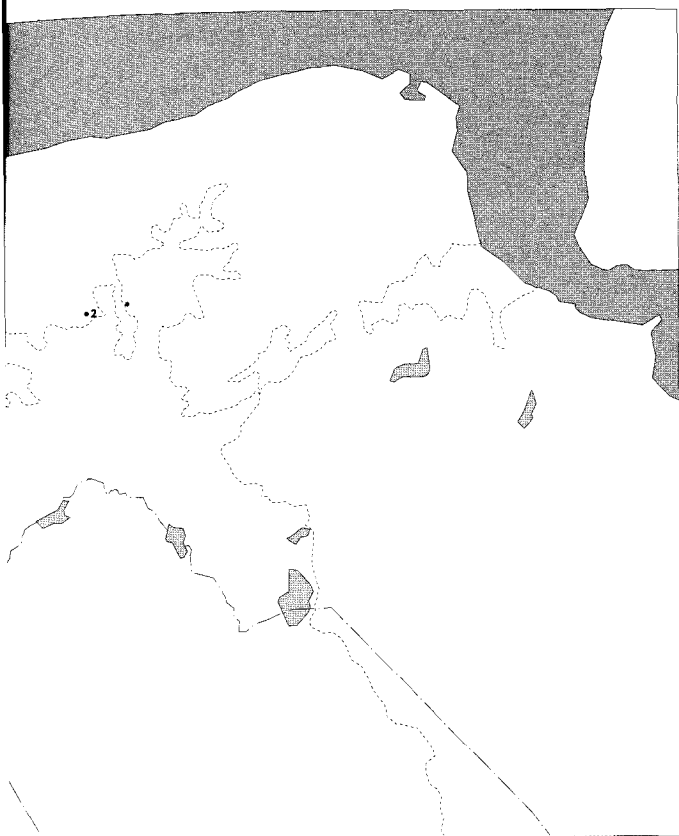
mogelijkheden tot succesvolle metaaldetectie voor de *Bouw-* en *Greidhoek*. In de derde plaats laten ook de figuren 8 en 9 voor Oostergo een opmerkelijke discrepantie zien tussen de muntvondsten gedaan zonder en met metaaldetector. Daar waar in (noordelijk) Westergo de laatste twintig jaar een verdrievoudiging te zien is geweest van het aantal Romeinse muntvondsten, is in Oostergo slechts sprake van een toename met 50% (zie tabel 2). Algemeen wordt op basis van andere vondsten aangenomen dat Oostergo in de Romeinse tijd een vooraanstaande regio was zowel binnen Friesland als daarbuiten.⁷⁵ Met reden mogen we daarom veronderstellen dat in het deel van Oostergo benoorden Stiens metaaldetectie weinig succesvol is ook al kan dit gebied in potentie veel opleveren en ook al bestaat dit gebied voor een belangrijk deel uit akkerland dat regelmatig en onder

goede omstandigheden met de metaaldetector kan worden afgezocht. Waarschijnlijk staat de grootschalige overbouwning van terpen en de aantasting ervan door afgraving in dit gebied het vinden van munten met de metaaldetector belangrijk in de weg.

5. Slot

In het voorgaande hebben we laten zien dat de regionale variatie binnen het Noord-Nederlandse terpengebied in de verspreiding van vroeg-middeleeuwse, gouden objecten en munten geen goede grond vormt aan te nemen dat in het laatste kwart van de zesde of de eerste helft van de zevende eeuw belangrijke

Figuur 7. Vroegmiddeleeuwse gouden munten uit het Noord-Nederlandse kustgebied, gevonden met metaaldetector (naar Pol in voorb. en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet). De stippellijn markeert voor het terpengebied de grens tussen akker- en grasland.

sociaal-politieke verschillen bestonden tussen de verschillende terpenregio's. De genoemde variatie is namelijk voor een belangrijk deel te verklaren als het product van regionale variatie in (a) het (commerciële) afgraven van terpen, (b) de mogelijkheden tot succesvolle metaaldetectie en (c) de archeologische respons op beide activiteiten.

In negatieve zin is het vondstbeeld in zuidelijk of zuidwestelijk Westergo het sterkst bepaald door post-depositionele factoren. Vondsten kunnen in dit gebied ontbreken omdat er in vergelijking met vele andere Friese regio's relatief minder terpen zijn afgegraven.⁷⁶ En ten tijde van de (commerciële) terpaafgravingen lag het gebied wellicht zo ver van Leeuwarden dat hier de 'controle' door de leden van het Friesch Genootschap aanzienlijk minder was in vergelijking met dichter-

Figuur 8. Romeinse munten uit Friesland, gevonden zonder metaaldetector (naar Van der Vin 1992 en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet).

bij gelegen gebieden zoals Oostergo.⁷⁷ Ten slotte, is de achterstand met de introductie van de metaaldetector niet ingelopen omdat geheel zuidelijk Westergo bestaat uit grasland, dat zich slecht leent voor metaaldetectie.

In centraal Westergo, dat wil zeggen het gebied direct ten zuiden van de lijn Harlingen, Franeker en Dronrijp, ligt de situatie gedeeltelijk anders. Terpafgravingen in de late 19de- en vroege 20ste-eeuw en een zekere begeleiding hiervan

Figuur 9. Romeinse munten uit Friesland, gevonden met metaal-detector (naar Van der Vin 1992 en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet). De stippellijn markeert voor het terpengebied de grens tussen akker- en grasland.

door het Fries Genootschap hebben veel vondsten opgeleverd. Met de introductie van de metaaldetector is deze hoeveelheid echter niet verder aangevuld omdat ook dit gebied gedomineerd wordt door voor succesvolle metaaldetectie ongunstig grasland.

Daar waar in de meeste Friese regio's het beeld voor een belangrijk deel

bepaald wordt door de vondsten gedaan tijdens het afgraven van terpen, is dat in noordelijk Westergo, dat wil zeggen het gebied ten noorden van de lijn Harlingen, Franeker en Beetgum, niet het geval. Tot voor kort was dit gebied relatief arm aan vondsten in het algemeen en vroeg-middeleeuwse goud- en muntvondsten in het bijzonder. Dat is niet verwonderlijk als we beseffen dat de terpen in dit gebied voor exploitatie weinig interessant waren omdat ze, zoals hun omgeving, sterk zavelig en daardoor als bron van meststof minder geschikt zijn. Het zavelige karakter van de bodem in noordelijk Westergo, in combinatie met de relatief hoge ligging van het gebied, vormde opnieuw een factor van belang toen de metaaldetectie haar intrede deed. In grote delen van het gebied, inclusief de terpen, is het namelijk mogelijk, in tegenstelling tot het grootste deel van de rest van Friesland, de grond te gebruiken als bouw- in plaats van grasland. Bouwland is in vergelijking met grasland significant gunstiger voor succesvolle metaaldetectie. Door de aanwezigheid van relatief onafgegraven terpen, de sterk voortschrijdende erosie van de terpen door landbouwactiviteiten en de aanwezigheid van dagzomende vroeg-middeleeuwse lagen is in noordelijk Westergo een omvangrijk aanbod aan goudvondsten dat met de metaaldetector succesvol kan worden getraceerd. Noordelijk Westergo heeft daarmee haar achterstand in twintig jaar volledig ingelopen en is zelfs in absolute zin uitgegroeid tot de rijkste regio. Deze rijkdom moeten we echter relativeren door er op te wijzen dat het vinden van gouden objecten en munten met een metaaldetector aanzienlijk makkelijker is dan met een schop zoals bij terpaftergravingen.

Weer anders is de situatie in Oostergo. De terpen in deze streek, inclusief de grote en belangrijke dorpsterpen, zijn sterk aangetast door commerciële afgravingen. Dit gegeven, in combinatie met een zekere onderzoeksinspanning van sommige leden van het Friesch Genootschap in Oostergo, verklaart waarom het gebied op alle verspreidingskaarten prominent aanwezig is, met uitzondering van die welke een beeld geven van de vondsten gedaan met een metaaldetector. Een belangrijk deel van Oostergo vormt in het huidige tijdsgewricht een gebied waar metaaldetectie technisch gezien succesvol zou kunnen zijn, omdat het bestaat uit bouwland, maar het laat weinig nieuwe vondsten zien. Ongetwijfeld is dit toe te schrijven aan de sterke aantasting van de terpen, maar ook aan het feit dat vele terpen, voor zover niet afgegraven, bebouwd en dus ontoegankelijk zijn.

Ten slotte moet de situatie in Groningen besproken worden. Zoals in de Friese regio's, met uitzondering natuurlijk van noordelijk Westergo, is het vondstbeeld hier sterk bepaald door omvangrijke commerciële terpaftergravingen. We mogen er daarbij vanuit gaan dat de activiteiten van amateur-oudheidkundigen en van provinciale genootschappen en musea voor Friesland en Groningen tot op grote hoogte vergelijkbaar zijn geweest, hoewel ze in Friesland misschien intensiever en meer op munten gericht zijn geweest. Voor recente vondsten is het belangrijk te beseffen dat Groningen goede mogelijkheden biedt tot metaaldetectie omdat het een akkerbouwgebied betreft. Op dat punt is Groningen vergelijkbaar met noordelijk Westergo. Daarbij moet echter aangetekend worden dat in

vergelijking met dit specifieke, Friese gebied de Groningse terpen sterker door afgraving zijn aangetast en vaker overbouwd zijn. Concluderend mogen we stellen dat het aanzienlijke verschil in goudvondsten tussen Friesland enerzijds en Groningen anderzijds niet verklaard kan worden door de invloed van post-depositionele factoren.

De vraag is welke consequenties onze betere inschatting van de invloed van post-depositionele processen op het Noord-Nederlandse verspreidingsbeeld van gouden objecten en munten heeft voor ons perspectief op de sociaal-politieke structuur van de samenleving of samenlevingen in het vroeg-middeleeuwse terpengebied. Een daadwerkelijke beantwoording van deze vraag valt voor een belangrijk deel buiten het bestek van dit artikel omdat daarvoor ook studie gemaakt moet worden van het specifieke karakter en de verspreiding van de gouden objecten⁷⁸ en van andere categorieën (metaal-)vondsten. Daarnaast moeten we op basis van historisch en archeologisch onderzoek inzicht verwerven in de (ontwikkeling van de) verschillende, meer of minder gehiërarchiseerde modaliteiten die 'Germaanse' sociaal-politieke structuren in deze tijd kenden en hoe deze archeologisch zichtbaar zijn. Desondanks kunnen we twee opmerkingen maken.

In de eerste plaats is een explicitering van genoemde consequenties niet eenvoudig omdat weliswaar een kwalitatieve maar geen kwantitatieve inschatting gemaakt kan worden van post-depositionele processen. Dit wrekt zich met name bij een vergelijking tussen Noord-Nederland en andere regio's die behoord hebben tot *Frisia magna*. Hoe vergelijken we het aantal en de verspreiding van goudvondsten in het Friese en Groningse terpengebied met die van Noord- en Zuid-Holland en het Midden-Nederlandse rivierengebied; gebieden waar sprake is van fundamenteel andere post-depositionele processen?

In de tweede plaats zijn we redelijk in staat om voor Friesland en Groningen te bepalen welke, en ruwweg in welke omvang, post-depositionele processen het verspreidingsbeeld hebben bepaald. Als we genoemde processen en de aantallen terpen per regio in de beschouwingen betrekken, is sprake van een sterke concentratie van goud- en muntvondsten in de late zesde en eerste helft zevende eeuw; van een betrekkelijk gelijkmatige verspreiding over geheel Friesland en van een significant verschil in vondstdichtheid tussen Friesland (hoog) en Groningen (laag).⁷⁹ Deze constatering lijkt moeilijk in overeenstemming te brengen met een uitgekristalliseerde *polity*, waarvan het centrum in Friesland of (noordelijk) Westergo lag,⁸⁰ en dus met de door Nicolay geschetste regionale, sociaal-politieke differentiatie. In dat geval zou men immers juist weinig vondsten aangetroffen hebben in het in sociaal-politieke zin gestabiliseerde, Friese centrum en veel vondsten in de periferie die met de tijd sterker betrokken raakte op het centrum. Eerder is er sprake van een zich (door een toestroom van Merovingisch goud?) ontwikkelend, competitief systeem van *Gefolgschafts*-relaties dat op meerdere heren of koningen is georiënteerd en dat mensen omvat die leven op alle niveau's

van de nederzettingshiërarchie.⁸¹ Als de grote concentratie goudvondsten in Friesland en het vrijwel ontbreken van soortgelijke vondsten in naburige gebieden (Groningen, Noord- en Zuid-Holland, Drenthe) geen product is van sterk verschillende post-depositionele processen, en dat is het voor Groningen zeker niet, maar een goede afspiegeling vormt van de vroeg-middeleeuwse situatie, dan valt op dat de geografische reikwijdte van dit Friese netwerk van koning(en?), heren en volgelingen betrekkelijk klein is. We moeten ons daarbij echter bedenken dat in vroeg-middeleeuws Friesland een voor die tijd in nationaal- en internationaal verband grote hoeveelheid mensen woonde.⁸²

Tabel 1. Romeinse en vroegmiddeleeuwse munt- en goudvondsten in Friesland, het Noord-Nederlandse kustgebied en Nederland: de invloed van metaaldetectie

	Gouden objecten ⁸³		Gouden munten, zesde en zevende eeuw ⁸⁴		Romeinse munten		Gouden munten, zesde en zevende eeuw ⁸⁵	
	Friesland en Groningen		Friesland		Friesland		Nederland (zonder Friesland)	
detector	13 ⁸⁶	27,1%	39	25,2%	541	60,0%	141	28,3%
niet detector	35	72,9%	116	74,8%	361	40,0%	358	71,7%
totaal	48	100%	155	100%	902	100%	499	100%

Opmerkingen

- 1. Schatten zijn geteld als één
- 2. Naar Nicolay 1998 (met aanvullingen); Pol in voorb.; Van der Vin 1992; en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

Tabel 2: Romeinse en vroegmiddeleeuwse muntvondsten in de verschillende terpenregio's van Friesland: de invloed van metaaldetectie

	Romeinse munten						Gouden munten, zesde en zevende eeuw					
	Westergo		Oostergo		Friesland		Westergo		Oostergo		Friesland	
niet detector	212	31,4	103	69,1	361	40,0	37	51,4	25	89,3	116	74,8
detector	463	68,6	46	30,9	541	60,0	35	48,6	3	10,7	39	25,2
totaal	675	100	149	100	902	100	72	100	28	100	155	100

Opmerkingen

- 1. Schatten zijn geteld als één
- 2. Naar Pol, in voorb.; Van der Vin 1992; en ongepubliceerde gegevens Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

Noten

1. Dit artikel vloeit voort uit een werkcollege aan de Universiteit van Amsterdam (collegejaar 1998-1999) over de productie, circulatie en depositie van gouden munten in de vroege Middeleeuwen in Noordwest-Europa. We willen de studenten en onze mededocent dr. Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam) bedanken voor hun inzet en de laatste ook voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ook met prof.dr. Anthonie Heidinga (Universiteit van Amsterdam), drs. Evert Kramer (Fries Museum), dr. Gilles de Langen (Provinsje Fryslân), drs. Johan Nicolay (Archeologisch adviesbureau RAAP), prof.dr. Nico Roymans (Vrije Universiteit), drs. Bouke Jan van der Veen (Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet), dr. Jos van der Vin (Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet) en de redactie van *De Vrije Fries* hebben we de inhoud besproken en wij willen hen bedanken voor de vele, bruikbare (kritische) op- en aanmerkingen. Ten slotte willen we drs. Kier van Gijssel (Universiteit Leiden) en drs. Peter Deunhouwer (Universiteit Leiden) bedanken voor de hulp bij het maken van de verspreidingskaarten.
2. Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, p/a Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, en Universiteit Leiden.
3. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
4. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Postbus 11028, 2301 EA Leiden.
5. Vgl. Wood 1994.
6. Heidinga 1997, 17-22.
7. Van Es 1994, 90 en De Langen 1995, 180.
8. Van Bubo weten we dat hij in de eerste helft van de achtste eeuw een belangrijke rol speelde in Noord-Nederland, maar hij wordt in de bronnen niet als koning maar slechts als *dux* aangeduid.
9. Vergelijk Wolf 1982 voor (vroeg-)moderne voorbeelden van staatsvorming buiten Europa in reactie op de (handels-)politieke expansie van het Westen.
10. Bv. Heidinga 1997, 20; 1999 en in druk.
11. Van belang is natuurlijk de vooraanstaande positie van het gebied tussen Vlie en Lauwers in de begin-negende-eeuwse (!) *Lex Frisionum*.
12. Een voorbeeld van het romantische idee dat daar waar een volk autochtoon is, het het langste stand houdt.
13. Vgl. Nicolay 1998.
14. Pol in voorb. De figuren 2 en 3 tot en met 9 zijn gemaakt in MapInfo en CorelDraw. Voor de kartografische ondergrond is gebruik gemaakt van ADC WorldMap.
15. Schoneveld 1993 (met verdere verwijzingen) en Gerrets 1997. Het is belangrijk te bedenken dat de draagster van dit juweel weliswaar van koninklijke huize was, maar dat op de vindplaats of in de directe omgeving daarom niet noodzakelijk een koninklijk verblijf hoeft te hebben gestaan. Het betreft immers zeer waarschijnlijk een sloopstuk (Van Reekum en Nijboer in druk). Er zijn verschillende aanwijzingen dat het ter plekke, samen met andere sloopstukken (bv. het gouden beslag van een zeer bijzondere zwaardgreep), goud in de vorm van baartjes en munten, en ruwe en bewerkte granaat,

gediend heeft voor de productie van nieuwe, cloisonné-versierde objecten, maar over de status van deze nieuwe, 'Friese' producten weten we niets (zie Bos en Nijboer 1996 voor de vondst te Wijnaldum van een matrijs die in verband gebracht kan worden met cloisonné-versiering).

16. Besteman e.a. 1992, Gerrets 1997 en Zijlstra 1990.
17. O.a. Boeles 1951 en Mazzo Karras 1985.
18. Nicolay 1998. De scriptie is bekroond met de jaarlijkse W.A. van Es-prijs en de tweejaarlijkse scriptieprijs van de *Fryske Akademy*.
19. Bv. Besteman e.a. 1992, 19, Bos 1995, Knol 1993, 237-238, en Zijlstra 1990-1994.
20. Al eerder zijn kritische kanttekeningen geplaatst bij het idee dat Wijnaldum in de vroege Middeleeuwen als koningsresidentie fungeerde (De Langen 1995 en De Langen en Noomen 1996, 10-11). Terecht nemen De Langen en Noomen afstand van het idee dat de naam Wijnaldum in verband gebracht kan worden met de legendarische koning Finn en van de waarde van laat-Middeleeuwse fabelkronieken, waarin een domein van koning Redbad in de buurt van Wijnaldum wordt genoemd. Het is echter de vraag of het geringe belang van Wijnaldum in de latere Middeleeuwen noodzakelijk betekent dat deze plaats in de vroege Middeleeuwen van weinig betekenis was.
21. Verschillende categorieën Friese metaalvondsten zijn onderwerp (geweest) van studie. Romeinse munten zijn te vinden in Van der Vin 1992 (sinds de afronding van dit werk is het aantal Romeinse munten echter door metaaldetectie met tientallen procenten toegenomen (zie tabel 1)). Galestin en Erdrich, Bos en Zijlstra, en Pol zullen op afzienbare termijn studies publiceren over respectievelijk Germaanse en Romeinse *fibulae*, Karolingische *fibulae* en zesde- en zevende-eeuwse gouden munten. In het kader van het NWO-project 'Nederzetting en landschap in vroegmiddeleeuws *Frisia*' wordt door promovendi en studenten gewerkt aan een inventarisatie van de omvangrijke hoeveelheid *fibulae* uit de volksverhuizingstijd en de vroege Middeleeuwen.
22. Van fundamentele betekenis zijn Clarke 1973 en Schiffer 1976.
23. Archeologen worden overigens geattendeerd op vormen van vererving als in deposities objecten voorkomen die in ouderdom afwijken van het overige materiaal.
24. Theuws en Alkemade in druk.
25. Diepenveen 1998 en Hiddink 1999.
26. Vergelijk de uitkomsten van het onderzoek van Theuws en Alkemade.
27. Hiddink 1999, par. 9.1.
28. Hiddink constateert in dit verband dat voor genoemd gebied een weinig opulente vormgeving van de laatste rustplaats minstens tot in de midden ijzertijd terug te volgen is.
29. Vertovec 1983 biedt een overzichtelijke bespreking van de belangrijkste literatuur (zie ook Kan 1989).
30. De *potlatch* is daarmee overigens niet uitputtend beschreven. In recent onderzoek wordt weliswaar erkend dat de *potlatch* ingrijpt op de verdeling van status-posities, maar wordt tevens benadrukt dat de ceremoniële uitwisseling uitdrukking geeft aan een wereldbeeld door gebeurtenissen en relaties in herinnering te roepen uit een mythisch tijdperk, waarin alle culturele fenomenen hun oorsprong hebben (Vertovec 1983, 338).

31. Voor vroegmiddeleeuws Noord-Nederland, zie bv. Knol 1993, 47-50.
32. Fokkens 1998, 56-80.
33. Fokkens 1998, 80. De verwachting is dat dit probleem ondervangen kan worden met de geavanceerde analytische toepassingen van verschillende Geografische Informatie-Systemen. Daar moet echter bij worden aangetekend dat het achterhalen van basisgegevens ter *nauwkeurige* bepaling van de invloed van vele post-depositionele processen of zeer tijdsintensief of hoegenaamd onmogelijk is.
34. In het gebied, waartoe we de Scheldevallei, de Brabantse Maaskant en de Nederlands-Belgische Maasvallei niet rekenen, zijn 14 munten bekend (waarvan twee gevonden voor 1860), waarvan 9 uit graven (64%). Het is niet uitgesloten dat ook een deel van de losse vondsten uit graven stamt.
35. Theuws 1988.
36. In dit verband is het belangrijk te weten dat het uitdrukkelijk verboden was de hostie mee in het graf te nemen.
37. Dit idee is ontstaan in discussie met Frans Theuws. Vgl. Paxton 1990, 32-34.
38. Deze interpretatie lijkt vooral ook van toepassing op de recente vondsten van Dommelen (1x) en Geldrop-Genoehuis (2x) (Theuws 1988 en 1993). Hier werden gouden grafobolen aangetroffen in kleine, laat-zevende-eeuwse graven die deel uitmaakten van kleine op erven gesitueerde grafveldjes. De aanleg van deze grafveldjes lijkt ingegeven door de behoefte zich los te maken van de oude (heidense?) begraafgemeenschap (of als genoemde nederzettingen zijn ingericht door nieuwe, zuidelijke kolonisten: zich niet aan te sluiten bij bestaande (heidense?) begraafgemeenschappen) in een situatie waar de dichtstbijzijnde begraafplaats bij een kerk waarschijnlijk was gesitueerd in Maastricht.
39. Voor de fundamentele sociaal-politieke en -economische veranderingen in de laat-Merovingische periode in het zandgebied van Zuid-Nederland en Noord-België, zie Theuws 1988, 1991, 1994 en in druk.
40. Verploegde Merovingische grafvelden zijn dan ook niet bekend.
41. Alleen al voor de Nederlandse Kempen rekent Theuws met ongeveer 30 nederzettingsgebieden (Theuws 1988).
42. Knol 1993, 150-188. Waarschijnlijk werden geen munten in het grafritueel gebruikt omdat men niet deelde in de klassiek-mediterrane voorstellingen rond het gebruik van een grafobool. Daarnaast kwam in vergelijking met het Nederlands-Belgische zandgebied de kerstening pas succesvol op gang ver na het verdwijnen uit circulatie van de hier bestudeerde gouden munten.
43. Vang Petersen 1994. In Gudme werden zelfs kleine goudschatten aangetroffen in paalkuilen.
44. Arjaans 1991.
45. Voor de terpafragingen zie Arjaans 1991; voor het archeologisch onderzoek, zie Knol 1993, 47-50 en De Langen 1991 en 1992, 131-141 (beide met verdere literatuurverwijzingen).
46. Ruim meer dan de helft van de terpen is geheel of gedeeltelijk afgegraven. In onze ogen is de archeologische rijkdom van het (Friese) terpengebied in de eerste plaats een

gevolg van deze grootschalige vernietiging.

47. In dit opzicht is er bijvoorbeeld een groot verschil met de achttiende-eeuwse of eerdere ontvening van grote delen van Drenthe, waarbij waarschijnlijk grote hoeveelheden veenvondsten, misschien niet ongezien, maar dan toch ongeregistreerd zijn verdwenen.
48. Vgl. Bos 1998.
49. Bewerkte munten zijn doorboord, van een oog voorzien of in een ring gemonteerd.
50. Het grootste deel van deze vondsten stamt overigens uit de late zesde en eerste helft zevende eeuw (Nicolay 1998, 70-71).
51. In één groep zijn ondergebracht: a. munthangers, geoogde of gemonteerde bracteaten en hangers ('hangers'); b. vingerringen, een oorbel en een kraal ('overige sieraden'); c. gouddraad, hakgoud, goudbaartjes, een toetsnaald, smeltbrokken en gouddruppels ('grondstof, gereedschap of afval goud-edelsmeedkunst'); en d. plaatjes, een pyramidale knop, riembeslag en overig ('overige objecten'). Aan groep (b) is een nieuwe vondst te Peins toegevoegd: een ringvormig baartje (?) met een diameter van 0,9 mm. en een gewicht van 1,45 gr. In afwijking van Nicolay beschouwen wij het gouden zwaardbeslag van Wijnaldum, waarin acht kleine gouden nageltjes zijn opgeborgen, niet als een schat, maar als grondstof voor goud-edelsmeedkunst.
52. Erdrich in druk en Bazelmans in druk (met verdere verwijzingen naar de oudere literatuur met betrekking tot Boeles' ideeën over een Angelsaksische invasie en de nieuwere literatuur met betrekking tot een laat-Romeins bewoningshaat).
53. Besteman e.a. in druk. Het betreft hier de enige moderne, grootschalige opgraving in Friesland, waar systematisch gebruik is gemaakt van metaaldetector en zeef. Dit leverde zeven gouden objecten en vijf gouden munten uit de vroege Middeleeuwen op.
54. Akkerland wordt verschillende keren per jaar geploegd of anderzins bewerkt en is na deze bewerkingen goed toegankelijk. Daarnaast zijn beakkerde terpen onderhevig aan erosie door afploegen, afspoeling, wind, het leggen van *drains* e.d. Hierdoor komen steeds nieuwe vondsten in de bouwvoor of aan het oppervlak. Grasland daarentegen wordt slechts incidenteel geploegd (vaak minder dan één keer per tien jaar) en is door begroeiing relatief ontoegankelijk. Daar waar boeren geen bezwaar zullen hebben tegen het belopen van een braakliggende akker, zullen zij zich wel verzetten tegen het graven van gaten in een te maaien of te begrazen weiland.
55. Nicolay 1998, 8-10. Juister was een vergelijking geweest tussen de verspreiding van vondsten gedaan met of zonder metaaldetector.
56. Als we voor de vondsten gedaan zonder metaaldetector de opgraving van Wijnaldum-Tijtsma niet meerekenen dan zijn in Westergo 61 objecten bekend van 13 vindplaatsen (waarvan 52 objecten uit 4 schatten) en 37 munten van 30 vindplaatsen (inclusief munt-schatten: 96 munten van 32 vindplaatsen); in Oostergo 11 objecten van 11 vindplaatsen en 29 munten van 25 vindplaatsen.
57. Een blik op de 'Terpenkaart van de provincie Friesland' (Boeles 1951) leert ons dat 70% van de Friese terpen in Westergo ligt en 30% in Oostergo. Knol echter, noemt voor Westergo 196 vroegmiddeleeuwse vindplaatsen en voor Oostergo 139 (Knol 1993, 94-100). Waarschijnlijk geeft Knol hiermee een scheef beeld van de werkelijke vroegmiddeleeuwse verhoudingen in aantallen woonplaatsen omdat in Oostergo relatief meer

- terpen zijn afgegraven. Een vergelijkbare, relatieve oververtegenwoordiging van vondsten in Oostergo blijkt uit een inventarisatie van vondsten genoemd in de 'Terpenboeken' (afgesloten 1959) van het Fries Museum (Volkers 1992, kaart na 121).
58. Mogelijk is Arjaans zich hiervan niet bewust doordat hij alle afgravingen op zes verschillende, in tijd opeenvolgende kaarten heeft weergegeven. Voor Oostergo lijkt zijn stelling overigens wel op te gaan.
 59. Vooral de terpenrij van Wijnaldum-Berlikum en de drie rijen ten noorden hiervan zijn voor Friese begrippen vrij ongeschonden.
 60. Volkers, kaart na 121. Vergelijk noot 57.
 61. Onder de 23 gouden objecten bevindt zich echter een omvangrijke, nieuwe categorie vondsten: goudbaartjes, hakgoud en smeltbrokken. Een vergelijkbaar effect van het gebruik van nieuwe technieken is zichtbaar geworden bij de opgravingen van Wijnaldum-Tjitsma: daar werden door het gebruik van metaaldetector en zeef voor het eerst gouddraad, een toetsnaald en gouddruppels gevonden (Nicolay 1998, 10, 61-67 en 138-139).
 62. De opgravingen bij Wijnaldum-Tjitsma in het begin van de jaren negentig hebben sterk in de belangstelling van de diverse media gestaan. Daarbij is vrijwel altijd de nadruk gelegd op de bijzondere metaalvondsten.
 63. Daarbij is in beide gebieden uitgegaan van een ongeveer gelijke vernietiging van de terpen door afgraving. Dat is een uitgangspunt, zoals we hierboven hebben gezien, dat mogelijk niet houdbaar is omdat in de *Bouwhoek* minder terpen zijn aangetast. In dat geval moeten we bij een vergelijking tussen beide gebieden rekening houden met het gegeven dat (gouden) munten beter met een metaaldetector te vinden zijn dan met een schop.
 64. Waarbij dan nogmaals vermeld moet worden dat voor zuid(west)elijk Westergo sprake kan zijn van een ondervertegenwoordiging van vondsten gedaan tijdens terpaafgravingen (zie boven).
 65. Zie kaart II in Halbertsma 1962. Knol (1993, 100-102) geeft voor Groningen 107 vroeg-middeleeuwse vindplaatsen (vergelijk Westergo: 196; en Oostergo: 139).
 66. Verklaard moet dan wel worden waarom dat blijkbaar voor alle perioden geldt.
 67. Wood 1994, 163-164.
 68. In achtste-eeuwse *Geschiedenis van de Langobarden* (III-6) verhaalt Paulus Diaconus bijvoorbeeld over goudbeladen Saksen die in de tijd van de Merovingische koning Sigebert (561-575) na een lange stroop- en handelstocht uit Gallië terugkeren naar waar ze oorspronkelijk vandaan kwamen.
 69. In Oost-Friesland hebben bijvoorbeeld weinig afgravingen van terpen plaatsgevonden en in het binnenland worden vindplaatsen mogelijk goed afgedekt door antropogene bodems.
 70. We gaan er hierbij van uit dat de *oorspronkelijke* verspreiding van Romeinse munten enerzijds en gouden, vroegmiddeleeuwse munten anderzijds los van elkaar staan. De vraag is of deze aanname terecht is. Hoewel er sprake is van een duidelijke laat-Romeinse bewoningscesuur kan de voor de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen grotendeels vergelijkbare, verkeers-geografische en landschaps-ecologische situatie, in

combinatie met het vroegmiddeleeuwse voortbestaan van het Romeinse terpenland-schap, namelijk *in theorie* tot eenzelfde regionale sociaal-politieke differentiatie hebben geleid.

71. Wij willen drs. Bouke Jan van der Veen en dr. Jos van der Vin (beiden Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden) hartelijk danken voor de (digitale) aanlevering van de vondsten opgenomen in de FMRN-Friesland (Van der Vin 1992) en de ongepubliceerde, omvangrijke aanvullingen hierop.
72. Volkers 1992, kaart na 121.
73. In de *Greidhoek* zijn 202 munten gevonden, waarvan 136 (67,3%) zonder en 66 (32,7%) met metaaldetector; in de *Bouwhoek* 355, waarvan 46 (13,0%) zonder en 309 (87,0%!) met detector.
74. Tekenend in dit verband is de toename van het gemiddeld aantal losse muntvondsten per vindplaats van 2,1 voor de periode voor de introductie van de metaaldetector naar 5,0 erna. Zie boven voor een vergelijkbaar effect voor de vroegmiddeleeuwse goudvondsten en de vroegmiddeleeuwse gouden munten.
75. Bv. Galestin 1992, 28-34.
76. De terpen in dit gebied zijn soms met een kleidek overdekt en ze zijn over het algemeen kleiner en lager dan in de rest van Friesland.
77. Dit punt behoeft nader onderzoek omdat de leden niet alleen in Leeuwarden woonachtig waren.
78. Vgl. Nicolay 1998, 11-68.
79. Vgl. De Langen (1995, 182) die ook al constateerde 'dat de interne tegenstellingen in het Friese kweldergebied tamelijk gering zijn'.
80. Vgl. De Langen 1995, 182-183.
81. Vgl. Roymans 1990, Bazelmans 1996 en 1998. Twee belangrijke aannames spelen bij deze interpretatie een belangrijke rol. Een eerste aanname is dat de archeologisch bekende goudvondsten een goede, doch weinig omvangrijke afspiegeling vormen van de hoeveelheid goud in omloop in de verschillende periodes vanaf het begin van de vijfde tot in de zevende eeuw. Het kan in theorie echter zijn dat in de vijfde en de zesde eeuw goud in vergelijkbare of grotere hoeveelheden, en in soortgelijke circuits omging, maar dat deze in kleinere hoeveelheden of niet in depositie kwam, om welke redenen dan ook. Een tweede aanname is dat goud een substantieel andere rol speelt in of effect heeft op de sociaal-politieke structuur in vergelijking met andere, meer of minder prestigieuze uitwisselingsobjecten. In dit verband wrekt het zich dat de inventarisatie van goudvondsten niet aangevuld is met een inventarisatie van andere belangrijke uitwisselingsobjecten (overigens zijn deze laatste misschien ook archeologisch niet even makkelijk als zodanig herkenbaar; vee is in dit verband een goed voorbeeld). In theorie is het dus mogelijk dat in Friesland de gehele vroegmiddeleeuwse periode sprake is van een vergelijkbaar sociaal-politiek systeem, waarin op verschillende momenten verschillende categorieën uitwisselingsobjecten een prominente rol spelen. Het systeem is daarmee door de tijd heen meer of minder herkenbaar afhankelijk van de toevallige, want door buitenstaanders gedicteerde, aanwezigheid van goud.
82. Deze overweging zou echter ook een rol kunnen spelen in een relativisering van het inter-

- regionale belang van de concentratie aan goudvondsten in het Friese terpengebied.
83. Inclusief gemonteerde, doorboorde en geoogde munten.
 84. Zonder geoogde, doorboorde of gemonteerde munten; inclusief munten die geoogd, doorboord of gemonteerd zijn geweest.
 85. Zonder geoogde, doorboorde of gemonteerde munten; inclusief munten die geoogd, doorboord of gemonteerd zijn geweest.
 86. In dit totaal is de nieuwe categorie van vondsten (goudbaartjes, hakgoud en smeltbrokken) weggelaten (vgl. noot 61). Worden deze toegevoegd dan stijgt het aantal detectievondsten tot boven de 40% van het totaal.

Literatuur

- Arjaans, J., 1991: Terpafgravingen in Friesland, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75, 45-55 (themanummer 75 jaar terpenonderzoek).
- Bazelmans, J., 1996: *Eén voor allen, allen voor één. Tacitus' Germania, de Oudengelse Beowulf en het ritueel-kosmologische karakter van de relatie tussen heer en krijger-volging in Germaanse samenlevingen*, Amsterdam (proefschrift UvA).
- Bazelmans, J., 1998: Geschenke, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 11, 466-470.
- Bazelmans, J., in druk: Het laat-Romeinse bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*.
- Besteman, J.C., J.M. Bos en H.A. Heidinga, 1992: *Graven naar Friese koningen. De opgraving in Wijnaldum*, Franeker.
- Besteman, J.C., J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga en J. de Koning, in druk: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times 1*, Rotterdam.
- Boeles, P.C.J.A., 1951² (1927): *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór- en vroege geschiedenis*, Den Haag.
- Bos, J.M., 1985: *Archeologie van Friesland*, Utrecht.
- Bos, J.M., 1998: Constructieve en criminele metaaldetectie. Een standpunt, *Westerheem* 47, 128-134.
- Clarke, D., 1973: Archaeology. The loss of innocence, *Antiquity* 47, 6-18.
- Diepeveen-Jansen, M., 1998: *Mensen, ideeën en goederen. Een symbolische en sociale analyse van het grafbestel van de elite in de Vroeg-La Tène-periode in de Marne-Moezelregio*, Amsterdam (proefschrift UvA).
- Erdrich, M., in druk: Continuity or discontinuity. Native and Roman metal finds from Wijnaldum (Prov. Friesland, NL), in Besteman e.a., *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times 1*, Rotterdam.
- Es, W.A. van, 1994: Friezen, Franken en Vikingen, in W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Trajectum tot Dorestad 50*

- v. Chr.-900 n. Chr., Utrecht en Amersfoort, 82-121.
- Fokkens, H., 1998: *Drowned landscape. The occupation of the western part of the Frisian-Drentian plateau, 4400 BC-AD 500*, Assen.
- Galestin, M.C., 1992: Bewoningsgeschiedenis, in M.C. Galestin en T.B. Volkers (red.), *Terpen en terpvondsten in Friesland*, Groningen, 3-38.
- Gerrets, D.A., 1997: Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?, *Paleoaktueel* 8, 115-117.
- Halbertsma, H., 1962: *Terpen tussen Vlie en Eems. Een historisch-geografische benadering*, Groningen.
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the first millennium. An outline*, Utrecht.
- Heidinga, H.A., 1999: The Frisian achievement in the first millennium AD, *Anglo-Saxon studies in archaeology and history* 10.
- Heidinga, H.A., in druk: The Wijnaldum excavation: searching for a central place in Dark Age Frisia, in Besteman e.a. in druk: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times* 1, Rotterdam.
- Hiddink, H., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Wezer, 1ste eeuw voor-4de eeuw na Chr.*, Amsterdam (proefschrift UvA).
- Kan, S., 1989: *Symbolic immortality. The Tlingit potlatch of the nineteenth century*, Washington (Smithsonian series in ethnographic inquiry).
- Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*, Groningen (proefschrift VU, Amsterdam).
- Langen, G.J., de, 1991: Terpenonderzoek in Noord-Nederland, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75, 9-23 (themanummer 75 jaar terpenonderzoek).
- Langen, G.J., de, 1992: *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*, Groningen (proefschrift Groningen).
- Langen, G.J. de., 1995: Het Friese kweldergebied in de vroege Middeleeuwen, *Madoc* 9, 172-187 (themanummer *Woest en ledig. Nederland vóór Willibrord*).
- Langen, G.J. de., en P.N. Noomen, 1996: De terp Tjitsma bij Wijnaldum, in G.J. de Langen e.a., *Verborgten verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland*, Leeuwarden, 8-11.
- Mazzo Karras, R., 1985: Seventh-century jewellery from Frisia. A re-examination, *Anglo-Saxon studies in archaeology and history* 4, 159-177.
- Nicolay, J., 1998: *Goudvondsten uit het Noord-Nederlandse terpengebied. Politieke, religieuze en sociale aspecten van import, circulatie en depositie van goud*, (Groningen, ms.)
- Paxton, F.S., 1990: *Christianizing death. The creation of a ritual process in early medieval Europe*, Ithaca.
- Pol, A., in voorb.: *The production and circulation of gold coins in the northern periphery of the Frankish empire and adjacent Frisian territories, 6th-7th centuries*.
- Reekum, J. van, en B. Nijboer, in druk: An examination of the golden disc-on-bow brooch from Wijnaldum, in J.C. Besteman e.a.: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times* 1, Rotterdam.
- Roymans, N., 1990: *Tribal societies in northern Gaul. An anthropological perspective*, Amsterdam.

- Schiffer, M., 1976: *Behavioral archaeology*, London (Studies in Archaeology).
- Schoneveld, J., 1993: De grote fibula van Wijnaldum, *De Vrije Fries* 73, 7-24.
- Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam (proefschrift UvA).
- Theuws, F., 1991: Landed property and manorial organisation in northern Austrasia. Some considerations and a case study, in N. Roymans en F. Theuws (red.), *Images of the past. Studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam, 299-407.
- Theuws, F., 1993: Heren en boeren in vroeg-middeleeuws Geldrop, in N. Roymans en F. Theuws (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, Den Bosch, 88-104.
- Theuws, F., 1994: Elites and the transition from Merovingian to Carolingian, in P.O. Nielsen, K. Randsborg en H. Thrane (red.), *The archaeology of Gudme and Lundeberg. Papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, 195-201.
- Theuws, F., in druk: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in Ch. Fabech en J. Ringtved (red.), *Settlement and landscape*, Aarhus.
- Theuws, F., en M. Alkemade, in druk: A kind of mirror for men. Sword depositions in late antique Northern Gaul, in F. Theuws en J. Nelson (red.), *Rituals and power*, Leiden.
- Vang Petersen, P., 1994: Excavations at sites of treasure trove finds at Gudme, in P.O. Nielsen, K. Randsborg en H. Thrane (red.), *The archaeology of Gudme and Lundeberg*, Kopenhagen (Arkæologiske studier 10), 30-40.
- Vertovec, S., 1983: Potlatching and the mythic past. A re-evaluation of the traditional Northwest Coast American Indian complex, *Religion* 13, 323-344.
- Vin, J. van der, 1992: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden I. Provinz Friesland*, Berlijn.
- Volkers, T.B., 1992: Concordantie op de terpenboeken, in M.C. Galestin en T.B. Volkens (red.), *Terpen en terpvondsten in Friesland*, Groningen, 39-121.
- Wolf, E., 1982: *Europe and the people without history*, Berkely.
- Wood, I., 1994: *The Merovingian kingdoms, 450-751*, Londen en New York.
- Zijlstra, J., 1990-1994: *Friese bodemvondsten* 1-5, Leeuwarden.

It begjin fan de ridderoorders yn midsieusk Fryslân

J.A. MOL

Talsmjittich besjoen binne de fêstiging en útwreiding fan de ridderoorders yn midsieusk Fryslân tige opmerklik. Fan de rom 80 kleasters of religieuze huzen dy't foar 1350 yn de Fryske kustgebieten fan Starum oant Jever stichte waarden, hearden net minder as 18, hast ien op de fjouwer dus, ta de Oarder fan Sint Jan of de Dútske Oarder.¹ It wiene oars gjin rike fêstigings. De measten wiene tinbefolke en krigen úteinliks mar in bytsje grûnbesit. Har oantal is lykwols ymposant as men betinkt dat beide ridderoorders mei elkoar yn 'e midden fan de fjirtjinde ieu net mear as 25 kommanderijen – sa't ridderoarderfêstigings ornaris neamd waarden – yn Nederlân hiene.

Dy ridderoarderfêstigings binne goed mei de huzen fan de tradisjonele kleasteroorders yn Fryslân te ferlykjen. Net ien fan har telde ridders ûnder har bruorren.² Hja waarden befolke troch lytse mienskippen fan prysters of koarsusters ûnder it bestjoer fan in prysterkommandeur. Ta elk fan dy mienskippen hearde yn 'e regel noch in groep likebruorren of konversen dy't de soarch hiene foar de húshâlding en it agrarysk bedriuw. Haadtaak fan de prysterbruorren en susters wie it sjongen fan it koargebet en it fersoargjen fan it sieleheil fan har begeunstigers. Guon Johanniter en Dútske Oarder-prysters wiene fierder yn Fryslân aktyf as sieleherder yn in parochy. Hiene se net in krús op it habyt droegen, dan hie men se amper fan Benediktinen, Augustiner koarhearen of Premonstratenzers ûnderskiede kinnen.

It monastike karakter fan de Fryske ridderoarderfêstigings docht ek bliken út har relative autonomy foar 'provinsjale' oersten en sintrale gesachsdragers oer. Wêr't mar sprake wie fan in ridderoorderkonvint of mienskip yn Fryslân, keazen de manlike leden – yn guon kommanderijen ynklusyf de likebruorren – yn de fjirtjinde en fyftjinde ieu har eigen oersten. Der binne fierder gâns oanwizings dat se sels ek besluten namen oer de talitting fan nije bruorren en susters, in foech dat earne oars allinnich oan de sintrale oarderautoriteiten foarbehâlden wie. Dat wie it gefal foar sawol de trije huzen fan de Dútske Oarder, dy't ûnder de balije Utert hearden, as foar de fyftjin Johanniter fêstigings. Dy lêsten foarmen net in apart Frysk bestjoersdistrikt mei elkoar – sa't bygelyks de Premonstratenzer kleasters in eigen Fryske 'sirkary' of rûnte hiene. Hja wiene ûnder twa distrikten ferdield, ûnder it gesach fan provinsjale oersten bûten Fryslân: ien fan har, it Hospitaal op de berch fan Sint Jan (*in Monte sancti Johannis*) by Snits, yn Westerlauwersk Fryslân, hearde ta de rûnte fan it Sint Katharijnekonvint yn Utert; de oare fjirtjin, dy't yn de Ommelannen en Eastfryslân leine, stiene ûnder it gesach fan de kommandeur fan Steinfurt by Munster, it haadhûs fan de lettere Johanniter balije Westfalen.

Hoe moat no it grutte oantal ridderoarderfêstigings yn Fryslân ferklearre wurde? Hoewol't wy hindere wurde troch in earnstich tekoart oan boarnen, liket it mooglik tichter by in antwurd te kommen troch de âldste teksten oangeande de oarsprong fan har huzen ris ûnbefongen op 'e nij te besten.

De boarnesituaasje is nei ferhâlding it geunstichst foar de Dútske Oarder. De âldste oarkonden fan de kommanderij fan Nes binne ommers bewarre bleaun yn it argyf fan de noch hieltiten besteande balije fan Utert. Dy oarkonden of charters leare ús dat it *domus* of hûs fan Nes by Akkrum al yn 1243 bestie. Yn dat jier kriegen de Nesser bruorren de tsjerke fan Aldboarn, in wichtich godshûs om't it de *ecclesia matrix* of memmetsjerke fan it hiele Boarngebiet wie, oerdroegen troch de biskop fan Utert.³

1243 wie oant no ta tagelyk de *datum ante quem*, dat is de âldst bekende datum dêr't de stichting fôar plakfûn hawwe moat, foar in Fryske fêstiging fan de ridderoarders yn it algemien. De earste betroubere fermelding fan Johanniters yn de Fryske lannen datearret pas út 1284. Yn dat jier ferkocht de biskop fan Munster oan de Johanniter kommandeur fan Steinfurt grûnbesit yn Fryslân dat er kocht hie fan de Benediktynske abdij fan Werden oan de Ruhr, soks te'n geunste fan de Johanniter huzen fan Warffum en Jemgum.⁴ Ut dat gegeven kin ôflaat wurde dat dy twa kommanderijen oarspronklik ôfhinklik wiene fan it om 1190 hinne stichte hûs fan Steinfurt yn Westfalen.

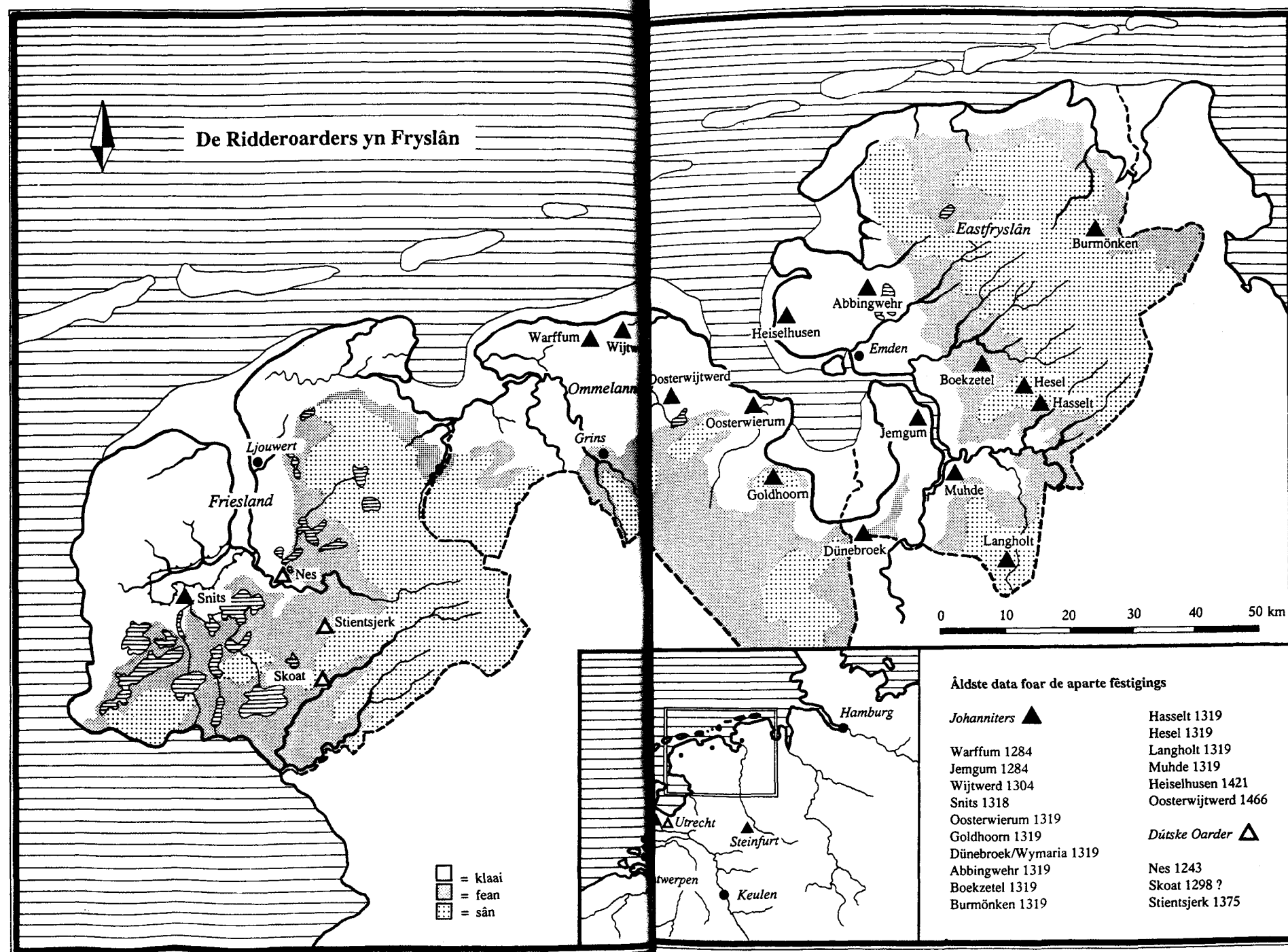
Schöningh, de earste histoarikus dy't de Johanniter fêstigings yn Eastfryslân systematysk bestudearre hat, kaam ta de konklúzje dat de bruorren fan Sint Jan doe al op syn minst in desennium yn de regio fêstige wiene.⁵ In oanwizing dêrfoar jout in oarkonde fan 1276, útfearde troch skiedsrjochters om in konflikt tusken de biskop fan Munster en fjouwer ferienige Fryske lânsgemeenten of *terrae* te beëinigen. De kommandeur fan Steinfurt wurdt dêryn as ien fan de arbiters neamd neist inkelde Cistersiënzer en Premonstratinzer abten.⁶ Hy soe yndie nea troch ien fan de partijen as bemiddeler frege west hawwe as er doe net al besittings yn de belutsen gebieten hân hawwe soe. Schöningh doarde lykwols de Steinfurter bining mei Fryslân net earder te datearjen as om 1270 hinne. Hy brocht it ferskinen fan de Johanniters yn de Ommelannen en Eastfryslân yn ferbân mei de krústocht fan de Frânske kening Loadewyk, dêr't de kronyk fan de Premonstratinzer abdij fan Wittewierum fan fertelt dat der in soad Friezen út dy krite oan meidien hawwe.⁷

1270 bliuwt lykwols in tige lette datum. Let, as wy ús realisearje dat it besit fan de rykste en âldste Johanniter fêstigings yn de Ommelannen en Eastfryslân: Warffum, Wijtwerd en Jemgum, yn de sechtjinde ieu hast like grut wie as dat fan de jongste Benediktynske, Cistersiënzer en Premonstratinzer kleasters, dy't ta stân kommen wiene yn de earste desennia fan de trettjinde ieu.⁸ Wat âlder it kleaster, wat grutter úteinlik syn besit, is de regel, en dy regel kin ek omdraaid wurde. 1270 is fierder in lette datum as wy witte dat de Dútske Oarder, dy't by har besitsferwerving net safolle sukses hie as de Oarder fan Sint Jan, al yn 1243 in fêstiging yn Westerlauwersk Fryslân hie.

De ûntjouwing fan it Johanniter konvint fan Snits, net fier fan de Dútske Oarder delsetting fan Nes, jout ús in ekstra reden om mei in folle eardere komst fan de Johanniters nei de Fryske lannen te rekkenjen. It saneamde Hospitaal fan Snits wurdt foar it earst yn in oarkonde fan 1318 neamd, mar it moat doe al minstens in heale ieu bestien hawwe.⁹ Retrospektyf ûndersyk nei de grutte, lizzing en sprieding fan syn besit hat sjen litten dat de kearn fan dat besit bestie út it pastoary-en tsjerkelân fan de op syn minst út de tsiende ieu datearjende Sint-Maartenstsjerke fan Snits, dy't oarspronklik in eigentsjerke fan de biskop fan Utert wie. Dat wiist derop dat de biskop by de iere begeunstiging of sels by de stichting fan dy Johanniter delsetting belutsen west hat, op deselde wize as er dat by Nes wie yn 1243. It kin hast net oars of hy hat de ynkorporaasje fan de Snitser parochytsjerke yn it kleaster fan de Johanniters mooglik makke. Om't de tsjerke fan Snits âlder, riker en wichtiger wie as dy fan Aldboarn, kin oannommen wurde dat syn oerdracht oan it Hospitaal earder plakfûn hat as dy fan Aldboarn oan Nes. Uteinlik hie it Johanniter kleaster fan Snits mear besit ta syn foldwaan, telde mear bruorren en hie ek mear parochy's te betsjinjen as Nes. Alles by elkoar ûnderstelt dat in eardere start.

Tsjin dy eftergrûn liket it de muoite wurdich en sjoch ris op 'e nij nei de beskikbere Johanniter boarnen, op syk nei oanwizings foar in âldere relaasje tusken Steinfurt en it Fryske part fan it diosees Munster. Lokkigernôch fûn ik in skoftke lyn sa'n yndikaasje op it segel fan in Johanniter gesachsdrager mei de namme fan Hendrik fan Steinfurt. Dit segel hinget oan in oarkonde út it jier 1240, útfeardige foar de kommanderij fan Sint Jan.¹⁰ Yn de tekst wurdt frater Hendrik 'prior fan it Hospitaal fan Sint Jan yn it diosees fan Utert' neamd: *prior hospitalis beati Iohannis per dyocesam Traiectinam*. Dy titel mei it byhearrend amt wiene oant no ta net bekend. It hat eigenskip dat se allinnich foar de gelegenheid yn it libben ropen binne, om't it râneskrift fan it segel in hiel oare titel lêze lit. It is it SIGILLVM fan H (foar Henricus) PRIORIS STEVERDIE ET – en hjir mist dúdlik in letter – RISIE. Dêrút kin opmakke wurde dat Steinfurt (*Steverdia*) net as de namme fan it plak fan broer Hendrik syn komôf begrepen wurde moat mar as dy fan de fêstiging dy't er as prior bestjoerde. It giet dus om it segel fan de prior fan Steinfurt en *.risia*. Wichtiger lykwols is, dat de ûnfolsleine namme .RISIE allinnich mar útwreide wurde kin ta FRISIE, mei in F foar de ûntbrekkende earste letter. Mei oare wurden, yn 1240 hie Steinfurt al safolle besit yn it Fryske diel fan it bisdom Munster dat it nedich wie it apart yn de amtsomskriuwing fan syn prior op te nimmen.

Dat bringt de *datum ante quem* foar de komst fan de Johanniters nei de Ommelannen en Eastfryslân tebek nei 1240. Wannear't we dit gegeven kombinearje mei it al ferkrigen ynsjoch dat de bruorren fan Sint Jan en fan de Dútske Oarder yn it begjin fan de fjirtiger jierren al yn Westerlauwersk Fryslân tahâlden, dan kinne wy konkludearje dat yn de desennia fóar 1240 begeunstigers yn twa ûnderskate Fryske gebieten ûnôfhinklik fan elkoar kontakt socht hawwe mei trije ferskate provinsjale ridderoordersintra bûten Fryslân, foar de fêstiging fan delsettings yn har regio. Ien en oar liedt dan fansels ta de ûnderstelling dat dy lju min

ofte mear tagelyk yn 'e kunde mei it wurk en de fertsjinsten fan de ridderoorders-yn-kwestje kommen binne. Men hoecht net in soad ferbylding te hawwen om op it idee te kommen dat dat ûnder in krústocht west hat.

Mar hokker krústocht? Fan de Friezen is bekend dat se hast oan alle krústochten dielnommen hawwe, fan de earste oant en mei de lêste.¹¹ Se fochten as *militēs Christi* yn it Hillige Lân, by Lissabon, yn Litouwen, en sels yn har eigen eftertún tsjin de opstannige ketterske Stedingers en Drinten. Lang twifeljen is lykwols net nedich. De earste krústocht dêr't Friezen út it hiele kustgebiet, fan it Fly oant de Jade yn grutte oantallen yn partisipearren, wie de fyfde, dy't de kristens-triders yn de jierren 1217-1221 nei de Egyptyske havenstêd Damiate of Damiette brocht.¹² Neffens it relaas fan abt Emo fan Wittewierum binne yn 1217 wol 200 koggen mei krúsfarders út de Fryske lannen lâns Portugal en Spanje nei it Hillige lân fearn. It Fryske oanpart yn de striid wurdt yn gâns kontemporêne kroniken memorearre. It hat ek in ûnútwisbere yndruk yn de lettere Fryske histoariografy efterlitten. De fyfde krústocht wie de iennichste krústocht dêr't de Dútske Oarder, neist de Oarder fan Sint Jan, in grutte militêre en organisatoaryske rol yn spile hat. Dat de Friezen der sa massaal oan meidien hawwe, wie te tankjen oan de pauselike legaat Olivier fan Keulen, dy't yn de jierren 1214-1215 yn hiel *Frisia* it krús preke hat, dêrby entûsjast stipe troch de abten en proasten fan de nij stichte kleasters.¹³

It kin sûnder beswier oannommen wurde dat in tal Fryske krúsfarders by of koart nei de tocht nei Damiate in skinking oan de neamde ridderoorders dien hat. Dy skinkings moatte dan in yn de jierren foar 1240 resultearre hawwe yn de stichting fan aparte fêstigings fan dy oorders yn Fryslân sels. De earste ridderoarderhuzen sille dan ta stân kommen west hawwe yn it rike en sûnt iere tiden tichtbefolke terpegebiet. Neist de al neamde huzen fan Nes en Snits yn Westerlauwersk Fryslân kinne dêr ek de kommanderijen fan Warffum, Wjrtwerd en Oosterwierum yn de Ommelannen, en it hûs fan Jemgum yn Eastfryslân ta rekkene wurde.

Nei de krústocht nei Egypte hat Olivier fan Keulen de Fryske lannen jitris trochreizige om propaganda foar in nije ekspedysje te meitsjen, mei hast likefolle sukses. Dat barde yn 1224. It skynt lykwols dat de Fryske float doe úteinlik net it anker lichte hat en útfearn is. Nearne yn de bekende krústochtkroniken wurdt nammentlik melding makke fan in Fryske dielname oan de (seisde) krústocht fan keizer Frederik de Twadde. It kin dêrom goed wêze dat de ridderoorders fan 'e te betide ein fan de Fryske ekspedysje profitearre hawwe, troch skinkings yn ûntfangst te nimmen dêr't krústochtgeloften mei ôfkocht wurde koene.

Der is in oanwizing yn dy rjochting, al is it in dizzenige. De betroubere kronyk fan Wittewierum ynformearret de lêzer oer de gewelddadige dea fan de ealman Eltetus fan Middelstum, dy't doe it krús nommen hie en master Olivier op syn twadde rûngong troch de Ommelannen beselskippe.¹⁴ Eltetus waard troch de famylje Ewsum fan Middelstum as har foarfaar eard. Nijsgjirrich genôch claimden de Ewsums yn de fyftjinde ieu net allinnich it Johanniter kleaster fan Warf-

fum stichte te hawwen – wat se mei in falske oarkonde besochten te bewizen –, mar kontrolearren hja yn dy tiid feitlik ek de ferkiezing en beneaming fan de oerste fan dat hûs.¹⁵ Ik achtsje it hiel goed mooglik dat dy patronaazje it resultaat wie fan in ‘útfergrutte’ herinnering oan de krústochtdonaasjes dy’t yn de trettjinde ieu troch har âldfaar, *de miles Christianus* Eltetus, dien wie.

Hoe dat fierder ek west hat, út it foargeande mei dúdlik wurden wêze dat fóar 1240 yn ûnderskate parten fan it Fryske gebiet fan Starum oant Jever ûnâfhinklik fan elkoar in tal wichtige ridderoarderfêstigings ûntstien binne en dat har stichting mei de massale dielname fan de Friezen oan de fyfde krústocht yn ferbân brocht wurde kin, ja dêre sels - by krapte oan oare boarnen - in wichtich spoar fan foarmet. Mei de betinking fan de ferovering yn 1099 fan Jeruzalem yn it foarútsjoch sil de kommende tiid yn hiel Europa gâns omtinken oan de krústochten jûn wurde. Faaks dat dat ek liedt ta mear belangstelling foar it Fryske oanpart en syn betsjutting foar it ûntstean en de ûntjouwing fan in mienskiplike Fryske idintiteit.

Noaten

1. Sjoch Mol, *Friese huizen*, 31-34; Tromp, *Groninger kloosters* en Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 87-114.
2. Mol, *Friese huizen*, 64-91.
3. *Archieven*, nr. 522.
4. *Oorkondenboek*, nr. 164.
5. Schöningh, *Johanniterorden*, 10-12.
6. *Oorkondenboek*, nrs. 147, 150, 151.
7. *Kroniek Wittewierum*, 422-440.
8. Mol, ‘Aduard’, 19.
9. Mol, ‘Johanniters’.
10. *Corpus*, nr. 375.
11. Brassat, *Teilnahme*.
12. Powell, *Anatomy*, 61, 75, 109; *Kroniek Wittewierum*, 58-82.
13. Van Moolenbroek, ‘Signs’.
14. *Kroniek Wittewierum*, 164-168.
15. Noordhuis, *Johanniters*, 35-41; Hartgerink-Koomans, *Geslacht Ewsum*, 38-40.

Rieplachte boarnen en literatuer

- Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde, balie van Utrecht*, 2 dln., J.J. de Geer tot Oudegein ed. (Utert 1871).
- Brassat, H., *Die Teilnahme der Friesen an den Kreuzzügen ultra mare* (Berlyn 1970).
- Corpus sigillorum Neerlandicorum*, 2 dln., H. Brugmans en K. Heeringa ed. (Den Haach 1937-1940), nr. 375.
- Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum* (Groningen/Batavia 1938).
- Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, H.P.H. Jansen en A. Janse ed. (Hilversum 1991).
- Mol, J.A., *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse kloosterlandschap* (Ljouwert 1991).
- Mol, J.A., 'De Johanniters fan Snits: nammen, komôf en karrières', *Fryske Nammen* 10 (1996) 117-154.
- Mol, J.A., 'Aduard 1192-1594', yn: J. Arkema e.a. (red.), *Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn* (Bedum 1992) 19-36.
- Moolenbroek, J.M. van, 'Signs in the heavens in Groningen and Friesland in 1214: Oliver of Cologne and crusading propaganda', *Journal of Medieval History* 13 (1987) 251- 272.
- Noordhuis, G.F., *De Johanniters in Stad en Lande. Geschiedenis van de Johanniters in de provincie Groningen (13de-17de eeuw)* (Warffum 1990).
- Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, 2 dln., P.J. Blok e.a. ed. (1896-1899).
- Powell, J.M., *Anatomy of a Crusade, 1213-1221* (Philadelphia 1986)
- Schöningh, E., *Der Johanniterorden in Ostfriesland* (Aurich 1973).
- Smid, M., *Ostfriesische Kirchengeschichte* (Pewsum 1974).
- Tromp C. (red.), *Groninger kloosters* (Assen/Maastricht 1989).

In doalhôf fan 'e menisten

De polemyk tusken in grifformearde predikant en
in meniste dokter om 1660 hinne

S. ZIJLSTRA

Yn 1661 ferskynde yn Ljouwert in boekje mei de titel *Doolhof der Mennisten, beplant met 84. vruchteloose boomen, dat is een cort begriip van de voornaemste dwalingen der mennisten, getrocken uyt hare schriften ende kortelijck wederleyt uyt Godes Woort, tot dienste van de verdoolde schapen onder den Menisten van Opsterlandt ende andere eenvoudighe christenen meer*. It wie skreaun troch ds. Schuyring fan Beetstersweach. De skriuwer gie yn dit boek tekear tsjin de menisten, dy't fral yn Opsterlân yn oantal tanommen. Schuyring bestried doperske learstellings as de grutdoop en de meniste ynkarnaasjelear. Hy warskôge ek foar it gefaar fan de menisten foar de maatskappij.

De meniste reaksje bleau net út: de Harnzer dokter De Vries skreau in tsjinskrift, wêryn er út de doeken die dat de menisten gjin gefaar foar de maatskappij wiene. Op de ideologyske bestrieding fan ds. Schuyring gie er net yn. De dûmny skreau dêr wer in reaksje tsjin yn. It die bliken dat dit de lêste polemyk tusken de menisten en de grifformearden in Fryslân wie. Nei sa'n hûndert jier fan striid-skriften wie der fansels ek net folle mear te sizzen. De polemyk tusken ds. Schuyring en Dr. De Vries jout in goed byld fan it skeel dat de grifformearden en menisten hiene.

Grifformearden en menisten yn de foarste helte fan 'e 17de ieu

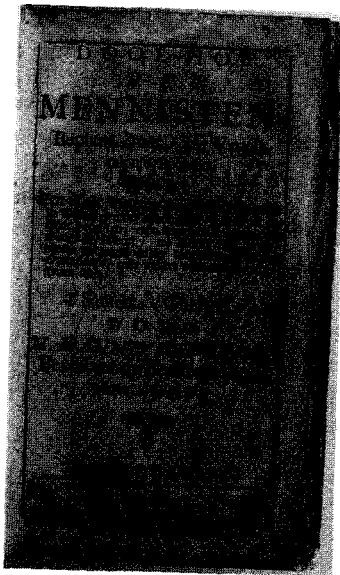
Doe't de Steaten fan Fryslân yn 1580 de grifformearde fariant fan it protestantisme oannommen hiene en de grifformearde tsjerke de befoarrjochte tsjerke waard, krige hja net automatysk it monopoolje op de religy. Gâns Friezen bleauwen it katolike leauwe trou. Oaren hiene al lang foar 1580 keazen foar in oare fariant fan it protestantisme. De belangrykste fan dy farianten wie it doperdom dat sûnt de jierren tritich fan de sechtjinde ieu har aardich set hie yn Fryslân. It tal werdopers moat net te leech oanslein wurde: noch om 1650 hinne hearde op syn minst 12% fan de Friezen dy rjochting ta. Om't neffens artikel 13 fan de Uny fan Utert alle boargers fan de Republyk frijheid fan leauwe krigen hiene, wie swiere presje fan de kant fan de oerheid om grifformearde te wurden praktysk ûnmooglik. Mar dat betsjutte net dat de grifformearden harren deljoegen by dy situaasje.

By de bestriding fan de menisten fan de kant fan de grifformearden kinne in tal fazen ûnderskieden wurde. De earste faze rûn oan likernôch 1610 ta; de menisten waarden doe hurd oanpakt. Dy faze waard folge fan in tiid dêr't frijwol

yn swijd waard oer de werdopers. De tredde perioade begjint oan 'e ein fan de jierren tweintich, doe't de polemyk op 'e nij oplôge, om yn 'e midden fan de 17de ieu te einigjen. It is net slim en ferklearje de lijte yn de polemyk: de grifformearden hiene it yn de desennia foar en nei 1620 fiersten te drok mei de strideraasjes tusken de remonstranten en de kontra-remonstranten.

Wat de bestriding fan de menisten oanbelanget folgen de grifformearden in twaspoarebelied. Oan de iene kant krongen sy der by de oerheid op oan om de menisten oan te pakken, foarsafier dat yn it wetlik ramt mooglik wie, oan de oare kant bestrieden hja de menisten mei it wjerlizzen fan har learstikken. Sa ferskynen bygelyks oan 'e ein fan de 16de ieu ferskate anty-doperske boeken fan dûmnys as Gellius Snekanus en Ruardus Acronius. Ek waard de skriftlike delslach fan it petear dat de werdopers mei de grifformearden yn Ljouwert hâlden hawwe, útjûn.¹ Ofsjoen fan in disputaasje tusken de Waterlânske foargonger fan Warkum en de dûmny fan dat plak en in boek fan de Frjentsjerter heechlearaar Idsardus Nicolai hawwe de Fryske predikanten en teologen troch de 17de ieu hinne neat hydroegen oan de polemyk oan it ferskinen fan it boek fan ds. Schuyring – dêr't it yn dit artikel oer gean sil – ta.² Dêr wiene oars yn 1663 wol plannen om in 'seecker schadelijck boek der Menisten genaemt Bloedig toneel' (better bekend as Van Braghts *Martelaarsspiegel*), dat yn 1660 ferskynd wie, te wjerlizzen, mar earst yn 1671 kaam yndied fan de hân fan de Frjentsjerter heechlearaar Christianus Schotanus in wjerlizzing út dy't net folle om 'e hakken hie'.³

De grifformearden setten troch en krongen der by de oerheid op oan om maatregels te nimmen tsjin de menisten. No hie de oerheid fansels gjin boadskip oan fernimstige ynterpretaasjes fan ferskate kristlike learstikken: de amtners wiene ommers gjin teologen. Mar de praktyske útwurking dy't it doperdom joech

oan in tal learstikken besoarge de grifformearden genôch munysje om te besykjen de oerheid tsjin de menisten op te setten. Dêr wie yn it foarste plak de wegering fan de werdopers om in eed te swarren. Yn 1597 waard fêststeld dat dyjingen dy't dat wegeren gjin proses begjinne koene, mar it die al gau bliken dat de legere oerheden nochal 'suymachtich' wiene mei it útfieren fan dat wetsartikel. Yn 1650 besochten de grifformearden op 'e nij om dit artikel útfierd te krijen. Dit kear kamen de autoriteiten einlings yn aksje, mar de feroardering foel oars út as de predikanten tocht hiene. Yn 1659 stelden de Steaten, op fersyk fan in pear meniste keaplju, fêst dat fan no ôf de menisten foar de rjochtbanken folstean koene mei harren ja-wurd en gjin eed mear hoegden te swarren.⁴

In oare swierrichheid wie it sluten fan houliken. Alle houliken moasten yn Fryslân foar de grifformearde tsjerke sletten wurde, oars wie it net jildich. Mar de menisten sleaten har houliken mei tsjinsin foar de gerifformearde tsjerke. Oan 'e ein fan de 16de ieu krigen sy 'by provisie' de mooglikheid dat te dwaan yn de tsjerke of foar de magistraat. Foar gâns menisten wie dy plechtichheid net genôch: hja lieten it houlik noch ynsegenje troch har eigen fermoanner, in praktyk dêr't de grifformearde dûmnys tige argewaasje fan hiene. Dit waard, dat is wier, ferbean, mar de menisten lutsen har dêr net in protte fan oan, sjoen it feit dat it ferbod einleas werhelle wurde moast.

In tredde punt fan argewaasje foar de grifformearden wie it 'rinnen' fan fermoanners en de bou fan fermoanjes. It earste betsjut dat meniste fermoanners of leararen op oare plakken as wêr't hja wennen aktyf wiene. Oan 'e ein fan de 16de ieu hie in tal net-Fryske fermoanners lykas Pieter fan Keulen en Lubbert Gerritsz in preekferbod krige. De oerheid hie tagelyk fêststeld dat ynlânske leararen allinne yn har eigen wenplakken wurksom wêze mochten.⁵ Mar effektuearre waard dat alles net, want tusken 1603 en 1607 besochten ôffurdigen fan de synoaden ferrees de magistraat fan de stêden en de grytmannen om har oer te heljen de fêststellingen út te fieren. Itselde lot ûndergong in fersyk út 1629. In foarslach út 1657 om it 'rinnen' tsjin te gean waard troch de Steaten yn beried hâlden. Yn 1662 besleaten hja úteinlik om it 'stoute en onbehoorlike omlopen' fan de meniste leararen yn Fryslân te ferbieden. It grut tal fermoanners wie de grifformearden ek min nei 't sin. Op gâns plakken wiene wol trije of fjouwer leararen 'uit haar groofter geslachten' yn funksje, dy't de menisten stiifden yn har dwalingen en de grifformearde tsjerke ôfbrek diene.⁶

It bouwen fan fermoanjes dêr't yn in plak as Harns al ier mei begûn waard,⁷ makke de nijsgjirrigens fan de grifformearden geande. Al yn 1614 waard útsteld om de oerheid te freegjen alle fermoanjes ôfbrekke te litten en de bou fan nije fermoanjes te ferbieden. It resultaat wie tryst, want tusken 1625 en 1644 binne op syn minst acht nije fermoanjes boud.⁸ Yn 1644 treffe wy op 'e nij klachten oan oer it bouwen fan fermoanjes. De reden sil wol west ha dat fanwegen de fúzjes fan ferskate doperske groeparrings gâns fermoanjes te lyts wurden wiene. Mei it útstel fan de 'Grote Vergadering' fan de Steaten-Generaal fan 'e Republyk dat de menisten talitten wurde soene, mar dat hja allinne op dy plakken fermoanjes bouwe mochten, dêr't al gemeenten wiene, mienden de grifformearden dat hja lykwols nije wapens yn har striid tsjin de menisten oanrikt krige hiene.

Mar de grifformearden hiene te ier jûchhei roppen, want al yn 1655 kamen der al wer klachten oer it bouwen fan fermoanjes, wat nammers barde mei 'conventie' fan de legere oerheden. De klachten waarden troch de Steaten op berie hâlden; itselde barde twa jier letter. It waard úteinlik wol yn 1661 formeel ferbean om nije fermoanjes te bouwen of te ferbouwen, mar dêr waard net de hân oan hâlden.⁹ Doe't in pear dûmnys fan de klassis Sânwâlden yn 1664 klagen oer de bou fan in fermoanje yn Legemar sei de grytman fan Doanjewerstal allinne mar ta dat er yn aksje komme soe. Yn itselde jier waard yn Warns in nije fermoanje

boud op itselde plak dêr't de âlde stien hie.¹⁰ Allinne yn Lippenhuzen, dêr't yn 1665 in yllegale fermoanje boud wie, waard dy yndied ôfbrutsen.

Alles meiïnoar hiene de grifformearden mar in bytsje sukses mei harren besykjen om de oerheid maatregels nimme te litten tsjin de menisten. Wol fernijde de Fryske oerheid yn 1639, 1644 en 1661 de plakaten tsjin har, mar sjoen de klachten fan de synoaden feroare der net folle. Yn in plakkaat út 1662 waarden wol strange maatregels tsjin de quakers, dompelders en socinïanen oankundige, mar oer de menisten waard swijd.¹¹ De fersuchting fan in tal ôffurdigen fan de synoaden nei de oerheid út 1662 dat hja har 'devoir gedaan, maer eilaes te vergeefs tot noch toe gearbijdet' hiene, wie mar wat wier.¹² Nei 1672, doe't de menisten fanwegen har finansjele bydrage oan it ferdigjen fan it lân fan tolerearre sekte nei permittearre sekte promovearre wiene, hie it fansels gjin sin en tsjinje by de oerheid klachten tsjin har yn. Wol bleauwen de grifformearden op har iepenst op socinïanske tendinzen, dy't somtiids ûnder de menisten opdûkten.

Menisten yn Opsterlân

Yn it easten fan Fryslân hawwe de werdopers nea in protte oanhing krige. Doe't yn 1535 de Fryske steedhâlder manskippen nedich hie foar it ynnimmen fan it fan de werdopers besette Aldekleaster by Boalsert helle er dy it leafst út de Wâlden, om't dêr de measte ynwenners it âlde leauwe trou bleaun wiene.¹³ Ofsjoen fan Beetstersweach, it wenplak fan de lêste Fryske martler Reytsse Ayses, dy't yn 1574 eksekutearre waard, treffe wy yn it easten fan Fryslân net folle spoaren fan doperske ynfloeden oan. Yn 1562 of 1563 reizge de prokureur-generaal fan it Hôf fan Fryslân nei Lippenhuzen, dêr't de werdopers konventikels hâlden. Yn it jier dêrnei makke er jacht op werdopers yn de hiele gritenij Opsterlân. Njonken Lippenhuzen waarden no ek Bakkefean en Duerswâld oandien.¹⁴

Yn letter tiid fine wy yn de lêstneamde plakken gjin menisten mear. Mar hja makken nettsjinseande dat, foarútgong yn it easten fan Fryslân. Om 1640 hinne wiene der meniste gemeenten op De Gordyk, Lippenhuzen, Langsweagen en Oerterp, allegearre mei eigen foargongers. Yn dy jierren wiene de menisten yn mennich groepearings ferdield, wat him ek yn de situaasje yn Opsterlân wjerpegele. Al yn 1557 hie de groepearings fan de 'Franekers' of Waterlanders har ôfsplitst nei oanlieding fan in konflikt oer de tucht. Hja woene dat de tucht minder strang hanthavene waard as de groep om Minne Simens hinne. Lêstneamde groep foel yn 1568 op har bar útinoar yn Flamingen en Friezen. De oanlieding foarmen de kulturele ferskillen tusken dy befolkingsgroepen, letter waarden it beneamings foar partijen. De Friezen seagen harsels as de hoeders fan it erfgoed fan Minne Simens. Hja hâlden fêst oan syn inkarnaasjeleare en syn opfettings oer it bannen.

Yn 1587 spjalten de Flamingen harren yn Alde en Jonge Flamingen; de earstneamden foarmen de konservative ôfdieling fan de groepearings. De Friezen ûntkamen ek net oan in splitsing: yn 1598 ûntstiene de Hurde en Sêfte Friezen. As

lêsten skieden om 1626 hinne de Grinzer Alde Flamingen har ôf. Hja foarmen in tige strange rjochting en wiene net te sprekken oer it ta-inoar kommen fan de Alde en Jonge Flamingen en de Sêfte Friezen, dy't yn Harns sels it karakter fan in ienheid krige. De Grinzer Alde Flamingen leine net op sa'n bêste namme. Uke Walles, ien fan har liederen, hie sein dat dogeneaten as Judas ek ûnder it teken fan de sillichheid stiene. Om 1640 hinne kamen de measte partijen dochts wer ta-inoar: it grutste part fan de Flamingen foarme doe mei de Sêfte Friezen en in oare groep, de Heechdútsers, de Feriene gemeente.

Yn Lippenhuzen hearden de menisten ta de Hurde Friezen: yn 1676 pachte Jacob Bomer, fermoanner by de Hurde Friezen, mei oare menisten fan dy groeparring in stik grûn dêr't de fermoanje op boud wie.¹⁵ De gemeente fan Langsweagen hearde de rjochting fan de Grinzer Alde Flamingen of Ukewallisten ta. Uke Walles wenne sels yn 1644 in skoftke yn dat plak, nei't er út Grinslân ferballe wie.¹⁶ De oare gemeenten sille by de Ferienen heard hawwe, dy't neffens it tal lidmaten fierwei it grutst yn Fryslân wie.¹⁷

De menisten giene yn Opsterlân foarút, net yn it lêste plak om't fanwegen de ferfeanterij in tal plakken tige groeid wie. De grifformearde tsjerkestifting rûn hjirmei net lykop. Sa bleau De Gordyk, dat yn 1663 in 'ongemeen volk- en nering-rijke buurt' neamd waard, kombinearre mei Langsweagen, dêr't de tsjerke stie. Foar de tsjerketsjinsten op De Gordyk waard in skoorre brukt. Eksakte oantallen menisten kinne wy net jaan, wy witte allinne dat yn 1707, doe't de gemeenten fan De Gordyk en Lippenhuzen byinoar gien wiene, dêr 107 lidmaten wiene.¹⁸

It meast ferûnrêste wiene de grifformearden oer ôffal fan it leauwe. Yn 1661 waard op de klassikale synoade fan Sânwâlden meidielt dat in lidmaat yn Oerterp ôffallen wie nei de menisten. Besletten waard om te besykjen it doarmjende skiep werom te winnen.¹⁹ Yn itselde jier beane in pear dûmnys de menisten oan om in petear te hâlden yn de fermoanje fan Langsweagen of de rjochtkeamer fan Lippenhuzen.²⁰ Wy hawwe al sjoen dat de Fryske predikanten mei har klachten oer ûnder oaren de bou fan fermoanjes net folle lok hiene. De grifformearde dûmnys fan Opsterlân slaggen der dochts yn dat de ylleaal boude fermoanje fan Lippenhuzen yn 1665 yndied ôfbrutsen waard.²¹ Mar dat hie net ienfâldich west, want it die bliken dat de menisten dy fermoanje al yn 1661 boud hiene, gâns tsjin de fêststellings fan de resoluasje fan 1651 en it ferbod fan de grytman yn, lykas ds. Schuyring lilk opmurk.²² It wiene dy 'extreme stouticheden' fan de menisten yn Opsterlân dy't foar ds. Schuyring de oanlieding wiene om syn boek te skriuwen. Tagelyk woe er it sizzen fan de menisten wjerlizze dat de grifformearden de Skrift ferfalsken en it tsjerkefolk stipe yn har petearen mei de menisten.²³

Ds. Schuyring

De grutte tsjinstanner fan de menisten yn Opsterlân wie om dy reden ds. Schuyring, dy't Beetstersweach as stânplak hie. Nicolaus Johannis Schuyring skreau him yn 1616 yn by de teologyske fakulteit fan de universiteit fan Frjentsjer. Hy sil

om 1600 hinne berne wêze, yn of yn de omkriten fan Dokkum, want by syn yn-skriuwing neamde er himsels Doccumanus.²⁴ Syn earste stânplak as dûmny wie Easterwâlde, dêr't er oant 1623 stie om dêrnei te ferhúzjen nei Aldskoat. Hjir tsjinne er sân jier om dêrnei fan 1630 ôf predikant fan Beetstersweach te wurden. Yn oktober 1666 is er oan de pest ferstoarn.²⁵ Syn soan, dy't dûmny wie in Koart-en Langsweagen, stoar yn itselde jier oan deselde sykte.

Oan de karriêre fan ds. Schuyring is fierders net folle bysûnders te finen: dy folge it patroan fan dy fan in suksesfol plattelânsgeastlike.²⁶ Hy begûn syn karriêre yn it ûnoansjenlike Easterwâlde en einige dy yn Beetstersweach, it haadplak fan de gritenij Opsterlân. Syn soan Johannes en syn pakesizzer Nicolaus Schuyring waarden ek dûmny, lêstneamde yn grutte plakken as Ljouwert en Haarlem. De soan troude yn de Fryske plattelânselite yn: hy hie de dochter fan gritenijssiktaris Broersma fan Skoatterlân as frou.

Ds. Schuyring hie ferskate funksjes by de provinsjale en klassikale synoaden. Sa wie er ûnder oaren yn 1639, 1649 en 1658 presidint en yn 1659 skriba fan de gearkomste fan de klassis Sânwâlden. Hy bemiddele yn skelen tusken predikanten en hâlde him yn 1665 dwaande mei de kwestje Hazaert. Hazaert wie de dûmny fan Nij Brongergea, dy't yn 1665 nei in heechoprinnend konflikt mei de synoaden syn ûntslach krige hie. It die bliken dat dy predikant him nei syn ûntslach 'bij sekere secte der Mennoniten' oansletten hie.²⁷ Mar de measte rop krige ds. Schuyring fanwegen syn striid tsjin de menisten, benammen dy yn Lippenhuzen. Syn kollega ds. Johannes Menelai, dy't tusken 1639 en 1666 yn Lippenhuzen-Terwispele stie, skynt – miskien ek fanwegen privee-omstannichheden – minder oanstriid hân te hawwen om de menisten te bestriden.²⁸ Hy stoar yn 1666 nammers ek oan de pest.

Ds. Schuyring kaam nei alle gedachten yn 1632 foar it earst yn de kunde mei it doperdom. Hy krige doe fan de klassikale synoaden de opdracht om fia it gritenijgerjocht it lasterjen fan Jan Luyes, de foarman fan de Grinzer Alde Flamingen, 'in dese chrietenij van hem gedaen', te ûndersykjen. Op de folgjende gearkomste waard besletten de artikels en tsjûgenissen nei de klassis yn Grinslân te stjoeren, en ek nei Deputearre Steaten fan Fryslân.²⁹ Yn 1659 die ds. Schuyring op de provinsjale synoaden it útstel om wat te ûndernimmen tsjin de 'ongehoarde, grouwe-lijke gedrochten, ketterijen en godtslasterlijke sustenuen' dy't yn de boeken fan Uke Walles stiene. De synoaden sei ta dêr omtinken oan te jaan. Uteinlik soe ds. Schuyring yn syn *Doolhof* in appendiks opnimme mei it wjerlizzjen fan de tinkbylden fan de Ukewallisten.

Ofsjoen fan de skriftlike polemyk en it yntsjinjen fan klachten by de oerheid wiene, sa as wy sjoen hawwe, de mooglikheden om de menisten te bestriden beheind. In oanbod oan de menisten om in petear te hâlden mei de predikanten yn de fermoanje fan Langsweagen (it plak dêr't de soan van ds. Schuyring dûmny wie) waard troch harren ôfwisd, lykas in foarstel foar it hâlden fan sa'n petear yn de rjochtkeamer fan Lippenhuzen of Beetstersweach. It lêstneamde soe yn jannewaris 1661, 'in praesentie van den Heere Officier', syn beslach krije moatte. Yn

1663 die ds. Schuyring it útstel om wat te ûndernimmen tsjin it 'snuiven' (swetsen) fan de menisten oer van Braghts *Martelaarsspiegel of Bloedig Tooneel*.³⁰

De 'Doolhof'

It wjerlizzen fan de doperske doktrines troch ds. Schuyring wie yn april 1661 ree. Alteast doe waarden fan de klassis Sânwâlden twa dûmnys, ds. Ensius fan Tsjalberd en ds. Sigersma fan Aldskoat, oanwiisd dy't it traktaat fisitearje moasten. Yn july wie har advys ree: de beide dûmnys ferklearren dat de ynhâld net allinne yn oerienstimming mei Gods Wurd en de konfesje fan it wiere leauwe wie, mar ek tige nedich en goed om dejingen dy't op 'e doele wiene te ferljochtsjen en de ûnwittenden te ûnderrjochtsjen.³¹

De *Doolhof der Mennisten, beplant met 84. vruchteloosse boomen, dat is een cort begriip van de voornaemste dwalingen der mennisten, getrocken uyt hare schriften ende kortelijck wederleyt uyt Godes Woort, tot dienste van de verdoolde schapen onder den Menisten van Opsterlandt ende andere eenvoudighe christenen meer*, sa as de folsleine titel is, ferskynde noch yn itselde jier 1661.³² It boek wie opdroegen oan Martinus Fockens, de grytman fan Opsterlân, Sako Fockens, lid fan de Generaliteitsrekkenkeamer en siktaris fan Opsterlân, Oeno Teyens, earder folmacht foar neamde gritenij en Dr. Gerhard Walrich, ûntfanger-generaal fan Fryslân. As lêste wie it noch foarsjoen fan in gedicht fan ds. Koëller, de dûmny fan Akkrum. Mei syn traktaat hope ds. Schuyring deroan by te dragen dat de 'Heeren' de drystmoedichheid fan de menisten en it 'rinnen' fan har fermoanners yn 'e stringen hâlde woene.³³

Yn de ynliding jout ds. Schuyring tige koart in skiednis fan de doperske beweging. It komôf lei by de oproerige Thomas Muntzer, Johannes Hut en Melchior Hoffman; de lêstneamde hie de werdoop yn de Nederlannen yntrodusearre. Al gau foel de beweging útinoar yn ferskate partijen, sa as de Schwenckfeldianen, de Servetianen, neamd nei har lieder Servet, 'na sijn verdienste rechtveerdelijck met den vyere gestraft', en de Dalidianen, neamd nei Dalie (bedoeld is David) Joris.³⁴

It eigentlike wurk bestiet út it beskriuwen fan 84 dwalingen, ferdield oer fyftjin kapitfels. It wiidweidige wjerlizzen yn 84 punten wie bedoeld om oan te toanen dat it ferskil tusken de grifformearde en menisten net wie om 'een haven-stroo' of fiif of seis punten, mar it fûnement fan de sillichheid rekke. De yndieling yn kapitfels jout in bytsje struktuer oan it wurk en lit tagelyk sjen wêr't neffens ds. Schuyring de knyp punten leine. Earst wurde yn kapittel 2³⁵ de dwalingen fan de menisten oangeande de Skrift behannele. De wichtichste binne neffens Schuyring dat de menisten ek dreamen als iepenbiering erkenne, dat hja allinne it Nije Testamint as rjochtline oannamen en wat in bytsje dêrmei yn tsjinspraak is, de apokryfe boeken as befêstiging fan saken omtrint it leauwe brûkten.³⁶

Dêrnei besprekt de auteur God en syn eigenskippen (kapittel 3 en 4). Dêrby

komme de ûndúdlike opfettings fan de werdopers, de Trije-ienheid oanbelangjende op it aljemint,³⁷ dêr't sy bygelyks de beneaming persoan net brûke wolle. Sy twivelen ek oan de almacht fan God, fral mei it fersmiten fan de predestinaasje. Dêrnei wurde de dwalingen fan de persoan fan Kristus besprutsen, te witten dy fan syn profetysk, hegeprysterlik en keninklik amt en dy fan syn fernedering en verheging (haadstikken 5-9). It giet dêrby om krityk op de ynkarnaasjelear fan de menisten,³⁸ de skieding dy't sy makken tusken Kristus syn godlike en minske natuer en it relativearjen fan de tsien geboaden troch de menisten. Mar foar alles wurdt de opfetting bestriden dat Kristus net allinne foar dejingen dy't leauwe, mar ek foar de heidenen stoarn is.³⁹

Dêrnei wurde yn de haadstikken 10 oant 13 de dwalingen oangeande de sûndefal en de ferhearliking fan de minske behannele. Benammen de meniste twifels oangeande de ersûnde krije in feech út de panne: yn de doperske opfettings soe de minske noch in kromke goeds yn him hawwe: it leauwe koe net sûnder de meiwurking fan de minsken ta stân komme, dêrom koene de bern net under it tal fan de leauwenden rekkene wurde. Oer de opstanning hiene de menisten ek ôfwikende ideeën. Hja ûntkenden de lichaamlike ferrizenis en leauden yn de sielesliep.⁴⁰

It boek einiget mei de doperske opfettings oer de tsjerke en dy oer it politike en private berik (respektivelik haadstik 14 en 15). Dêrby komme de tinkbylden fan de menisten oer de gemeente (sûnder flek of ronfel) op it aljemint, de tige strange tucht, de leagening fan de analogy tusken de doop en de besnijenis, it op 'e nij dopen fan minsken dy't al doopt wiene,⁴¹ it stil gebed en it wegerjen om psalmen te sjongen. In tal lêste dwalingen, sa as it wegerjen om de dûmnys te beleanjen, it swurd te brûken foar it fieren fan oarloch en om prosessen tsjin minsken dy't itselde leauden oan te spannen besleaten it wjerlizzen.

De bestriding fan de menisten is de klassike replyk fan de grifformearden op de meniste learstikken. Net de doop, mar de doperske lear oer de ersûnde, de satisfaksje fan Kristus en de justifikaasjelear binne de wichtichste stroffelstienen. Schuyring jout dan ek op 'e ein fan syn boek ta dat lang net alle fan him opneamde dwalingen fan fûneminteel belang for de sillichheid binne. Mar om't dat by in grut part dêrfan wol it gefal is, smite de menisten mei har learstellings it fûnemint fan de sillichheid om en moatte hja as ketters beskôge wurde.⁴²

De wurkwise fan ds. Schuyring is konsjinsjeus: alle dwalingen wurde yllustrearre mei ferwizings nei grifformearde en doperske skriuwers, dêr't er spitiernôch mar komselden titels fan boeken by jout. Fan grifformearde sinjatuer binne de protokollen fan de petearen tusken werdopers en grifformearden yn Frankenthal yn de Palts (1571), Emden (1578) en Ljouwert (1596) en ek de bestriding fan Dooreslaer en Austrosylvius út 1637.⁴³ Njonken dy wurken wurde meniste skriuwers oanhelle lykas Minne Simens, Jacques Outerma, Frans de Knuyt, Pieter Jansz Twisck, Claes Claesz, Jacob Pieters van der Meulen en Hans de Ries. Schuyring makket faak gebrûk fan de útjûne belidenisskriften lykas dy fan Pieter Jansz Twisck, dy fan Hans de Ries, fan Frans de Knuyt en dy fan Claes Claesz.⁴⁴

De measte troch ds. Schuyring oanhelle skriuwers hearden ta de Flaamske of Fryske rjochting ûnder de menisten, dy't sa as wy sjoen hawwe, ek fierwei de mearderheid fan de Opsterlânske dopers fertsjintwurdigen. Sjoen de oanwêzichheid fan de Grinzer Alde Flamingen yn Opsterlân is it likemin frjemd dat yn de 'toematen' (taheakke) noch in pear bysûndere dwalingen fan dy groepearring besprutsen wurde.⁴⁵

In protte nijs jout it wurk fan ds. Schuyring net: it is in gearfetting fan de gongbere polemik en feitlik in wiidweidige opsomming fan de heterodokse opfettings, dy't neffens him by de menisten te finen wiene. Schuyring seit bygelyks net dat lang net alle menisten de lear fan de sielesliep ûnderskreauwen. Nijsgjirriger is wat Schuyring net neamt. Yn de measte polemyske skriften fan de grifformearden wurdt wiidweidich yngien op it oproerige ferline fan de dopers (it barren yn Munster yn 1534-1535). Schuyring swijt dêroer en gong der kleadernôch fan út dat de menisten ôfstân nommen hiene fan har oproerige ferline. In soartgelike skaplikens hâlde er der op nei mei syn opmerking oer de Giliasten, dejingen dy't mienden dat Kristus foar de einichste dei op de wrâld komme soe om it Tûzenjierrich Ryk op te rjochtsjen. Dy opfettings wûnen yn de rin fan de 17de ieu oan. Neffens ds. Schuyring wiene dy mieningen allinne by guon menisten yn 'e moade.

De replyk fan dr. De Vries

De menisten sieten nei in grifformearde oanfal komselden om in antwurd ferlegen. Dit kear lieten sy it ek net sitte. De replyk kaam fan de hân fan dr. De Vries en hie as titel: *An den Eer-waerden en gheleerden Heer N. Ioannis Schuyring, predicant op Bexterzwaegh, ziende op zijn uit-ghegheven boexken, genaemt Dool-hof der Mennisten*. Cornelis de Vries út Amsterdam hie him op 29 july 1653 yn Frjentsjer as studint yn de medisinen ynskreaun en wie twa jier letter, op 3 maaie 1655, promovearre ta *Medicinae Doctor*.⁴⁶ De medisinstúdzje wie winliken de iennige universitêre stúdzje dy't de menisten, dêr't De Vries by hearde, folgen. De Vries, dy't yn Frjentsjer berne wie, wie in akademyske letbloei en wie earst op lettere leeftyd mei syn stúdzje út ein set. Om't er benaud wie dat guon oergeunstich op him wêze en him berabje soene, hie er foar syn promoasje, 'publice' disputearre om dêrnei, doe't it dispút goed ôfrûn wie, te promovearjen.

De Vries hearde ta de Flaamske rjochting en sette him al ier te war tsjin de Amsterdamske foargonger Galenus Abrahamsz., dy't om 1655 hinne ôfwiek fan de doperske belidenissen.⁴⁷ Dat wie gâns wat leden fan syn gemeente net nei it sin en it late ta in fûle polemik. Ien fan de earste boekjes, *Commonitio ofte Waerschouwinge aen de Vlaemsche Doops-gesinde gemeynte binnen Amsterdam* ferskynde yn 1655. Neffens in âlde oantekening wie it útjûn troch Dr. de Vries foar Tieleman Tiele van Sittert, ien fan de leararen fan de Flaamske gemeente fan Amsterdam, dy't it net iens wie mei Galenus Abrahamsz. Galenus sels miende ek dat de *Commonitio* fan 'e hân fan Dr. de Vries wie, mar dat is wierskynlik net wier.⁴⁸

Nei syn stúdzje wenne Dr. de Vries yn Harns, dêr't er as dokter wurksom wie. Hjir skreau er ek syn wjerlizzing fan ds. Schuring syn boek. De lêste fermelding fan syn namme yn it Harnzer argyf datearret fan 1664. Hy komt noch foar op de ledelist fan de Flaamske gemeente yn 1665 ('docter Friesius ende Grijttie Franzen', de lêstneamde wie miskien syn húshâldster), mar yn desimber fan dat jier lêze wy dat doctoor (gjin namme is ynfolle) nei Haarlem ôfset is.⁴⁹

It fjirtjien siden tellend boekje fan Dr. de Vries giet net yn op Schuyring syn ideologyske bestriding fan it doperdom. Hiel wat sizzen fan de dûmny rekke him net, om't, sa as de dokter dúdlik stelde, allinne sloech op beskate streamingen binnen de doperske beweging. It soe lang duorje ear't alle partijen fûn hiene wat op har sloech. Boppedat is de beskuldiging fan ketterij gjin wjerlizzing wurdich: yn de hjoeddeiske ferdieldens ûnder de kristenen meitsje alle partijen de oare foar ketter út. It is dan ek better om swiere sûnden as huorkerij en dronkenskap te bestriden as oaren fan ketterij te beskuldigen.⁵⁰ De Vries falt net sa lyk de bestriding oan as wol ds. Schuyring syn oproppen oan de oerheid om fanwegen te kommen tsjin de menisten.

Neffens him is it oanfiterjen fan de oerheid tsjin de menisten yn de Republyk tige ûngewoan. De 'Princen' (steedhâlders) en de Steaten-Generaal hawwe de dopersken altiten beskerme en hja hawwe altiten de konsjinsjefrijheid ferdigene. De Vries yllustrearret dat mei sitaten út de akten fan de Keulse fredehannel (1579), dêr't yn steld wurdt dat der allinne frijheid bestie as de religy frij útoefene wurde koe.⁵¹ Fierders helle er de reaksje fan Willem fan Oranje oan op de grifformearde fernimstigers tsjin de menisten yn Middelburg (1576) en dy fan de Steaten-Generaal tsjin de autoriteiten fan Aardenburg yn 1615. Noch resintlik, yn 1660, hat de magistraat fan Rotterdam op fersyk fan inkelde menisten by de stedsbestjoeren fan Zürich en Bern protestearre tjin de hurde behanneling fan de dopersken yn dy stêden.⁵²

De Vries wie bang dat Schuyring syn oprop oan de oerheid om de 'insolentien' en it 'rinnen' fan de menisten tsjin te gean útrinne soe op konsjinsjetwang. De menisten woene allinne mar mei rêst litten wurde, mar behâlden harren it rjocht foar har opfettings fan it leauwe út te kommen, al joech Dr. de Vries ta dat hja somtiden wat al te hurd oardielen oer de grifformearden, ûnder waans wjukken de menisten libben.⁵³

De Vries beslút syn réaksje en jout in achttal haadpunten fan it doperske leauwe, dy't dochs sa algemien steld binne dat praktysk elkenien dy ûnderskriuwe koe.⁵⁴ It achtste punt, oer de ferrizenis, wersprekt ymplisyt de lear fan de sielesliep. Mei dy gearfetting hope De Vries oan te toanen dat de menisten neat te krijen hiene mei de yn Schuyring syn *Doolhof* hieltyd wer neamde socinianen. Wat de lear fan de erfsûnde oanbelanget as ek de justifikaasje en satisfaksjelear en de tinkbylden oer de Godheid fan Kristus, *de* brekpunten tusken de dopersken en grifformearden, frege De Vries him ôf oft ds. Schuyring wol de goede man wie om dêroer te oardieljen. Hy koe ferskate dûmnys yn Hollân en Fryslân dy't dêr krekt sa oer tochten as de menisten.⁵⁵ De auteur beslút syn boek mei in oprop ta in petear fan man ta man.⁵⁶

De duplyk fan ds. Schuyring

Schuyring wie de man net om de reaksje fan Dr. de Vries sûnder tsjinspraak foarbygean te litten. Mei gauwens ferskynde dan ek de *Schriftuerlycke replycq van Nicolaus Joannis Schuiringh op het politycq antwoort van D. C. de Vries, M.D. binnen Harlingen, siende op den Doolhof der Mennisten, beplant met vier-en-tachtentigh vruchteloze bomen*.⁵⁷ It boek is opdroegen oan Willem Frederik, steedhâlder fan Fryslân, Grinslân en Drinte, Deputearre Steaten fan Fryslân en de rekkenmaster fan itselde gewest.

Schuyring wie net bot te sprekken oer de prestaasjes fan Dr. de Vries.⁵⁸ Hy hie in politike, gjin skriftuerlike wjerlizzing jûn. It boek wie net basearre op Gods Wurd, de iennige regel foar it leauwe en libben, mar op 'eenen politijcken gaerge-raepten rieden-staf'.⁵⁹ De wjerlizzing is in gearmjoksel fan ferskate, minder wichtige saken, om it ienfâldige folk 'wat contentements' te jaan, de liederen fan de menisten in tsjinst te bewizen en de autoriteiten mei syn flaikjende pinne te haagjen. De opmerking dat de menisten bestiene út ferskate groepen, sadat yn de *Doolhof* in protte saken op it aljemint kamen dy't De Vries net rekken, fûn ds. Schuyring ûnsin: hy hie dochs wjerlizze kind wat him wol rekke.

Mar om't syn opponint in 'politike' replyk jûn hie, besleate Schuyring dy op politike grûnen te wjerlizzen. Utgongspunt wie foar him de resolúsje fan de Grutte Gearkomste fan de Steaten-Generaal út 1651, dêr't de menisten tastimming yn krigen hiene op dy plakken gear te kommen dêr't hja altiten gearkommen wiene. Feitlik, ferfolge ds. Schuyring, hiene hja mear frijheid as de grifformearden. Sy hâlden harren 'synoaden' (gearkomsten fan fermoanners) sûnder tafersjoch fan de autoriteiten, wylst de grifformearden op har synoaden oerheidspersoanen talitte moasten.⁶⁰ It wie perfoarst net syn bedoeling en pleitsje foar in ferbod fan alle foarmen fan de meniste earetsjinst; hy woe allinne de 'menniste stoutichheden' tsjingean. Om't dat neffens Dr. de Vries tsjin de frijheid fan leauwe yngie bespreek ds. Schuyring in trijetal fragen, te witten: wêrút bestiet frijheid fan leauwe; wurdt dy frijheid behindere wannear't de sekten ferbean wurdt har lear iepenbier te propagearjen en tred: moatte alle sekten, lyk as socinianen, quakers, dompelders, 'tot den Ioden incluyt toe', frije eksersysje fan religy krije?⁶¹

Allinne God hat gesach oer it gewisse. Frijheid fan leauwe hâldt yn dat in yndividu frij in oardiel jaan mei en dat yn de besletten rûnte fan syn húshâlding útdrage mei. Nimmen mei fanwegen in bysûndere miening of om syn gewisse oerlêst oandien wurde. Allinne de gearkomsten fan de 'sectarissen' binne ferbean. It is dy konsjinsjefrijheid dy't yn de Republyk tastien is en ek troch de grifformearden ûnderskreaun wurdt. It is dan ek ûnrjochtlik dat Dr. de Vries de grifformearden dêrfan beskuldiget mei de menisten 'op sijn paeps, by maniere van inquisitie' hannelje te wollen.

Tusken dy frijheid fan leauwe en it iepenbier útoefenjen fan de religy sit in grut ferskil. It lêste is, yn tsjinstelling ta wat Dr. de Vries sei, yn de Republyk net tastien. It is nammers nearne tastien, útsein yn Poalen, dêr't de arianen, socinia-

nen, pelagianen, perfectisten, enthousiasten, werdopers ensfh. frij harren religy útoefenje kinne. Soksoarte konstruksjes binne yn it foarste plak yn striid mei Gods Wurd. De katoliken soene ommers ek frijheid fan religy krije en dus fia de mis ôfgodstsjinst bedriuwe, wat in striid is mei it earste gebod. Fierders moast de oerheid as 'voedsterheer' fan de wiere tsjerke de ferkearde religy bestride: God tolerearre yn de tiid fan it Alde Testamint ek mar ien religy. De oerheden fan Genève, de grifformearde republiken yn Switserlân en dy fan de stêd Wesel wurde dan ek priizge om't hja besochten de ferkearde, doperske religy út te bannen.

Yn it twadde plak waard net allinne God fergrime fanwegen it talitten fan sektersken, de steat wie ek yn gefaar. Ferdielens yn religy bringt ûnienigens mei en kin liede ta saken as de Boerearloch yn Dútslân, de besetting fan Munster of it ynnimmen fan it Aldekleaster.⁶² Ds. Schuyring fernijde dat Minne Simens yn syn *Fundamentboek* de munsterske werdopers syn leave bruorren neamd hie, al heake er relativearjend ta: 'Maer wy willen hoopen dat den munsterschen geest nu onder de doopsgezinden niet regeren sal'.⁶³ No wie it neffens ds. Schuyring somtiden nedich om superstitieuske of goddeleaze minsken te fernearen, lykas Willem fan Oranje om 1578 die, doe't er de eksersysje fan de katolike godstsjinst tastie om de katoliken oer te heljen de Opstân te stypjen. Mar soksoarte konsesjes binne nea oan de menisten jûn, noch by de fredehannel fan Breda (1578), noch by de Pasifikaasje fan Gent, it Iwich Edikt, de religyfrede (1578) of de Keulse fredehannel fan 1579. Ds. Schuyring hat it register op de resolúsjes fan de Steaten-Generaal derop neislein en ek de skiedskriuwers Bor, Emmius, Van Reydt en Winssemius rieplachte, mar nearne fûn dat de menisten iepentlik har religy útoefenje mochten.

Ds. Schuyring konkludearre dan ek dat der altiten allinne mar sprake west hat fan konsjinsjefrijheid. De menisten waarden tolerearre, op betingst dat hja binnen de peallen fan beskiedenens en stillens bleauwen.⁶⁴ Hy trune de menisten oan de resolúsje fan 1651 nei te kommen en har 'stoutichheden' nei te litten, om't 'in een welbestelde ende gereformeerde Republijcque soo groote vryheyt den secten ende sectarisen in 't point van hare onschriftmatige refugien niet behoort, noch mach vergunt worden'.⁶⁵

De útnoeging foar in petear waard fan ds. Schuyring ôfwiisd: Dr. de Vries is neffens him as de katten dy't fan foaren slikje en fan achteren klauwe. Hy beslút mei it Latynske biedwurd: 'fide, sed cui vide'.

Beslút

De polemik fan ds. Schuyring en Dr. de Vries wie ien fan de lêste dy't tusken de grifformearden en menisten fierd waard. Feitlik levere ds. Schuyring in efterhoe-destriid. Tekenjend is ek dat nei syn ferstjerren yn 1666 op de gearkomsten fan de klassis Sânwâlden amper mear oer de menisten praat waard. Ds. Schuyring skynt de grutte animator fan de striid tsjin de menisten west te hawwen. De menisten waarden feitliken akseptearre en de polemik gong net mear yn it foarste plak oer

de dwalingen fan de menisten, mar om oare, folle gefaarliker ketterijen. By soksoarte ketterijen moat benammen tocht wurde oan it socinianisme, de beweging dy't Kristus as in minske beskôge en dêrmei it dogma fan de Trije-ienheid ûnderwrote. Fan it midden fan de santjinde ieu ôf konsintrearre de grifformearde polemyk har op de bestriding fan dy streaming.

De menisten hiene ien neidiel: yn harren rûnten fûn, fral troch it besykjen fan gearkomsten fan de kollegianten, it socinianisme (meastentiids yn ferwettere foarm) oanhing. De fêsthâldenheid dêr't guon menisten in binende belidenis fan it leauwe mei ôfwiisdien makke de Grifformearden noch wantrouwiger. Christiaan Schotanus stelde yn 1652 dat de menisten, útsein de ûnreinste ûnder har, fêsthâlden oan it dogma fan de Trije-ienheid, mar hja ûntfongen de socinianen, 'dese zielmoordenaers en Godtslasteraars' wol tige freonlik.⁶⁶ Gâns grifformearden makken in ûnderskied tusken dy menisten dy't it socinianisme ôfwiisdien en oaren, dy't der nochal wat mei op hiene. Pieter Janz. Twisck, de foarman fan de Hurde Friezen, waard fanwegen syn ferdigenjen fan de triniteit troch Schotanus dan ek in 'vroom en godtsaligh man' neamd.⁶⁷ Op har bar lei in part fan de menisten har fêst op in belidenis en parearre sa de beskuldiging fan socinianisme. Uteinlik late om 1666 hinne de striid om de belidenis en it gesach dat dy hawwe moast ta in skuor binnen de Flaamske menisten.

Ds. Elgersma fan Grou, dy't om 1685 hinne yn konflikt rekke mei de lju dy't oan de sociniaanske kant stiene yn syn doarp, seach ek it gefaar fral fan de kant fan de socinianen kommen. Hja krongen har yn by de menisten en besochten de âlde begjinsels fan de doperske religy te feroarjen yn in foarm fan socinianisme. Tige ienfâldich gong dat trouwens yn Grou net, want net elkenien wie dêr bliid mei. De fermoanje fan Grou like somtiden mear op een 'centaurische vechtschool'.⁶⁸ Mar mei de menisten dy't fan sociniaanske smetten frij wiene, koene de grifformearden goed oerwei. Yn myn tretjinjierrige betsjinning, skreau ds. Elgersma, hawwe de menisten en grifformearden ienriedich west yn it dwaan fan harren boargerplicht en gongen hja, hoewol't hja wat de religy oangiet op in protte punten skeel hiene, yn goede freonskip meiinoar om.⁶⁹ De grifformearden hiene harren dus stadichwei fermoedsoene mei de oanwêzigens en (sûnt 1672) de lykberjochting fan de menisten. De útspraken fan ds. Elgersma foarmje alteast in skerp kontrast mei dy fan ds. Schuyring tweintich jier earder.

Ds. Schuyring ynterpretearre de frijheid fan leauwe tige krap. Formeel hie er gelyk, allinne de praktyk wie oars. De grifformearde religy wie de befoarrjochte, mar net de iennige religy yn 'e Republyk. De bestjoerders prakkesearren der net oer om oare religys te ferbieden. In pear kear is besocht om de menisten de foet dwers te setten, lykas mei it ferbod om te preekjen út 1598, dêr't ds. Schuyring faaks oan referearret, mar in protte effekt hie dat net. Foar de oerheden wie allinne fan belang dat de menisten loyale, hurd wurkjende boargers wiene. Oan har beswieren tsjin it dragen fan wapens en it ôflizzen fan in eed waard ryklik temjitte kommen. Al bleauwen sy formeel ûnderwurpen oan ferskate bepalingen, sa as it ferbod om fermoanjes te bouwen, feitliken waard in protte talitten of 'by conni-

ventie toegelaten', lykas doetiids sein waard. De útstellen fan ds. Schuyring om de konsjinsjefrijheid te beheinen ta it talitten fan private gearkomsten wiene dan ek net botte realistysk.

Noaten

1. Reitsma, *Honderd jaren*, 276-280.
2. Oer de disputaasje yn Warkum: De Hoop Scheffer, 'Calvijn en Menno'; Kalma, 'Discussies', 214-216; Nicolai, *Grontlicke onderwijsinghe*.
3. Ryksargyf yn Fryslân (tenei RAF), Classicale acta Zevenwouden, 3-7-1663; Schotanus, *Gronden*; Wumkes, 'Christiaan Schotanus'.
4. Kalma, *Kerk onder toezicht*, 376.
5. Mellink en Zijlstra, *Documenta*, 132-134.
6. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, 163; RAF, Classicale acta Zevenwouden, 24-4-1661, 9-4-1662.
7. Fan 1584 ôf makken de Harnzer menisten gebrûk fan 'De Keet': RAF, Archief Doopsgezinde gemeente Harlingen, 88.
8. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, 168.
9. Schwartzberg, *Groot Placaat- en Charterboek V*, 577, 595-595, 654.
10. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 17-4-1664, 8-2-1665; RAF, Archief doopsgezinde gemeente Warns, 1. Koarte tiid hjirfoar, yn 1661, wie yn Surhústerfean in fermoanje boud: Cuperus, *Kerkelijk leven II*, 144.
11. De dompelders wiene foarstanners fan de doop troch ûnderdompeljen; sy binne benammen yn de kriten fan de kollegianten te finen. Oertrêders fan dat plakkaat waarden mei fiif jier tichthûsstraf bedrige. In tal quakers, dy't ek op De Gordyk en yn Lippenhuzen oanhingers hiene, is om 1670 hinne yndied yn it tichthûs opsletten.
12. Kalma, *Kerk onder toezicht*, 193.
13. Zijlstra, 'Blesdijk's verslag', 69.
14. Mellink en Zijlstra, *Documenta*, 131-132; Zijlstra, 'Vervolging', 64-65.
15. Huisman en Popma, *In den beginne*, 7.
16. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 1-5-1644.
17. Yn 1666 hearde 59,4% fan de menisten by de Ferienen, 18,2% by de Waterlanders, 16,1% by de Hurde Friezen, 5% by de Ukowallisten en 1,3% by oare groepearings: Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, 163.
18. Cuperus, *Kerkelijk leven II*, 147. Earst yn 1698 fine wy de earste dûmny op De Gordyk: Huisman en Popma, *In den beginne*, 12.
19. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 15-5-1661. Offal fan de grifformearde tsjerke nei de menisten barde komselden.

20. Schuyring, *Doolhof*, *6vo.
21. De predikanten Schuyring fan Beetstersweach en Menelai fan Lippenhuzen waarden teminsten hertlik betanke foar har ynspanning om de fermoanje ôfbrekke te litten: RAF, Classicale acta Zevenwouden, 18-5-1665.
22. Schuyring, *Doolhof*, *5.
23. Schuyring, *Doolhof*, *4vo-*6vo.
24. Fockema Andreae en Meyer, *Album studiosorum*, nr. 1613. Oan de persoan fan Schuyring is net folle omtinken jûn. Cuperus, *Kerkelijk leven* II, 146 neamt hin mar ien kear en skynt him te ferwikseljen mei syn soan. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis* neamt him alhiel net. Yn Spahr van der Hoek, *Vlecke Gorredyck*, 20-21 wurdt er allinne as de auteur fan de *Doolhof* fermeld.
25. Iroanysk genôch stelde ds. Schuyring yn 1636 op de klassikale synoade de fraach 'hoe een predikant sich in tijd van pest sal teffens zijn ledematen ende anderen die onder zijn bedieninge zijn, draegen'. It antwurd wie dat elkenien nei eare en gewisse hannelje moast, mar dat de dûmny, as in pasjint dêrom frege net wegerje mocht om te kommen: RAF, Classicale acta Zevenwouden, 8-6-1636.
26. Hjiroer: Van Rooden, 'Van geestelijke stand'.
27. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 3-6-1630, 7-8-1639, 2-2-1658, 17-9-1658, 3-8-1659, 18-10-1665.
28. Ds. Menelai liet in desolate boel nei. Yn 1668 regele de klassis foar it Nedergerjocht fan Opsterlân syn skulden: RAF, Classicale acta Zevenwouden, 2-9-1668.
29. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 26-5-1632, 2-8-1632. Jan Luyes wie de lieder fan de Grinzer Alde Flamingen. Hy waard troch Uke Walles opfolge.
30. Kalma, *Kerk onder toezicht*, 142, 270. It oare jier waard prof. Schotanus frege om in wjerlizzing te skriuwen: *ibidem*, 247, 270.
31. RAF, Classicale acta Zevenwouden, 24-4-1661, 3-7-1661.
32. It docht bliken dat der twa edysjes ferskynd binne, beide printe troch de Ljouwerter printer Jan Albartsz Altena. De iene ferskynde 'tot Leeuwarden by de weduwe van Thomas Luertsema in de Corf-makersstraet'. Dy edysje hat nochal wat flaters. In oare edysje, dêr't de errata yn ferbettere binne, ferskynde by Dominicus Lens, boekferkeaper yn de Coninckstraet yn Ljouwert.
33. Schuyring, *Doolhof*, *4-*4vo, *6vo.
34. Thomas Müntzer (ferstoarn yn 1525) wie ien fan de leiders út de Dútske Boerearloch. Hy dope syn folgelingen net oer. Hans Hut (stoarn yn 1527) wie in dopersk lieder yn Súd-Dútslân, Melchior Hoffman (stoarn yn 1543) wurke yn de Nederlannen en Straatsburg. Caspar von Schwenckfeld (stoarn yn 1561) wie in spiritualist, de út Spanje ôfkomstige Michael Servet (yn 1553 yn Genève ferbrând) wie anty-trinitariër. David Joris (stoarn yn 1556) begûn syn karriêre as werdoper om as spiritualist te einigen.
35. Kapittel 1 giet oer de dwaling fan de menisten yn natuerlike saken, te witten har ûntkenningen fan it bestean fan 'froulik sied'. Dy diskusje sil ds. Schuyring fia de polemik tusken Minne Simens en Marten Micron bekend west hawwe. Sjoch dêroer: Voolstra, *Het Woord*, 157.
36. De ynwindige dreamen slagge op de spiritualistyske streaming, dy't foar alles by de

Waterlanders yngong fûn. De apokrife boeken waarden benammen troch de Hurde Friezen brûkt.

37. Oer it algemien ûnderskreauwen de menisten it dogma fan de Trije-ienheid, al leine hja de klam op de Godheid fan Kristus. Meastentiids binne har tinkbylden dêroer tige ûndúdlik formulearre.
38. De meniste yn karnaasjear hâlde yn dat Kristus by syn minske-wurden gjin fleis fan Maria oannommen hie. Benammen de Alde Friezen hawwe lang oan dat learstik fêsthâlden. Sjoch: Voolstra, *Het Woord*.
39. Dy opfetting wie benammen by de Waterlanders yn 'e moade. Hja wiene reewillich en lieten ek net-doopten ta oan it Nachtmiel en beskôgen har mienskip fan it leauwe net eksklusyf as de wiere tsjerke.
40. De sielesliep, it idee dat de sielen oan it werkommen fan Kristus ta sliepe soene, wie ûnder de menisten net bot ferspraat en der waard wakker ûngelyk oer tocht. Dy opfetting wurdt ûnder mear fermeld yn de belidenis fan de Alde Friezen út 1617. Sjoch: Wessel, *Leerstellige strijd*, 349-362.
41. By de strange rjochting wie it de gewoante en doop immen dy't oergong fan de iene denominaasje nei de oare op 'e nij, ek al wie er al grut doopt. De Waterlanders fûnen dat net nedich.
42. Schuyring, *Doolhof*, 225-227. Dy konklúzje, set yn de foarm fan in slútrede, wurdt nochris yllustrearre mei in útspraak fan Wilhelmus Amesius yn syn *Van de conscientie*, 4e boek cap. 4, dêr't dy auteur itselde seit: *ibidem*, 272-273.
43. Dooreslaer en Austro-Sylvius, *Grondighe vertooninge*.
44. [Pietersz. en Twisck], *Bekentenisse*; De Ries en Gerritsz., *Corte belijdenisse*; De Knuyt, *Onder verbeteringe*; Claes Claesz., *Bekentenisse*.
45. Schuyring, *Doolhof*, 265-272.
46. Fockema Andreae en Meyer, *Album studiosorum*, nr. 5369; Meyer, *Album promotorum*, 34.
47. Sa as wy sjoen hawwe hiene yn de jierren tritich fan de 17de ieu in tal groepearingen fan de menisten besletten fierder te gean as de Ferienige gemeente. De basis foar dy feriening waard foarme troch in trijetal belidenissen. By de kwestje dêr't wy mei dwaande binne, gong it om de fraach oft de belidenissen al of net binend wiene.
48. Boekenooien, *Catalogus*, 115, 116. Neffens in soortgelikense oantekening soe Dr. de Vries de auteur wêze fan it ek om 1655 hinne ferskynde *De ontdeckte veinsing*. Yn *Het tweede deel van de ontdeckte veinzing*, 6 wurdt ûntkend dat er de auteur fan de Communitio is. Ek G. Vriburg, *De oorsaken*, ûntkent mei klam dat Dr. de Vries de auteur is; fgl. Hylkema, *Reformateurs I*, 24-26.
49. RAF, Nedergerecht Harlingen 113, Autorisatieboek, 6-9-1664; RAF, Archief doopsgezinde gemeente Harlingen, 5.
50. De Vries, *An den Eerwaarden Schuyring*, ongepag. (2), (8-9).
51. De akta fan de Keulse fredehannel wurde faak brûkt yn it pleit foar tolerânsje. De útjouwer fan de akten, Agge fan Albada hat anonym de sitaten yn de akta delset dy't Dr. de Vries oanhelle. Oer Albada en de Keulse fredehannel: Bergsma, *Aggaeus van Albada*, 21f., 95f.

52. De Vries, *An den Eerwaerden Schuyring*, (3-8). It brief oan de Switserske stêden is yn ekstenso ôfprinte.
53. De Vries, *An den eerwaerden Schuyring*, (10).
54. Yn it antwurd fan ds. Schuyring wurde dy tige algemiene útspraken dan ek mei rjocht en reden kritisearre: Schuyring, *Schriftuerlycke Replycq*, 68-74.
55. Wa't dêrmei bedoeld wurde is net dúdlik. Yn 1677 waard ûnrjochtsinnichheid sinjalearre by in kandidaat-dûmny, dy't yn 'e besnijing fan de Labadisten kaam. Yn de jierren tachtich spile de kwestje fan ds. Poppinga fan Pitersbierrum, waans tinkbylden yndied yn de rjochting fan de doperske learstellings kamen: Cuperus, *Kerkelijk leven I*, 174-176.
56. De Vries, *An den Eerwaerden Schuyring*, (11-13).
57. It boekje waard printe troch Schelte Jochums en útjûn troch Dominicus Lens, boekferkeaper op de Nijsted.
58. Dat jout er yn in Latynske brief, dy't oan it werlizzen foarôfgiet al oan. Hy beklaget him oer de arrogânsje fan de medisyn, dy't har net by har fak hâlden, mar har sichte yn oarmans rispinge sloegen.
59. Schuyring, *Schriftuerlycke Replycq*, 12-13.
60. In fersyk om in ferbod fan dizze gearkomsten fan meniste fermoanners dat yn 1663 fan de provinsjale synoade dien wie, waard troch de autoriteiten oan kant skood. It oare jier eksplisearren hja harren hannelwize: de fermoanners joegen foar dat sy 'om commercie ende koopenschap' byinoar kamen. It die bliken dat it net tafoel om dat te wjerlizzen: Kalma, *Kerk onder toezicht*, 220, 224, 269.
61. Yn 1647 hie de klassis Sânwâlden it gravamen yntsjinne 'of niet tegen die grouwelijcke blasphemische Jooden behoorde eenich middel gesocht te worden waer door se in haer vervloecte leeringen mochten getemt worden': RAF, *Classicale acta Zevenwouden*, 17-12-1647.
62. It Aldekleaster by Boalsert wie oan 'e ein fan maart 1535 troch de dopersken beset en in wike letter mei swiere ferliezen troch de Fryske steedhâlder wer ynnommen.
63. Schuyring, *Schriftuerlycke Replycq*, 49, 66.
64. *Ibidem*, 58.
65. *Ibidem*, 63.
66. Schotanus, 't *Rackouws Catechismus*, **3-***4.
67. *Ibidem*, **4.
68. Elgersma, *Rechtzinnige leere*, **2.
69. *Ibidem*.

Rieplachte literatuer

- Bergsma, W., *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Meppel 1983).
- Blaupt ten Cate, S., *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839).
- Boekenooogen, J.G., *Catalogus der werken over de Doopsgezinden en hunne geschiedenis, aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam* (Amsterdam 1919).
- Claes Claesz., *Bekentnisse van de voornaemste stucken des christelijcken gheloofs ende der leere, dienende tot antwoort op het boecxken H. Faukelii, by hem gheintituleert Babel der Wederdoopers* (Amsterdam 1624).
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek* (2 dln.; Leeuwarden-Groningen 1916-1920).
- Dooreslaer, A. a en P.I. Austro-Sylvius, *Grondighe ende clare vertooninge van het onderscheydt in de voornaemste hoofdstucken der christelijcker religie, tusschen de Gereformeerde ende Wederdooperen* (Enkhuizen 1637).
- Elgersma, F., *Rechtzinnige leere van het Sacrament des H. doops uyt Godts onfeylbaar woordt, verdedight teegen Socinianen, Papisten, Mennisten ende andere dwaalgeesten* (Leeuwarden 1685).
- Fockema Andreae, S.J. en Th.J. Meyer (ed.), *Album studiosorum Academiae Franekerensis* (Franeker 1968).
- Hoop Scheffer, J.G. de, 'Calvijn en Menno. Een lieflijkheid uit den goeden, ouden tijd', *Doopsgezinde Bijdragen* (1873) 90-103.
- Huisman, E. en G. Popma, *In den beginne. Over de begintijd van de doopsgezinden in Opsterland, met name de gemeente Gorredijk-Lippenhuizen* (Beetsterzwaag 1996).
- Hylkema, C.B., *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw I* (Haarlem 1909).
- Kalma, J.J., *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen 1651-1675* (Leeuwarden 1990).
- Kalma, J.J., 'Discussies met de Mennisten (1605)', *Folk en Tsjerke* 3, 214-216.
- Knuyt, F. de, *Onder verbeteringe, een corte bekentnisse onses geloofs van Vader, Sone ende Heyligen Geest, den heylighen doop, het ampt der overheyt ende het eedt-sweren* (Amsterdam 1623).
- Mellink, A.F. en S. Zijlstra, ed. *Documenta Anabaptistica Neerlandica VII. Friesland (1551-1601) and Groningen (1538-1601)* (Leiden-New York-Keulen 1995).
- Meyer, Th. (ed.), *Album promotorum Academiae Franekerensis 1595-1811* (Franeker 1972).
- Nicolai, I., *Grontlicke onderwijsinghe teghens allerleye dwalinghen der Wederdooperen deses tijts in de Nederlanden* (2 dln.; Franeker 1609).
- [Pietersz., S. en P.I. Twisck], *Bekentnisse des gheloofs nae Godes Woort also de selvighe van vele jaren herwaert ende noch tegenwoordich by die men Mennisten noemt ghelooft, gheleert ende beleeft wordt* (Hoorn 1617).
- Reinardi, Radbodus, *De ontdeckte veinsing der hedendaeghsche Geest-dryvers en Sociniaenen* (s.p., s.j.).
- Reinardi, Radbodus, *Het tweede deel van de ontdeckte veinzigh der hedendaeghze gheestdry-*

vers en Socinianen (s.p. 1655).

Reitsma, J., *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland* (Leeuwarden 1876).

Ries, H. de, L. Gerritsz., *Corte belijdenisse des geloofs ende der voornaemster stucken der Christelijcke leere* (Hoorn 1618).

Rooden, P. van, 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant 1625-1874', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 17 (1991) 361-393.

Schotanus, Chr., *Gronden der mennisterij of waerschouwinghe over den Martelaarsspiegel van T.J. de Bracht* (Leeuwarden 1671).

Schotanus, Chr., 't Rackouws Catechismus met zijn ondersoek in 't latijn beschreven van den hoogh geleerde man Joan-Henrico Alstedio. Item, F. Socini hooftsumme der christelijcke religie met de wederlegginghe van dien (Franeker 1652).

Schuyring, N., *Doolhof der Mennisten, beplant met 84. vruchteloze boomen, dat is een cort begriip van de voornaemste dwalingen der mennisten, getrocken uyt hare schriften ende kortelijck wederleyt uyt Godes Woort, tot dienste van de verdoolde schapen onder den Menisten van Opsterlandt ende andere eenvoudighe christenen meer* (Leeuwarden 1661).

Schuyring, N., *Schriftuerlycke replycq van Nicolaus Joannis Schuiringh op het politycq antwoort van D.C. de Vries, M.D. binnen Harlingen, siende op den Doolhof der Mennisten, beplant met vier-en-tachtigh vruchteloze bomen* (Leeuwarden 1662).

Schwartzenberg en Hohenlansberg, G.F. thoe (ed.), *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland V* (Leeuwarden 1793).

Spahr van der Hoek, J.J. (red.), *De Vlecke Gorredyck. Haadstikken út 350 jier skiednis* (Ljouwert 1981).

Voolstra, S., *Het Woord is vlees geworden. De melchioritisch-menniste incarnatieleer* (Kampen 1982).

Vriburg, G., *De oorsaeken waeromme D. Galenus beschuldigt wordt. Het eerste deel* (s.p. 1655).

Vries, C. De, *An den Eer-waerden en gheleerden Heer N. Ioannis Schuyring, predicant op Bexterzwaegh, ziende op zijn uit-ghegheven boexken, genaemt Dool-hof der Mennisten* (Amsterdam 1662).

Wessel, J.H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Assen 1945).

Wumkes, G.A., 'Christiaen Schotanus en syn Grounen fen 'e Mennisterij', *Frysk Jierboek III* (1941) 117-121.

Zijlstra, S., 'De vervolging van de Dopersen in Friesland (1536-1560)', *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1995) 49-67.

Zijlstra, S. (ed.), 'Blesdijk's verslag van de inname van het Oldeklooster', *Doopsgezinde Bijdragen* 10 (1984) 61-69.

Het Leeuwarder metselaars- en steenhouwersgilde in de achttiende eeuw

RITSKE MUD

Inleiding

In juni 1798 besloten de gezamenlijke gildebroeders van het Leeuwarder metselaars- en steenhouwersgilde, met de weduwen en de vervallen meesters, om het gehele gilde 'met aankleve van alles te vernietigen in gevolge de algemene beginselen der staatsregeling art. 53'. Het bezit werd te gelde gemaakt en de opbrengst onderling verdeeld, zodat het gilde in oktober 1798 kon opgeven niets te bezitten dan 'enige oude boeken en geborduurde schilden'.¹ Met de liquidatie van het gilde kwam er een einde aan een bestaansperiode van meer dan tweeëneenhalve eeuw.

Juist in het licht van de opheffing kan men de vraag stellen waar de gilden hun bestaansrecht eigenlijk aan ontleenden. De afschaffing ging immers zowel gepaard met forse kritiek op het functioneren van de gilden als met taai verzet tegen de opheffing ervan.² Welke rol speelden de gilden aan het eind van de achttiende eeuw binnen de steden, waardoor er zowel geijverd werd om ze op te ruimen als om ze te behouden? Vervulden de gilden vijftig of honderd jaar eerder dezelfde functies? Waren ze dus inderdaad de starre, conservatieve en de vooruitgang remmende instellingen waarvoor ze dikwijls werden gehouden? Of waren ze wel degelijk aan verandering onderhevig? Waarom waren mensen van generatie op generatie bereid het gildelidmaatschap te verwerven? Om aan de hand van het Leeuwarder metselaars- en steenhouwersgilde een antwoord op deze vragen te kunnen formuleren zijn in dit artikel de betrekkingen tussen gilde en stadsbestuur als uitgangspunt genomen. Niet alleen voor de oprichting van een gilde was namelijk toestemming van de magistraat vereist, ook de inhoud van de gilderol, wijzigingen daarin en het (financieel) beheer van het gilde waren onderworpen aan stedelijk toezicht. De hoofdvraag luidt hier derhalve: welke relaties waren er tussen gilde en stadsbestuur, hoe ontwikkelden ze zich in de loop van de achttiende eeuw en hoe is deze ontwikkeling te verklaren?

Na een lange periode waarin de gilden er in de geschiedschrijving wat bekaaid afkwamen, is er sinds het einde van de jaren tachtig sprake van een duidelijke herleving. Gevestigde opvattingen werden opnieuw ter discussie gesteld. Nieuwe vraagstellingen en onderzoeksmethoden leverden nieuwe inzichten op. Voldoende aanleiding om hier eerst kort in te gaan op deze recente ontwikkelingen.

Historiografie

Tot aan de Tweede Wereldoorlog hadden de gilden een vast onderdeel uitgemaakt van de economische en sociale geschiedschrijving. Nadien was het met die aandacht voor een groot deel gedaan. Deze verminderde belangstelling had meerdere oorzaken. De associatie van gilden en corporatisme met fascisme in het Interbellum had ertoe geleid dat belangstelling voor de gilden na de oorlog in een verdachte hoek werd geplaatst. In de tweede plaats zorgde de opkomst van een nieuw type geschiedschrijving voor een verschuiving in de benadering van het verleden. Juist onder economisch en sociaal historici kreeg deze richting, vaak aangeduid met *Annales*-school, nogal wat aanhangers. De meer traditionele aanpak waarbij instituties zoals gilden centraal stonden maakte, eenvoudig samengevat, plaats voor getallenreeksen van bijvoorbeeld loon- en prijsgegevens, bevolkingsverloop en economische conjunctuurbeweging, waarmee getracht werd 'de lange duur' in het verleden te traceren. Ontwikkelingen die zich afspeelden in een korter tijdsbestek bleven grotendeels buiten dit onderzoek. Slechts daar waar gilden en stedelijke ambachtslieden zich bijvoorbeeld verzetten tegen een verslechtering van hun positie als gevolg van structurele ontwikkelingen kwamen ze in de geschiedschrijving even aan de oppervlakte. Ongetwijfeld heeft ook de grote vlucht die het onderzoek naar de opkomst van de moderne industriële samenleving maakte, ertoe bijgedragen dat het voorgaande tijdvak nogal eens werd afgedaan als een periode van 'economisch exclusivisme, sociaal conservatisme, politiek particularisme en ideologische bekrompenheid', waar voor een historicus weinig eer aan te behalen viel.³ Binnen de marxistische geschiedschrijving bestond evenmin veel belangstelling voor de handwerkslieden van de Nieuwe Tijd. Zij werden niet als een afzonderlijke groep gezien, maar als onderdeel van de grote massa van bezitlozen.

Voor zover er na 1945 wel publicaties over de gilden verschenen, veelal in lokaal-historische periodieken, waren deze gewijd aan plaatselijke en afzonderlijke gilden of aan de artistieke prestaties van gildeleden in de sfeer van de ambachtelijke kunstnijverheid. Met name de St. Lucasgilden van de schilders en de gilden van goud- en zilversmeden mochten zich in de belangstelling verheugen. De meest uitvoerig bestudeerde bedrijfstak is dan ook die van de kunsten.

Vanaf ongeveer het eind van de jaren tachtig kwam het onderzoek naar de gilden zoals gezegd weer op gang. Dat de belangstelling voor cijferreeksen over haar hoogtepunt heen was bleek bijvoorbeeld in 1988 toen uitgerekend het Franse tijdschrift *Annales* enkele resultaten publiceerde van nieuw gildenonderzoek.⁴ Ook in andere baanbrekende onderzoeken stonden de Franse ambachten van de achttiende eeuw centraal.⁵ Zij werden overigens op de voet gevolgd door publicaties over gilden in enkele Noord-Italiaanse steden.⁶ In Duitsland en Engeland tekende zich eveneens een opleving af⁷, terwijl ook Nederlandse en Vlaamse onderzoekers aansluiting vonden bij dit West-Europese geheel.

Veel van het recente onderzoek heeft gebroken met de benadering vanuit

politieke of juridische hoek. In plaats daarvan staan de sociale verhoudingen op micro-niveau, relaties tussen meesters onderling en met hun knechten, de onderlinge hulp bij ziekte, ouderdom en dood, connecties tussen de verschillende gilden en de betrekkingen met het (stads-)bestuur centraal. Een van de belangrijkste nieuwe inzichten die uit deze nieuwe benadering voortkwam was dat de ambachtelijke wereld een veel grotere diversiteit en dynamiek vertoonde dan de oudere historiografie, meestal op grond van bestudering van de gilde-reglementen, deed vermoeden.

Daarnaast bleek uit onderzoek – in hun inleiding op de bundel *Werken volgens de regels* hebben Lis en Soly hierop gewezen – dat er in de bredere maatschappelijke context waarbinnen de gilden functioneerden aanzienlijke veranderingen zijn opgetreden.⁸ Zo is wel duidelijk geworden dat er in de late achttiende eeuw niet die scherpe overgang van een traditionele maatschappij met zijn ambachtelijke werkplaatsen naar een moderne, door fabrieksmatige productie gekenmerkte, negentiende eeuw heeft plaats gevonden als vaak is verondersteld. De verschillen tussen de achttiende-eeuwse ambachtsman en de negentiende-eeuwse fabrieksarbeider zijn minder groot dan lange tijd is gedacht. Een ander punt dat niet langer houdbaar lijkt is de strikte scheiding tussen stad en platteland die vooral door onderzoekers van de huisnijverheid op het platteland is verondersteld. En juist bij het onderzoek naar gilden en ambachtslieden voldoet een model dat de samenleving in twee klassen indeelt niet; stedelijke werklieden en hun organisaties representeerden immers vooral de sociale middengroepen.

Ook ten aanzien van de functie van de gilden in de periode van het handelskapitalisme bleek een herwaardering van de verschillende standpunten onvermijdelijk. Met name Bo Gustafsson leverde in 1991 op dit terrein een belangrijke bijdrage.⁹ Hij betoogde dat de ambachtsgilden hun bestaan ontleenden aan een impliciet sociaal contract tussen producenten, consumenten en stadsbestuur. De ambachtslieden kregen een productie- en verkoopmonopolie, wat hen in staat stelde concurrentie van buitenstaanders die hun inkomen en levensstandaard kon bedreigen, te weren. Aangezien zo'n monopolie aanleiding kon geven tot misbruik was het zaak voor andere belanghebbenden, met name handelaren en consumenten, om toch enige invloed op het verstrekte monopolie te houden. De stedelijke overheid kreeg aldus tot taak te zorgen voor een evenwicht tussen groepsbelang en algemeen belang. In het betoog van Gustafsson neemt het begrip kwaliteit een belangrijke plaats in. De leden van een gilde hebben belang bij een kwaliteitscontrole om van een stabiel inkomen verzekerd te zijn, de consumenten willen zoveel mogelijk zekerheid dat ze goede waar voor hun geld krijgen en het stadsbestuur is ervan doordrongen dat alleen door kwaliteitsgaranties de markt in stand kan blijven en daarmee de welvaart van de stad, waaraan zij ook een deel van haar inkomsten ontleende.

Sterker nog dan Gustafsson leggen twee andere theoretici, Charles R. Hickson en Earl A. Thompson, de nadruk op het belang dat de overheid had bij het in stand houden van de gilden, in het bijzonder in verband met de belastingin-

ning.¹⁰ Zolang er nog geen modern belastingsysteem bestond met op bezit gebaseerde heffingen, was de overheid afhankelijk van de gilden voor het innen van een hele reeks accijnzen. Als compensatie voor hun bijdrage kregen de gilden allerlei voorrechten. Ook voor de opleiding van nieuwe generaties handwerkslieden had de overheid belang bij het voortbestaan van de gilden. Hickson en Thompson wijzen erop, dat zodra de overheidsbureaucratie voldoende ontwikkeld was en de staat zelf belastingen kon innen, de gilden overbodig werden en konden worden afgeschaft.

De nadruk die Gustafsson legt op het handhaven van een minimum kwaliteitsstandaard sluit goed aan bij de opvattingen van Karl Gunnar Persson over de aard van de markt in de pre-industriële periode en de plaats van de gilden daarin.¹¹ In de kleinschalige, aan een stad of regio gebonden markt, met geringe aantallen producenten en consumenten, waar de producten bovendien op bestelling gemaakt werden en dus niet uniform waren maar afhankelijk van de wensen van de klant en het vakmanschap van de producent, kon het klassieke prijsmechanisme niet of slechts beperkt functioneren. Prijzen kwamen derhalve tot stand in directe onderhandelingen tussen producent en klant. In een dergelijke markt is de consument kwetsbaar voor bedrog en kan hij besluiten zijn aankopen uit te stellen of er zelfs van af te zien om maar niet bedrogen te worden. De belangrijkste bijdrage van de gilden nu was dat door het vaststellen van minimumprijzen het directe onderhandelingsproces tussen aanbieder en klant werd overgedragen aan 'organisations representing the trading partners', een en ander onder toezicht van de overheid als vertegenwoordiger van het algemeen belang.

Recent onderzoek in eigen land heeft eveneens geleid tot een aantal nieuwe inzichten. In het NEHA-Jaarboek van 1994, dat deels gewijd is aan de gilden, presenteren Piet Lourens en Jan Lucassen enkele voorlopige basisgegevens over de gilden in Nederland.¹² Aan de hand van een door hen gemaakte inventarisatie van ambachtsgilden in Nederland toonden zij onder meer aan dat de grote oprichtingsgolf niet plaatsvond in de middeleeuwen, zoals vaak werd verondersteld, maar tijdens de eerste honderd jaar van de Republiek. Het merendeel van de in deze periode opgerichte gilden wist zich in de daaropvolgende periode te handhaven. Deze uitkomst wakkerde de discussie over de verhouding tussen gilden en het opkomend handelskapitalisme opnieuw aan.¹³ In dezelfde bundel staan ook bijdragen over onder meer de ondersteuningsfondsen van Amsterdamse gilden en de omstandigheden waaronder de gilden in Nederland aan het eind van de achttiende eeuw werden opgeheven. Beide studies benadrukken het grote belang van de gilden op sociaal terrein.¹⁴ Het aanbieden van sociale voorzieningen maakte het gilde lidmaatschap zeer aantrekkelijk voor zowel vakbroeders als buitenstaanders. Na de afschaffing van de gilden bleek de overheid niet in staat deze taak zelf te organiseren, waardoor aanzienlijke problemen ontstonden.

In het kader van een gemeenschappelijk Nederlands-Vlaams onderzoeksproject naar de verschillende functies van de gilden in de zeventiende en achttiende eeuw verscheen in 1997 de bundel *Werelden van verschil*. Daarin komt een vrij

algemeen gildenprobleem, namelijk de verhouding met niet-gildeleden, aan de orde in een studie over de Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden en hun concurrenten.¹⁵ In het streven naar handhaving van het monopolie op de afzetmarkt bleek sprake van een aanzienlijke dynamiek. Zo ontwikkelden beide gilden een aantal beheersingsstrategieën die resulteerden in verschillende categorieën of gradaties van lidmaatschap. Maar ook binnen het gilde bestonden conflicten: tussen kleine en grote meesters of tussen meester en knecht. Aanvullend onderzoek zal nog moeten uitwijzen wiens belangen door de strategieën van het gilde eigenlijk gediend werden. Veel van het recente onderzoek heeft overigens betrekking op Hollandse steden. Een uitzondering daarop vormt het artikel van Maarten Prak over de gilden in Den Bosch.¹⁶

Maken we vervolgens de overstap naar de situatie in Friesland, dan moeten we constateren dat hier nauwelijks sprake kan zijn van een 'terug van weggeveest', omdat over de gilden in Friesland maar weinig is gepubliceerd. Tekenend in dit verband is wellicht dat de gilden in het handboek van de geschiedenis van Friesland amper genoemd worden.¹⁷ Ook in de dissertaties van Spahr van der Hoek (1969) en Faber (1972) komen ze slechts zijdelings aan bod.¹⁸ Wat wel verscheen heeft dikwijls een kunsthistorische invalshoek¹⁹ of kwam voort uit belangstelling voor medische geschiedenis.²⁰ Behalve over de gilden van goud- en zilversmeden en de chirurgijns is nog het meest geschreven over de schippersgilden.²¹ In verschillende andere bijdragen, doorgaans fragmentarisch van karakter, kwamen afzonderlijke gilden of gilden in een bepaalde stad aan de orde.²² Een verklaring voor deze geringe aandacht hangt ongetwijfeld samen met de schaarsheid aan primair bronnenmateriaal.

Aan de hand van het Leeuwarder metselaars- en steenhoudersgilde wil ik nu nagaan in hoeverre de hierboven genoemde theoretische inzichten geldigheid bezitten in de Friese situatie. In het bijzonder wil ik daarbij letten op die aspecten die samenhangen met het handhaven van een zekere kwaliteitsstandaard, met de sociale zorg van het gilde voor haar leden en met de verhouding tussen het gilde, haar opdrachtgevers en het stadsbestuur. Met name door het nadrukkelijk betrekken van de Leeuwarder magistraat in het onderzoek wordt het probleem van de schaarsheid aan bronnen die direct op de gilden betrekking hebben voor een deel ondervangen.

Het metselaars- en steenhoudersgilde in de achttiende eeuw

Over de oprichting van het metselaars- en steenhoudersgilde is, niet anders dan bij de meeste Leeuwarder gilden, weinig bekend. De oudste vermelding waaruit het bestaan van een gilde mag worden afgeleid betreft de gildebrief van 1547, die in het midden van de achttiende eeuw als basis diende voor het opstellen van een nieuwe rol.²³ Het slechts twee nummers tellende gilde-archieffje bevat een gildeboek dat is bijgehouden over de periode 1564-1796. Behalve processen-verbaal van meesterproeven en jaarrekeningen over bijna de gehele periode geeft het ook

nog uitslagen van verkiezingen van dekens tussen 1749 en 1752. Hoewel het keurig bijhouden van inkomsten en uitgaven en het inschrijven van nieuwe meesters op zichzelf niet voldoende is om er voor het begin van de achttiende eeuw een 'rustig bestaan' van het gilde uit te concluderen, zijn er evenmin bronnen die een dergelijke veronderstelling onmiddellijk tegenspreken. In 1723 ontstond evenwel de nodige beroering rond de gilden, toen de uit 1601 daterende Landsordonnantie werd vervangen door een herziene en verbeterde versie. Hoewel de voorbereiding van de herziening al in 1716 was begonnen, werd in een laat stadium een tweetal artikelen toegevoegd waarbij alle gilden werden afgeschaft. Hoewel verscheidene gilden zich hierover beklagden, berustten ze uiteindelijk in de ontstane situatie. Enkele gilden maakten gebruik van de mogelijkheid om tot heroprichting over te gaan, een aantal andere bleef als een soort privaatrechtelijke organisatie bestaan. Op grond van de tot 1738 ononderbroken doorlopende jaarrekeningen kunnen we het metselaarsgilde tot die laatste categorie rekenen.

In hetzelfde jaar 1738 vinden we de eerste klachten van de nog overgebleven meester-metselaars over het toenemende verval van hun ambacht. Twee jaar later dienden ze een verzoek in om hun gilde weer te mogen oprichten, maar ondanks de inwilliging ervan kwam er geen einde aan de achteruitgang. Veel krachtiger was het herstel van de gilden na 1748, toen stadhouder Willem IV onder druk van het Pachtersoproer en de Doelistenbeweging een poging deed het Friese bestuur te hervormen en het zogenaamde 'Reglement Reformatoir' uitvaardigde.²⁴ Gilden die vroeger ooit bestaan hadden kregen nu de mogelijkheid, die naar het lijkt soms werd opgevat als een opdracht, om hun gilde weer op te richten. In een flink aantal gevallen werden de oude gildebrieven weer te voorschijn gehaald om met eventuele veranderingen en aanpassingen weer van kracht te worden. Over de periode 1748 tot 1798 neemt de hoeveelheid gegevens dan ook toe zodat we een aantal zaken wat nader kunnen belichten.

Lidmaatschap en proef

Om lid van het gilde te kunnen worden was behalve het burgerschap ook het meesterschap een voorwaarde. Was het eerste vooral een kwestie van geld, om de titel meester-metselaar of meester-steenhouwer te verkrijgen was het afleggen van een proef vereist. Voor beide ambachten bestond de proef uit twee gedeelten.²⁵ De metselaars dienden een gevel te tekenen met een bepaalde vlakverdeling waarin een kozijn was opgenomen en waar verschillende metselverbanden in moesten worden verwerkt. Het praktische gedeelte van de proef bestond uit het opmetselen van het bovenste gedeelte van de gevel. Voor de steenhouders wachtte een soortgelijke opdracht. Zij moesten een halfronde kolom tekenen met de bijbehorende ornamenten en een kruisgewelf, waarna ze de getekende kolom en een door de keurmeesters uitgekozen ornament uit hardsteen moesten maken. De proeven werden uitgevoerd in het stadsweeshuis, dat daarvoor een vergoeding ontving. Voordat men de proef mocht afleggen moest

men een behoorlijke leerbrief kunnen overleggen of op andere wijze daartoe bekwaam geacht worden. Dat het doen van de proef niet uitsluitend een pro forma-aangelegenheid was²⁶, bleek in het geval van Claas Doekes Jouwersma: 'also (...), sijn eerste teken en handproef seer ondeugende hadde gemaakt, soo is deselve door ordre van de E. Heren van Policie geordonneert om een tweede proef weder te maken'. Een enkele keer overkwam iemand hetzelfde. Maar het geval Jouwersma laat eveneens zien dat soms ook andere factoren dan getoond vakmanschap (of een gebrek daaraan) een rol speelden, want 'de tweede proef weder opgenomen synde is deselve Claas Doekes om moverende redenen voor gildebroeder van 't metselaars en steenhoudersgilde aangenomen'.²⁷ Als de proef met goed gevolg was afgelegd en de kandidaat als lid van het gilde was aangenomen, ontving hij een zogenaamde gildenpenning die gebruikt werd als legitimatie-teken.²⁸

Het investeren in het verkrijgen van de meestertitel was lonend omdat deze kwalificatie voor potentiële opdrachtgevers zekere kwaliteitswaarborgen inhield. Ook na de invoering van de nieuwe Landsordonnantie in 1723 legden zowel metselaars als steenhouders de proef af om als meester worden aangenomen. Toen de metselaars zich in 1740, in navolging van andere ambachtslieden, tot stadhouder Willem IV richtten met een verzoek om herstel van hun gilde, schilderden ze de achteruitgang van hun ambacht als volgt. In 1713 waren er nog 28 meesters geweest die goed konden bestaan en een flink aantal knechten in dienst hadden. Nu, in 1740, zijn er nog slechts tien die nauwelijks hun brood kunnen verdienen omdat knechts, zowel uit Leeuwarden als vreemdelingen van buiten de stad, zich als meester in de stad vestigen en zelfstandig werk aannemen. Als een meester een stuk werk heeft aangenomen is hij meer van zijn knechts afhankelijk om het te kunnen voltooien dan zij van hem.²⁹ Als deze ontwikkeling doorzet zullen er binnen afzienbare tijd geen 'effective' meesters meer zijn, dat wil zeggen die de proef hebben afgelegd en het gilde gewonnen. Terwijl er, zo constateren ze, genoeg metselaars in Leeuwarden genegen zijn de proef af te leggen.

Het lijkt er echter op dat de wens hier de vader van de gedachte was. Dat de tien gildemeesters het herstellen van de proef als panacee voor al hun klachten beschouwden, bleek wel uit de voorwaarden op grond waarvan ze hun gilde wilden heroprichten. Slechts twee artikelen voerden ze aan. Het proefstuk 'magh worden gemaakt op sodanige wijze als altoos gebruikelijk is geweest' en tot 'onderhoud van 't gild' moeten zes dukatons afgedragen worden. Alle overige bedragen, 41 gulden in totaal, waren onkosten die rechtstreeks voortvloeiden uit de proef. Franje in de vorm van verteringen of anderszins ontbrak geheel. Om stads- en gewestelijk bestuur (via de stadhouder) verder te doordringen van het nut van een gilde voor het algemeen belang, wezen ze op het artikel in de Landsordonnantie dat ten aanzien van het doen van taxaties eiste dat deze door 'echte' meesters werden gedaan. Die moesten er dan wel zijn. De magistraat was overtuigd en voorzag het rekest van een instemmende verklaring. Buiten de kring van 'effective' meesters was de behoefte aan een gilde beduidend minder groot. In

het gildeboek werd tussen 1740 en 1749 geen enkele nieuwe meester bijgeschreven. Andere tekenen wijzen weliswaar op het bestaan van een gilde maar niet op een krachtig functioneren. Slechts eenmaal, in 1743, werd een jaarrekening in het gildeboek opgenomen en ten aanzien van de verkiezing van overlieden deed zich, gelet op een aantekening uit 1748, eenzelfde situatie voor: 'En nadien nu in eenige jaaren geen stemminge van ouderman, keurmeesters en bijsitters is te boek gebragt, dient hier voor memorie, dat op den 8 nov 1748 gestemd zijn', waarna de namen van betrokkenen volgen.³⁰ In het geval van de metselaars en steenhouders heeft het octrooi van 1740 verder verval van het gilde dus niet kunnen keren.³¹

Vrijwel tegengesteld waren de ontwikkelingen na de afkondiging van het 'Reglement Reformatoir' in december 1748. Nog voor de oude gilderol was herzien 'en na omstandigheid des tyts verbeteret' legden de eerste metselaars de proef af. Ze betaalden daartoe een voorschot van 100 gulden omdat de definitieve bedragen nog moesten worden vastgesteld. Zes metselaars en drie steenhouders werden in 1749 als meester in het gilde aangenomen. Dadelijk na het van kracht worden van de nieuwe rol kreeg de stadsfiscaal opdracht boetes te innen van overtreders. Een zekere Cornelis Nooteboom kreeg zelfs dag en uur aangezegd waarop hij in het stadsweeshuis diende te verschijnen om de proef te doen.³² De rol van 1749 was niet alleen gebaseerd op de gildebrief uit 1547 maar heeft deze ook letterlijk vervangen. Het oorspronkelijke document is niet bewaard gebleven, waardoor een vergelijking niet meer mogelijk is. Het grote belang dat de metselaars en steenhouders in het octrooi van 1740 aan de proef hechtten kwam nu opnieuw tot uiting. Van de 25 artikelen die de nieuwe rol telde handelden de eerste negen over de proef.³³ De kosten die een proefknecht diende te betalen, boven de materiaalkosten, werden vastgesteld op 180 carolusguldens voor een meesters- of burgerszoon en 200 gulden voor alle anderen. Het bedrag was als volgt samengesteld:

voor de politiemeesters	24
voor de politiebode	3
voor de regenten van het gilde	18
voor het weeshuis (waar de proef werd afgelegd)	20
voor de meiden van het huis	3
voor de armen-bus op het raadhuis	3
voor vertering tijdens het maken van de proef	10
voor vertering bij het opnemen van de proef	30
voor de gildekist tot onderhoud van arme en vervallen gildebroeders	69

Wie geen meester- of burgerzoon was betaalde 89 gulden aan de gildekist. Omdat de steenhoudersproef meer tijd kostte bedroegen de verteringen tijdens het maken 15 gulden, ontving het weeshuis 25 gulden en de meiden van het weeshuis 4 gulden. Wie een proef wilde afleggen moest, zoals gezegd, een goede leer-

brief kunnen tonen. Had men die niet, maar werd men anderszins bekwaam gevonden, dan kon men na betaling van zes gulden aan de gildekist alsnog worden toegelaten.

Ten aanzien van leerlingen schreef de rol voor dat een meester niet meer dan één leerjongen in dienst mocht hebben en dat moest opgeven bij de overlieden onder betaling van een gulden. Maar als hij twee of meer leerjongens wilde aanstellen dan zou hij 'daar over met den Gilde (...) moeten en kunnen ackorderen'. De leertijd bedroeg twee jaar en een meester mocht een leerling voor het verstrijken van die periode niet laten gaan zonder wettige redenen.

Inkomsten en uitgaven

Elk jaar kwamen de gildemeesters op 8 november bijeen om in aanwezigheid van de politiemeesters nieuwe regenten te kiezen. Behalve een ouderman werden twee keurmeesters gekozen, een metselaar en een steenhouwer, en twee bijzitters. Na de stemming legde de afgaande ouderman verantwoording af over de financiën. Iedere meester moest jaarlijks een carolusgulden aan het gilde betalen. Voorts bestonden de inkomsten uit intreegelden, een bedrag voor iedere knecht die in dienst was en opgelegde boeten. Over de periode 1701-1738 bedroegen de uitgaven van het gilde meestal (aanzienlijk) meer dan de inkomsten, terwijl in de andere jaren slechts van een gering overschot sprake was. Om hun financiën enigszins op orde te houden kan het bijna niet anders geweest zijn dan dat de leden, zoals bij andere gilden ook wel voorkwam, op de jaarlijkse verkiezingsdag het tekort hoofdelijk omsloegen. De regenten mochten per jaar niet meer verteren dan voor 15 gulden om de gildekist in staat te stellen gildebroeders die niet in eigen onderhoud konden voorzien te ondersteunen. De omvang van de geboden hulp was namelijk 'na mate dat de Gilde-kiste in staat is en (de) nood vereist'. In 1750 zou de onderlinge bijstand veel uitvoeriger geregeld worden in een aanvulling op de gilderol, waarop hierna verder zal worden ingegaan.

Meesters, knechten en leerlingen

Zes artikelen in de rol van 1749 hadden betrekking op de relatie tussen meester, knecht en gilde. Op de eerste maandag in mei moesten de meesters de namen van al hun knechten opgeven aan de overlieden van het gilde. Voor iedere knecht moest als het een ingezetene betrof zes stuivers betaald worden en voor een vreemdeling tien, wat overigens weer op het loon mocht worden ingehouden. In beginsel duurde een arbeidsovereenkomst een jaar. Een meester mocht gedurende die periode geen knechten bij een ander weglokken door meer loon of langer werk te beloven. Knechten mochten evenmin in de loop van het jaar zonder toestemming naar een andere baas overgaan. Om die overgang nog te bemoeilijken stond op het aannemen van een weggelopen knecht een boete van drie gulden. Toen in 1763 een geschil ontstond tussen twee meesters over een knecht die

Gildepenny van Iohannes Roelandt, die in 1773 de steenhoudersproef deed. Binnen een cirkel twee steenhouders in hun werkplaats, de linker staat achter een tafel en heft een winkelhaak boven een op tafel liggend steenblok. Onder de tafel ook een blok steen met daarop een hamer met een zware houten kop. Onder dit geheel 1773. Omschrift: Iohannes: Roelandt: M: Steenhouwer: Geworde de 20 october. Aan de keerzijde: een zittende man die een blok steen doorzaagt, hieronder: ik sit steen te sage met behaage.

'lopende 't jaar' van baas veranderd was, spitste het conflict zich toe op de vraag wat onder een jaar moest worden verstaan.³⁴ Aangezien de gilderol daarover niet duidelijk was hadden de gildebroeders al in 1750 gezamenlijk besloten, en in de rol aangetekend, dat het om de periode van 1 april tot 1 december zou gaan. Omdat dit besluit 'buiten kennisse en approbatie van de Heeren van de E. Politie, veel min van de Magistraat' was genomen werd het in 1763 als ongeldig bestempeld. De magistraat stelde bij die gelegenheid nog eens duidelijk haar bevoegdheden vast. Geen enkel gilde noch de politiemeesters hadden het recht om gildeartikelen te verordenen of nader te verklaren. Het gildebesluit werd daarop nietig verklaard om vervolgens op rapport van de politiemeesters weer aangenomen te worden.

Bij het aanstellen van knechten hadden ingezetenen een streep voor op vreemdelingen. De meesters moesten 'eerst (...) implojer en te werkstellen zulke hunne knegten die Burgers of Ingezetene van deze Stadt zijn, ingevalle zy voor een redelijke prijs willen werken, eer zy Vreemdelingen werk zullen mogen geven, by verbeurte van 3 caroli-guldens'. Knechten mochten niet zonder toestemming zelfstandig werk aannemen, tenzij ze hun meester de profijten lieten toekomen. Een meester mocht niemand op zijn naam laten werken onder het voorwendsel dat het zijn knecht was. De laatste artikelen van de rol hadden betrekking op zaken als de verplichting aanwezig te zijn bij gildevergaderingen en bij overlijden van een gildebroeder of diens vrouw, na aanzegging, het lijk bij de begrafenis in behoorlijk rouwgewaad te volgen.

Afbakening van het werkkerrein

In de gilderol waren twee bepalingen opgenomen die ten doel hadden het werkkerrein tussen metselaars en steenhouwers enerzijds en aanverwante ambachten als beeldhouwers en timmerlieden anderzijds af te bakenen. Voor de beeldhouwers kwam het er op neer dat ze geen werk in steen, 't zy Beeldwerk of Cieraden', mochten maken zonder de steenhouwersproef te hebben gedaan. Een metselaar of steenhouwer mocht de timmermansproef niet afleggen en geen timmerwerk uitvoeren, terwijl het omgekeerde van toepassing was op timmerlieden. Vooral de poging om op deze wijze een scheiding aan te brengen tussen metsel- en timmerwerk zou nog dikwijls aanleiding geven tot conflicten. De onderlinge verhoudingen tussen metselaars en steenhouwers werden in maart 1750 op verzoek van de overliden nader geregeld³⁵ met de bepaling dat een metselaar geen steenhouwerswerk mocht doen en een steenhouwer geen metselaarswerk.

Behalve de gevraagde aanvulling op de gilderol voegde de magistraat twee artikelen toe die de Leeuwarder burgerij ruimer mogelijkheid gaf verhaal te halen bij geschillen.³⁶ Mocht het geleverde werk 'bevonden werden uit den Lode ofte andersins deur versuimenisse qualicken gewrogt te zijn', dit ter beoordeling aan de politiemeesters³⁷ en de keurmeesters van het gilde, dan kon de betrokken meester gedwongen worden op eigen kosten te zorgen voor herstel. Ook bij andere geschillen, de hoogte van in rekening gebracht arbeidsloon werd met name genoemd, kon een zich benadeeld voelende burger arbitrage door drie leden uit de raad vragen. De bepaling 'Dat niemand een nieuw meester in zijn werk sal mogen aanstellen die aan de vorige meester nog iets schuldig is' werd door de magistraat 'als van geen wezenlijk nut' van de hand gewezen. In de definitieve versie van de ampliatio werd niettemin een artikel met die strekking opgenomen, zij het nu dat een meester geen werk mocht aannemen 'voor ende aleer d'eerste Meester van den genen die 't werk toekomt gescheiden sal wesen'.³⁸ Dat er aan de overgang naar een andere meester in veel gevallen een meningsverschil ten grondslag lag, dat makkelijk in ruzie tussen meesters onderling kon overgaan, bleek wel uit de toevoeging dat geschillen tussen meesters binnen twee dagen aan een afvaardiging uit de Raad moesten worden voorgelegd.

Een kwestie waar het metselaarsgilde in de loop van haar bestaan na 1750 met een zekere regelmaat geconfronteerd werd, was de afbakening van het werkkerrein met de timmerlieden. Hoewel in de rol van beide gilden was bepaald dat niemand mocht metselen of timmeren zonder de proef te hebben afgelegd, werd dit als onvoldoende ervaren om beide ambachten genoegzaam gescheiden te houden. Al bij de heroprichting van het gilde in 1749 hadden de metselaars gevraagd een bepaling te mogen opnemen waarbij het timmerlieden uitdrukkelijk verboden werd metselwerk aan te nemen en omgekeerd. Het ontbreken van een dergelijk artikel leidde er meermalen toe dat 'contrarie gedaan werd, (...) t'welk jaloesy en ongenoegen by wedersytsche gilden verwekt(e)'.³⁹ De magistraat had het artikel evenwel van de hand gewezen. Een enkele maal werd een timmer-

Gildepenning van Jacobus Feits, die in 1767 de metselaarsproef aflegde. Een troffel in een gekroond ornament, en aan de keerzijde, omgeven door lofwerk, bloemen en hoorns van overvloed: Jacobus: Feits: Zijn gilde: gerechtigheit: Voldaan. Den: 24. Desember: 1767.

man beboet omdat hij werk had verricht dat tot het terrein van de metselaars behoorde.⁴⁰ In 1760 werd het verzoek door de metselaars herhaald, maar opnieuw geweigerd.⁴¹ De onderlinge verhoudingen waren echter wel zodanig goed dat de oudermannen van beide gilden het rekest in 1775 nogmaals indienen, nu gezamenlijk om hun wens meer kracht bij te zetten. Maar ook dit maal besliste de Raad negatief, het verzoek kwalificerend 'als in het generaal zeer nadeelig voor het algemeen zijnde'.⁴² Zij doelde daarmee mogelijk op die situaties waarin een burger op extra kosten werd gejaagd omdat hij voor een karwei zowel een timmerman als een metselaar in dienst moest nemen.⁴³

Zorg voor de leden

Vrijwel altijd kende een gilde wel een of andere vorm van zorg voor haar leden. Soms was deze hulp immaterieel van aard, zoals het verplicht aanwezig zijn op de begrafenis van een medebroeder of -zuster of het waken bij een zieke. Ook kon er sprake zijn van materiële steun. In de zeventiende en achttiende eeuw vormden uitdelingen in natura, in de vorm van brood, turf of medische zorg, nog een belangrijk onderdeel van het voorzieningenpakket. Daarnaast was er de financiële hulp in de vorm van eenmalige, wekelijkse of maandelijkse uitkeringen. De ondersteuning door het gilde had vaak een aanvullend karakter en bestond naast de hulp van verwanten, de kerk of de stad. De hoogte van de uitkeringen was dikwijls afhankelijk van het aantal personen dat er aanspraak op maakte en om de risicospreiding te maximaliseren was deelname aan het hulpfonds van een gilde vaak verplicht. De ondersteuning door het gilde was niet in de laatste plaats van belang omdat ze de gildebroeder ook in tijden van ziekte,

GILDE ARTICULEN
VOOR DE MEESTEREN
METSELAARS
E N
STEENHOUEWERS
BINNEN LEEUWARDEN.

*Gilderol van de metselaars en steenhouders van
1749 (Gemeentearchief Leeuwarden)*

Te LEEUWARDEN,
By PIETER KOUMANS, Stads-Drukker en Boekverko-
per in de Peperstraat in de Jonge Ruyter, 1750.

ouderdom of tegenslag verhieven boven de 'gewone' arme die uitsluitend van de bedeling moest rondkomen. Na het midden van de achttiende eeuw werd de sociale rol van de gilden belangrijker als gevolg van het streven van het stadsbestuur om de armenzorg te decentraliseren.⁴⁴

In een tweede aanvulling op de gilderol van het metselaarsgilde werden de bepalingen betreffende het onderhoud van arme en 'vervallen' gildebroeders nader uitgewerkt.⁴⁵ Omdat de magistraat begin 1749 nogal aandrang op een snelle indiening van de herziene gilderollen, ontbrak de tijd om het gehele gildereglement in een keer te voltooien. In maart 1750 waren de gildebroeders zover dat ze een vrij uitvoerig reglement voor een beurs aan de magistraat konden presenteren. Wie voor ondersteuning in aanmerking kwamen bleek al uit de aanhef: 'ter Benificeringe van na te latene weduwen der Gilde-broeders, en van verarmende of door hoge Jaren onmagtige Leden van het Gilde'. Van de zestien artikelen handelden vier over betalingen aan de beurs, vijf hadden betrekking op uitkeringen en de resterende op het beheer van de beurs.

Iedere meester moest jaarlijks vijf carolusguldens aan de beurs betalen, de ene helft te voldoen in mei bij het opgeven van de knechten en de andere in november. Alle bijdragen kwamen in de gildekist; de beurs beschikte niet over een eigen kas. Mocht er na tien jaar nog niemand ten laste van de beurs gekomen zijn dan daalde de contributie naar één gulden per jaar, totdat de eerste afhankelijke zich meldde.⁴⁶ Kwamen er meer vervallen meesters en weduwen dan men

eerst vermoeden kon, waardoor de gildekist mogelijk niet meer aan haar verplichtingen kon voldoen, dan was een meester verplicht om boven de reguliere bijdrage voor iedere knecht in zijn dienst een kwart stuiver per dag af te dragen. De meester-steenhouwers, 'uit aanmerking datze minder knechts, en meerder gewin van dezelve trekken', een halve stuiver. Was ook dat niet toereikend dan moest eveneens voor iedere opperman, steenzager en 'jongen' een kwart stuiver per gewerkte dag worden afgedragen. Wie niet op tijd betaalde of iets verzwegen kon rekenen op een boete van drie gulden.⁴⁷ De aanvulling op de gewone inkomsten mocht pas worden geheven als de inhoud van de kist onder de 1400 gulden kwam en niet eerder ophouden dan nadat het saldo 2000 gulden bedroeg.⁴⁸

Bij de oprichting van de beurs werd bepaald dat gedurende de eerste tien jaren geen uitkeringen mochten worden verstrekt. Op deze wijze was het mogelijk een bedrag van meer dan 2000 gulden te kweken. Wie nadien voor ondersteuning in aanmerking wilde komen moest tien jaar lid van het gilde geweest zijn en alle verschuldigde kosten naar behoren hebben betaald. Enige uitzondering was wanneer een gildebroeder door vallen of een ander ongeluk niet meer in eigen onderhoud kon voorzien; die zou terstond 75 gulden per jaar krijgen.⁴⁹ Het geld van de beurs zou, na tien jaar, gebruikt worden voor het onderhoud van arme en vervallen meesters die niet in staat waren met werken of anderszins de kost te verdienen en die niet meer dan 500 gulden aan kapitaal bezaten. Daarnaast konden weduwen van gildebroeders een beroep doen op de beurs: 'sonder onderscheid, ofze het van noden hebben of niet, te weten, zo lang zy ongetrouwt blijven, en haar man tien jaar Meester is geweest, anders na verloop van die tien jaren'.⁵⁰ In het geval de vrouw van een meester overleed, binnen of na verloop van tien jaar, dan ontving de weduwnaar 30 gulden 'eens voor al'. Hij moest zijn contributie aan de beurs blijven voldoen en bij hertrouwen 35 gulden aan de beurs terug betalen. Hield hij zich hier niet aan dan zou hij verder verstoken blijven van de voordelen van de beurs.⁵¹ De hoogte van de uitkeringen was afhankelijk van het aantal meesters en weduwen dat om ondersteuning vroeg:

een meester en geen weduwe	100 gulden
een weduwe en geen meester	100 gulden als ze het echt nodig had, anders 80 gulden
een meester en een weduwe	80 gulden ieder
een meester en twee weduwen	70 gulden voor de meester, 60 voor iedere weduwe
twee meesters en een weduwe	60 gulden ieder
twee meesters en twee weduwen	65 gulden voor elke meester en 60 voor iedere weduwe
twee meesters en drie weduwen	60 gulden voor elke meester, 55 voor elke weduwe
drie meesters en drie weduwen	55 gulden voor elke meester, 50 voor elke weduwe
drie meesters en vier weduwen	50 gulden voor elke meester, 45 voor elke weduwe
drie meesters en vijf weduwen	45 gulden voor elke meester, 40 voor elke weduwe
mochten er nog meer komen	40 gulden zonder onderscheid.

De gildebode bracht 'alle vierendeels jaars præcijs' een kwart van de uitkering aan huis. Was de ouderman te laat met uitbetalen dan kwam hem dat te staan op een boete van drie gulden.⁵²

Om de beurs zoveel mogelijk te ontzien werden de werkelijke verteringen bij het opnemen van de proef en op de jaarlijkse stemdag beperkt tot maximaal tien gulden, het resterende geld, in het geval van de proef twintig gulden, kwam in de beurs.⁵³ Vervallen meesters waren verplicht om als knecht te werken zo lang ze daartoe in staat waren, 'en zullen de andere Meesters verplicht zijn, zulk een werk te geven; (...) En een knecht 'er voor uit 't werk te laten gaan', indien hy zig wel Competeert, en een Heerschap genoeg geeft;'⁵⁴ Aan een 'Leuijaart' of iemand die door eigen schuld en kwalijk gedrag arm was geworden zou niet meer dan 40 gulden per jaar uit de gildebeurs gegeven worden. Was hij de enige die tot laste van het gilde kwam dan ontving hij zolang hij alleen bleef 60 gulden.⁵⁵ Behalve zorg te dragen voor een tijdige uitbetaling van de ondersteuning was de ouderman ook belast met het beheer van het kapitaal van de beurs. Hij had de opdracht winstgevende beleggingen te zoeken zodat het gilde er maximaal profijt van trok. Slechts met toestemming van het hele gilde mocht hij het geld zelf gebruiken en dan nog tegen een behoorlijke intrest.⁵⁶ Geld en waardepapieren dienden te worden bewaard in een kist met twee verschillende sloten waarbij de ouderman de kist onder zich hield en beide bijzitters ieder een sleutel.⁵⁷

Zestien meesters ondertekenden in 1750 het reglement. Wie weigerde 'zal voor zijn na te latene Weduw versteken zijn van al 't voordeel van de Gilde-Beurs'. Weigeraars kregen vervolgens vijf jaar de tijd om van gedachten te veranderen, wilden ze binnen die periode alsnog toegelaten worden dan dienden ze voor ieder jaar van weigering tien gulden te betalen. Nieuwe meesters hadden geen keus, voor hen was deelname verplicht.⁵⁸ Gildebroeders die zich niet stipt aan de inhoud van het reglement hielden werden uitgesloten van de voordelen van de beurs.⁵⁹

Over het daadwerkelijk functioneren van de beurs - hoeveel mensen ondersteuning ontvingen, welke mogelijke of onvoorziene omstandigheden zich voordeden - valt bij gebrek aan gegevens weinig te melden. Het tamelijk gedetailleerde reglement heeft er wellicht toe bijgedragen dat zich geen conflicten voordeden waarbij de magistraat moest ingrijpen. Pas in een opgave uit 1796 blijkt weer van het bestaan van de beurs. In een overzicht van effecten en onroerend goed werd 'een schuld van het gilde aan de weduwen' op de bezittingen in mindering gebracht.⁶⁰ Hetzelfde overzicht laat zien dat het gilde toen voor een bedrag van 2664 gulden aan Landschapsobligaties bezat, een huis in de Klokstraat met een waarde van 800 gulden en nog andere vorderingen met een totaal van 400 gulden.

De laatste jaren

De omwenteling van 1795 zorgde voor de laatste verwikkelingen rondom het gilde. Even leek het erop dat de gildebazen het nieuwe bewind aan hun zijde had-

den in hun streven om buiten de stad woonachtige bazen uit te sluiten van de inschrijving op stadswerken.⁶¹ De municipaliteit, mogelijk in verwarring gebracht door het feit dat de vroegere stadsregering een dergelijk verzoek altijd afgewezen had, kwam echter spoedig op haar beslissing terug.⁶² Toen de timmerknechten de vrijheid opeisten om rechtstreeks voor de burgerij te mogen werken⁶³ sloten zich waarschijnlijk enkele metselaarsknechts bij dat streven aan.⁶⁴ Ook in dit geval had het nieuwe stadsbestuur moeite – augustus 1795 was in politiek opzicht zeer rumoerig – een standpunt te bepalen; zij verwees de indieners van het rekest naar de Provisionele Representanten. Het voorlopige besluit viel vooralsnog negatief uit voor de knechten⁶⁵, doch definitieve beslissingen werden uiteindelijk op een ander niveau genomen. In de afkondiging van de Staatsregeling in mei 1798 zagen de gildeleden een aanleiding om het gilde te liquideren zodat ze de bezittingen onder elkaar konden verdelen. Bij de officiële opheffing van de gilden enkele maanden later moesten alle gildebezittingen inderdaad worden ingeleverd.

Conclusie

Aan het begin van de achttiende eeuw telde het metselaars- en steenhoudersgilde bijna dertig leden, die aan hun ambacht een goed bestaan ontleenden. Ook gaven ze werk aan een flink aantal knechten. Met de invoering van de nieuwe landsordonnantie in 1723 veranderde in dit beeld aanvankelijk niet veel. In menig opzicht bleef het gilde functioneren zoals dat voordien ook het geval was geweest. Het afleggen van de proef had altijd een belangrijke plaats ingenomen en dat bleef zo. Ook de financiën van het gilde werden tot 1738 jaarlijks bijgehouden in het gildeboek. Wellicht speelde het meer besloten karakter van het gilde een rol bij dit voortbestaan als privaatrechtelijke organisatie; het ledental was betrekkelijk gering en nieuwe meesters waren dikwijls gildebroederszonen.

De theorie van Bo Gustafsson met betrekking tot het bestaan van een impliciet sociaal contract tussen producent, consument en stadsbestuur evenals de rol van het begrip kwaliteit daarin blijken ook bij bestudering van een enkel, lokaal gilde van dienst te kunnen zijn en bevestigd te worden. Juist bij het metselaars- en steenhoudersgilde speelde het element kwaliteit, gelet op de belangen die op het spel stonden, een belangrijke rol. Een uit het lood hangende muur is iets anders dan een te licht bevonden brood of een maaltijd met bedorven vlees. De risico's voor zowel consument als gildebaas konden door een goede vakkennis worden beperkt. Het meesterschap was en bleef derhalve gedurende de achttiende eeuw een aanbeveling voor potentiële opdrachtgevers. Het opnieuw verplicht stellen van de proef werd in 1740 door de gildemeesters voldoende geacht om het verval van het ambacht te keren. Het eerste dat de metselaars in 1749, na de uitvaardiging van het 'Reglement Reformatoir', deden was het in ere herstellen van de proef, nog voor een nieuwe gilderol was opgesteld. Daarmee beschikte het gilde behalve over een instrument ter handhaving van de kwaliteit eveneens over

een middel om haar markt af te schermen door tot op zekere hoogte het aantal aanbieders op de markt te beperken.

Een onderbreking in de bronnen met betrekking tot de gilden in het archief van het stadsbestuur over de periode 1723-1748 duidt er op dat de nieuwe Landsordonnantie in die sfeer wel haar werking had. Toen de metselaars in 1740 herstel van hun gilde vroegen omdat zich in de loop der jaren toch zoveel knechts als zelfstandige hadden gevestigd dat daardoor het 'fatsoenlijk bestaan' van de gildemeesters werd aangetast, ondersteunde de magistraat de aanvraag. Deze welwillende houding, die ook bij andere aanvragen bleek, kwam voor een aanzienlijk deel voort uit eigenbelang. Immers via het toezicht op de gilden kon de magistraat regulerend optreden binnen de stedelijke economie. Ook het verzet tegen het afschaffingsartikel in de Landsordonnantie van 1723 kwam uit ditzelfde belang voort.

Toen de metselaars en steenhouders in 1750 hun onderlinge verhoudingen binnen het gilde nader wilden uitwerken en overeenkwamen geen opdrachten te zullen aanvaarden van een klant die nog iets aan een collega verschuldigd was, keurde de magistraat deze bepaling af. Zij voegde daarentegen nog twee artikelen toe die de burgerij meer mogelijkheden bood op verhaal bij wanprestatie of andere geschillen. Afspraken tussen metselaars en het timmerliedengilde betreffende een verdeling van de werkzaamheden werden evenmin toegestaan. Dit alles omdat het naar het oordeel van de magistraat te zeer inging tegen het algemeen belang.

Behalve als instrument van economische politiek gebruikte het stadsbestuur de gilden na 1748 ook voor haar sociale politiek, met name ten behoeve van de decentralisatie van de armenzorg. Dit leidde in maart 1750 tot de oprichting van een onderlinge beurs voor metselaars en steenhouders met als taak het onderhouden van weduwen en verarmde of bejaarde gildebroeders. Konden de bestaande leden van het gilde het lidmaatschap van de beurs nog weigeren, voor nieuwe meesters was het zoals vrijwel overal verplicht. Teneinde de beurs een flinke draagkracht te geven werden niet strikt noodzakelijke uitgaven van het gilde, met name gildemaaltijden en andere verteringen, verboden of beperkt. In een vrij uitvoerig reglement werden inkomsten en uitgaven op elkaar afgestemd.

De metselaars tenslotte leken even te profiteren van de omwenteling van 1795. Een lang gekoesterd verlangen om buiten de stad woonachtige bazen te weren van de inschrijving op stadswerken werd ingewilligd. Maar de municipaliteit kwam echter spoedig op dat besluit terug. Waarschijnlijk ondertekenden enkele metselaarsknechts dat jaar een rekest aan de municipaliteit om rechtstreeks voor de burgerij te mogen werken. De municipaliteit, voorzichtig geworden, wees het verzoek echter voorlopig van de hand. De gildemeesters verstonden in 1798 de tekenen des tijds en besloten uit eigen beweging hun gilde op te heffen.

Noten

1. Gemeentearchief Leeuwarden (GAL), Oud administratief archief (OAA), Stukken met betrekking tot de gilden, inv.nr. 728-5b.
2. Wiskerke, *Afschaffing der gilden*, hfdst. IV.
3. Lis en Soly, *Werken volgens de regels*, 8.
4. Bossenga, 'Révolution française'; Cerutti, 'Du corps au métier'.
5. Om er enkele te noemen: Sonenscher, *Work and Wages*; Farr, *Hands of Honor*; Koepp en Kaplan, *Work in France*.
6. Cerutti, *La ville et les métiers*; dez., 'Group strategies and trade strategies'; MacKenney, *Tradesman and Traders*; Poni, 'Norms and disputes'.
7. Walker, 'Extent of the Guild Control'; Archer, *Pursuit of Stability*.
8. Lis en Soly, *Werken volgens de regels*, 9.
9. Gustafsson, 'Rise and economic behaviour'.
10. Hickson en Thompson, 'A new theory of guilds'.
11. Persson, *Pre-industrial economic growth*.
12. Lourens en Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland'.
13. Lis en Soly, *Werelden van verschil*; Davids, 'Neringen, hallen en gilden'.
14. Ridder, M. de, 'Ondersteuningsfondsen'; Van Genabeek, 'Afschaffing van de gilden'.
15. Panhuysen, 'Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden'.
16. Prak, 'Verzekerd bestaan'.
17. Kalma, Spahr van der Hoek en De Vries, *Geschiedenis van Friesland*.
18. Faber, *Drie eeuwen Friesland*; Spahr van der Hoek, *Samenleven in Friesland*.
19. Van Veen, 'Gildehoren'; Dirks, 'Noord-Nederlandse gildepenningen'; Visscher, 'Goudsmeden'; Ottema, 'Geschiedenis'; Van Ruijven, 'Harlinger goud- en zilversmeden'; Jansen, *Rijkdom uit Workums verleden*; Wittop Koning, 'Zilveren lepels'.
20. Elzinga, 'Iets over de chirurgijns-gilden'; Hunger, 'Over een gildebrieff'; Kulsdorn, 'Landschapsmedici'; Kulsdorn, 'Collegium medicum'; Straat, 'Chirurgijns-gilde'.
21. Roarda, 'Eat oer skippersgilden'; Wobma, 'Grootschippersgilde'; Faber, 'Lijst van de leden'.
22. Van der Meulen, 'Gildewezen'; Nijland, 'Iets over Sneker gilden'; Roarda, 'In mannich gildepriuwkes'.
23. GAL, OAA, inv.nr. M 46, mag. res. 13 maart 1750.
24. Zie over deze gebeurtenissen Spanninga, 'Willem IV'.
25. GAL, Gildenarchief, Metselaars- en steenhoudersgilde, inv.nr. 6, f. 368.
26. De eisen die aan de gildeproef werden gesteld konden per gilde en per stad sterk verschillen. Zo schrijft Kolman dat het Kamper metselaarsgilde in de zeventiende eeuw geen strenge eisen stelde aan de uitvoering van de proef. Opneming in het gilde was daar afhankelijk van de toestemming van alle gildebroeders; Kolman, *Naer de eisch van 't werck*, 113.
27. GAL, Gildenarchief, Metselaars- en steenhoudersgilde, inv.nr. 6, f. 397. Welke die move-rende redenen waren bleef onbekend.
28. Wittop Koning, *Penningen*, 88-89.

29. Vgl. Streng, *Stemme in staat*, 63.
30. GAL, Gildenarchief, Metselaars- en steenhoudersgilde, inv.nr. 6, f. 426.
31. Deze strekking vinden we bevestigd in de preambule van de gilderol van 1749. Deze gilderol werd gedrukt onder de titel *Gilde articulen voor de meesteren metselaars en steenhouders binnen Leeuwarden* (Leeuwarden 1750); GAL, Stedelijke bibliotheek, in nr. B444.
32. GAL, OAA, inv.nr. M 45, mag. res. 24 oktober 1749.
33. Het volgende gedeelte is gebaseerd op de *Gilde articulen* (zie noot 30).
34. GAL, OAA, inv.nr. M 51, mag. res. 10 juni 1763.
35. GAL, OAA, inv.nr. M 46, mag. res. 13 maart 1750.
36. *Gilde articulen*, Eerste ampliatie, art. II en IV.
37. In de betreffende ampliatie is sprake van 'Commissarissen uyten Rade' en Deputeerden uit den Raade', waarmee in eerste instantie de politiemeesters bedoeld zullen zijn. Bij hoogoplopende conflicten kwam het wel voor dat er een aparte commissie werd ingesteld om te bemiddelen.
38. *Gilde articulen*, Eerste ampliatie, art. III.
39. GAL, OAA, inv.nr. M 56, mag. res. 21 november 1775.
40. GAL, OAA, inv.nr. M 49, mag. res. 1 juli 1757.
41. GAL, OAA, inv.nr. M 50, mag. res. 12 september 1760.
42. GAL, OAA, inv.nr. M 56, mag. res. 21 november 1775.
43. Een timmerman bouwde een schuurtje en kreeg een boete omdat hij ook de dakpannen had gelegd, terwijl die werkzaamheid voorbehouden was aan metselaars.
44. Spaans, *Armenzorg*, 299.
45. *Gilde articulen*, Tweede ampliatie, 12-17.
46. *Gilde articulen*, Tweede ampliatie, art. III.
47. *Ibidem*, art. VIII.
48. *Ibidem*, art. X.
49. *Ibidem*, art. IV.
50. *Ibidem*, art. III.
51. *Ibidem*, art. V.
52. *Ibidem*, art. VI en VII.
53. *Ibidem*, art. XI.
54. *Ibidem*, art. XII.
55. *Ibidem*, art. XIII.
56. *Ibidem*, art. I.
57. *Ibidem*, art. XVI.
58. *Ibidem*, art. XIV.
59. *Ibidem*, art. XV.
60. GAL, Gildenarchief, Metselaars- en steenhoudersgilde, inv.nr. 7.
61. GAL, OAA, inv.nr. M 127, mag. res. 27 februari 1795.
62. *Ibidem*, 12 mei 1795.
63. *Ibidem*, 7 augustus 1795.
64. *Ibidem*, 23 september 1795.

65. Ryksargyf yn Fryslân, Archieven van gewestelijke bestuursinstellingen in Friesland 1580-1795, inv.nr. 1794, 22 september 1795.

Archivalia

- Gemeentearchief Leeuwarden (GAL), Oud administratief archief (OAA), Stukken met betrekking tot de gilden, inv.nr. M 728.
- GAL, OAA, Registers van net-resolutiën van magistraat en vroedschap, inv.nrs. M 45, 46, 49, 50, 51, 56.
- GAL, OAA, Registers van net-notulen van de Municipaliteit, inv.nr. 127.
- GAL, Gildenarchief, Metselaars- en steenhouwersgilde, inv.nr. 6.
- Ryksargyf yn Fryslân, Archieven van gewestelijke bestuursinstellingen in Friesland 1580-1795, inv.nr. 1794.

Geraadpleegde literatuur

- Archer, I., *The Pursuit of Stability. Social Relations in Elizabethan London* (Cambridge 1991).
- Bossenga, G., 'La révolution française et les corporations: trois exemples Lillois', *Annales ESC* 43 (1988) 405-426.
- Cerutti, S., *La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif* (Turin, 17e-18e siècle) (Parijs 1990).
- Cerutti, S., 'Group strategies and trade strategies: the Turin tailors' guild in the late seventeenth and early eighteenth centuries', in: S. Woolf (eds.), *Domestic strategies: work and family in France and Italy, 1600-1800* (Cambridge/Parijs 1991) 102-147.
- Cerutti, S., 'Du corps au métier: la corporation des tailleurs à Turin entre le XVIIe et le XVIIIe siècle', *Annales ESC* 43 (1988) 323-352.
- Davids, C.A., 'Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 97-100.
- Dirks, J., 'De Noord-Nederlandse gildepenningen, wetenschappelijk en historisch beschreven en afgebeeld', *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*, nieuwe reeks, 2 (Haarlem 1878-1879).
- Elzinga, M.J., 'Iets over de chirurgijngilden in Friesland', *De Vrije Fries* 40 (1950) 111-135.
- Faber, J., 'Lijst van de leden van het Leeuwarder Grootschippersgilde (c. 1554-1823)', *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 25 (mei 1994) 10-36.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln; Wageningen 1972).

- Farr, J.R., *Hands of Honor. Artisans and their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca/Londen 1988).
- Genabeek, J. van, 'De afschaffing van de gilden en de voortzetting van hun functies', *NEHA-jaarboek* 57 (1994) 63-90.
- Gustafsson, B., 'The rise and economic behaviour of medieval craft guilds' in: B. Gustafsson (ed.), *Power and economic institutions. Reinterpretations in economic history* (Aldershot 1991) 69-106.
- Hickson, C.R. en E.A. Thompson, 'A new theory of guilds and European economic development', *Explorations in Economic history*, 28 (1991) 127-168.
- Hunger, F.W.T., 'Over een gildebrief van de stad Bolsward voor de medicijnmeesters, chirurgijns en apothekers uit het jaar 1662, met twee supplementen van 1665 en 1675', *De Vrije Fries* 30 (1930) 81-97.
- Jansen, J., *Rijkdom uit Workums verleden. De beschilderde baren der gilden* (Leeuwarden 1975).
- Kalma, J.J., J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, *Geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden 1968).
- Koepp, C. en S.L. Kaplan (eds.), *Work in France. Representation, Meaning, Organisation and Practice* (Ithaca/Londen 1986).
- Kolman, Ch.J., 'Naer de eisch van 't werck'. *De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650* (Utrecht 1993).
- Kulsdon, M.E., 'Het collegium medicum te Leeuwarden, 1686-1774', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 95 (1951) 3039-3049.
- Kulsdon, M.E., 'De landschapsmedici en operateurs van Friesland in de achttiende eeuw', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 99 (1955) 1582-1591.
- Lis, C. en H. Soly, *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage landen* (Brussel 1997).
- Lis, C. en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994).
- Lourens, P. en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-jaarboek* 57 (1994) 34-62.
- MacKenney, R., *Tradesman and Traders. The World of the Guilds in Venice and Europe, c.1250-c.1650* (Londen 1987).
- Meulen, M.E. van der, 'Het Gildewezen te Bolsward', *Friesche Volksalmanak* (1892) 1-44.
- Nijland, M.C., 'Iets over Sneker gilden', *De Navorscher* 53 (1903) 581-594.
- Ottema, N., 'Geschiedenis van het Goud- en Zilvermidtsbedrijf in Friesland', *De Vrije Fries* 28 (1928) 219-333.
- Panhuysen, B., 'De Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden en hun concurrenten. De in- en uitsluiting van mededingers op de lokale afzetmarkt in de 17de en 18de eeuw', in: C. Lis en H. Soly, *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) 127-150.
- Persson, K.G., *Pre-industrial economic growth. Social organisation and technological progress in Europe* (Oxford 1988).
- Poni, C., 'Norms and disputes: the shoemakers' guild in eighteenth-century Bologna', *Past and Present* 123 (1989) 80-108.

- Prak, M., 'Een verzekerd bestaan'. Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. de Vries e.a. (red.), *De Kracht der Zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 49-79.
- Ridder, M.de, 'De ondersteuningsfondsen van de Amsterdamse gilden in de achttiende eeuw', *NEHA-jaarboek*, 57 (1994) 107-121.
- Roarda, R.S., 'Eat oer skippersgilden', *It Beaken* 23 (1961) 142-151.
- Roarda, R.S., 'In mannich gildepriuwkes', *It Beaken* 22 (1960) 27-35.
- Ruijven, F.E. van, 'Harlinger goud- en zilversmeden', *De Vrije Fries* 44 (1960) 149-188.
- Sonenscher, M., *Work and Wages. Natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge 1989).
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum-Leeuwarden 1997).
- Spahr van der Hoek, J.J., *Samenleven in Friesland. Drie perioden uit de sociale geschiedenis van boeren, burgers en buitenlui* (Drachten 1969).
- Spanninga, H., 'Willem IV en de Doelistenbeweging', in: J.J. Huizinga e.a. (red.), *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhoudelijk hof in 1747* (Franeker 1997) 97-122.
- Straat, H.L., 'Het chirurgijns-gilde te Leeuwarden', *De Vrije Fries* 31 (1932) 1-40.
- Streng, J.C., 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Leiden 1997).
- Veen, N. van, 'De gildehoren en het grootveerschippers gild te Harlingen', *De Vrije Fries* 5 (1850), 351-359.
- Visscher, R., 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden in de 17e eeuw', *De Vrije Fries* 22 (1914) 65-91.
- Walker, M.J., *The Extent of the Guild Control of Trades in England, c. 1660-1820; A Study Based on a Sample of Provincial Towns and London Companies* (unpublished Ph.D dissertation Corpus Christi College, University of Cambridge 1985).
- Wiskerke, C., *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam 1938).
- Wittop Koning, D.A., *De penningen der Noord-Nederlandse ambachtsgilden* (Amsterdam 1978).
- Wittop Koning, D.A., 'Zilveren lepels van gilden en schutterijen uit de 17de en 18de eeuw', *Antiek* 16 (1981) 239-254.
- Wobma, J., 'Het Groot-schippersgilde St. Jacob', *Oud Harlingen* 1 (1986) 8-11.

Een Friese schilder en zijn netwerk

Douwe de Hoop (1800-1830) en het portret van Benjamin Franklin

C. BOSCHMA

Er zijn museumaanwinsten die meer dan andere aandacht waard zijn in de annalen. Een voorbeeld daarvan is het groepsportret door Douwe de Hoop, dat in 1971 door het Fries Museum verworven werd.¹ De toenmalige eigenaar meldde zich telefonisch om mij er op attent te maken dat hij dit schilderij naar de veiling van Mak in Dordrecht gestuurd had en dat ik een bod kon uitbrengen. Het kwam wat onaangenaam op mij over, omdat ik er van uitging dat we onderling heel goed tot een vergelijk hadden kunnen komen, er van uitgaande dat het Fries Museum de beste bewaarplaats voor dit schilderij zou zijn. In het licht van de toenmalige prijsverhoudingen zou een aanbod mijnerzijds van f2500 niet onredelijk geweest zijn. Maar de zaak was niet meer terug te draaien en ik combineerde een bezoek aan de Delftse antiekbeurs met een gang naar de veiling in Dordrecht. De belangstelling was minimaal, en het doek werd ingezet en afgeslagen voor f500. In het museum konden we onszelf gelukwensen met de goede afloop, maar alle achtergronden kenden we nog niet en in het jaarverslag werd de aanwinst vermeld als een groepsportret door de jong gestorven, in Workum geboren schilder Douwe de Hoop (1800-1830).

Nadere uitleg kwam prompt na deze publicatie van de kant van mevrouw A.I. Menalda-van der Hoeven in Breda.² Zij vertelde mij dat de voorgestelden de echtgenote en dochters van de doopsgezinde ds. Simon Menalda waren. Simon Menalda, geboren in Makkum op 9 mei 1763, stond van 1788-1813 in Bolsward, in welke stad hij op 15 mei 1822 overleed. Hij staat niet op het portret, dat 1828 gedateerd is, afgebeeld, wel zijn weduwe, Klaaske Belkmeer (Bolsward 1770-1853) en zijn twee dochters Dieuwke (Debora) Menalda (Bolsward 1794 - Amsterdam 1821) en Boukje (Baudina) Menalda (Bolsward 1814-1837). Het portret van Dieuwke is dus *post mortem* geschilderd.

Baudina trouwde op 7 juli 1833 met de doopsgezinde predikant in Bolsward Willem van Hulst, en zo is het schilderij via de langstlevende van de allebei zeer jong gestorven dochters in bezit van de familie Van Hulst terecht gekomen. De in 1861 geboren kleinzoon van ds. Van Hulst, mr. W. van Hulst, was de laatste eigenaar uit de familie. Diens tweede echtgenote verkocht het doek tenslotte aan degenen die het naar de veiling bracht, een veiling die mij voor het eerst liet kennismaken met de schilder Douwe de Hoop en met de familie Menalda.

Douwe de Hoop, Het gezin van Ds Simon Menalda, olieverf op doek, 100 x 82 cm, 1828. Fries Museum, inv. nr. 1971-161

Douwe de Hoop

Volgens W. Eekhoff bezat Douwe de Hoop al jong een sterke neiging voor de kunst.³ Zijn eerste tekenlessen kreeg hij van Joost of Joseph Zeeman, van wie nauwelijks iets bekend is.⁴ Van zijn achttiende jaar af woonde en werkte hij in Amsterdam, waar hij lessen in het schilderen volgde bij Cornelis Kruseman. Ook volgde hij onderwijs aan de Amsterdamse Tekenaakademie, waar hij in 1819 en volgende jaren prijsmedailles behaalde.

Hoe kwam een Workumer jongen toentertijd in Amsterdam terecht? Op grond van een verbond van solidariteit onder voormalige patriotten, voor een groot deel familie van Douwe. Enkele brieven en stukken in het Van Beyma thoe Kingma archief werpen daar enig licht op.⁵ In 1817 blijkt er namelijk een 'Fonds tot ondersteuning van Douwe de Hoop' te zijn opgericht, waarin onder meer voor- aanstaande doopsgezinden participeren.⁶ Zij brengen het respectabele bedrag van f 1400,- bijeen om de jonge kunstenaar een goede start te geven. Later passen enkelen van hen, in de eerste plaats ds. Menalda, samen nog eens f 275 bij voor het 'daarstellen van een Remplaçant ter vervulling der op gedagte Douwe de Hoop noodlottig gevallen Nummer bij de Conscriptie der Land Militie', 'willen wij niet ten eenen male ons voorgenomen en grotendeels volbragt werk in rook zien verdwijnen'.⁷

Douwe de Hoop was in 1800 in Workum geboren als zoon van Jan de Hoop en

Gelida Hesseling.⁸ Jan de Hoop behoorde tot een welgestelde Bolswarder doopsgezinde koopmansfamilie, waarvan de bekende patriot Wopke Cnoop, die een leerlooierij en een pottenbakkerij bezat, min of meer de spil was. In 1768 was Wopke Cnoop getrouwd met Dieuwke Brouwer, op dezelfde dag dat haar broer Jan met Annigje Hesseling trouwde. Een andere zuster, Baukje Brouwer, trouwde met dr. Nicolaas Belkmeer; hun naar haar vader vernoemde dochter Klaaske werd weer de echtgenote van ds. Menalda. Pieter Hesseling, de vader van Gelida en schoonvader van Jan de Hoop, was een neef van Annigje. Een van de vier dochters van Wopke Cnoop, Janke, trouwde met Rinse Koopmans, die doopsgezind predikant in Amsterdam zou worden.⁹ Zij waren allen trouwe doopsgezinde gemeenteleden, ijverden voor de oprichting van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, die in 1811 tot stand kwam, en namen deel aan het werk van 't Nut. Hun maatschappelijke instelling maakte hen tot patriotten, hun brede interesse leidde, net zoals dat ook bij verlichte geesten in Frankrijk het geval was, ook tot fysieke belangstelling: Wopke Cnoop schafte zich een electriseermachine en andere natuurkundige instrumenten aan, en een andere neef, Gerrit Hesseling, sinds 1781 doopsgezind predikant te Bolsward, schreef onder meer een verhandeling waarin hij de theorie van Franklin over de electriciteit bestreed.¹⁰

Joost Halbertsma, die doopsgezinde oud-patriotten onder zijn beste vrienden rekende, heeft een aardige karakteristiek gegeven van het Bolswarder 'minniste fermidden':

'Yn har ôfsondering hienen se altiten jild en tiid, middels en lust hawn om hjar op nije útfiningen en fabriken út to lizzen; om hjar kennis yn hege rekkenkinst en stjerrekinde, yn natûrwitenskip, en foaral yn histoarje en steatkinde, to oefenjen. Hja kamen op de hichte fen hjar tiid, en bigounen hjar te forienigjen mei de tiid dêr se yn libbene. De âlde ienfâldigens yn kledaesje, dêr men de Minnisten as in montearring oan koe, bigoun pleats to jaen for in pak, sa as de tiid sei. Mei de kledaesje foroare ek hjar libben binnen en bûten hûs. Hja kamen swietsjeswei yn de selskippen fen oare gesinten, en sommige iisbrekkers ûnder hjar weagen 't yn iepenbiere gearkomsten to forskinen, dêr se it wird fierden. Om koart to gean, tofoaren wieren de Minnisten yn 'e wrâld, en nou kaem de wrâld yn 'e Minnisten. Scoe 't nin merakel west hawwe, dat de frijheits- en gelykheitsswimel, dy Noard-Amearika, hiel Frankryk en sa folle hûndert-tûzenen yn Nederlân bifongen hie, sokke hollen alheel frij litten hie? De Minnisten wierne folle patriotten om gelike rjuchten for alle boargers to bitingjen, en sa waerden hja ek de foarnaemste oprjuchters en útbreiders fen it Nut, om ljocht en boargersin ûnder dy evenboargers to stichtsjen, dy mei de hânnen hjar brea fortsjinje moasten. Hjar eachmerk en dwaen yn dat alles wier siker net kwea, mar eft se der sels side by spoun hadde, dat is in oare fraech'.¹¹

Jan de Hoop werd in 1787 het slachtoffer van de plunderingen door de Oranje-partij die in de nacht van 24 op 25 september zijn huis en de pastorieën van de gereformeerde en doopsgezinde predikanten in Workum getroffen hadden. Gevlucht naar zijn schoonvader Pieter Hesseling in Bolsward werd hij twee dagen later aldaar met negen anderen, onder wie Wopke Cnoop en neef Hesseling, door een 'onstuimige Oranjehoop' gearresteerd. Wopke Cnoop zat in 1788 en 1789 op

*Douwe de Hoop, Zelfportret,
tekening Fries Museum.*

het Leeuwarder Blokhuis gevangen en werd 'wegens het patriotismus', zoals het notulenboek van de Bolswarder Doopsgezinde Gemeente vermeldt, voor tien jaar uit de provincie verbannen. Hij stierf in Amsterdam. Neef Hesseling overleed in het Blokhuis. Jan de Hoop was de enige Workumer die berecht werd: 'neef de Hoop kwam op zware en drukkende conditiën thuis'.¹² Klaarblijkelijk was de financiële situatie van de familie De Hoop in 1817 niet meer zodanig dat een schildersopleiding voor Douwe zonder meer in het verschiet lag, vandaar de oprichting van het fonds.

Ds. Simon Menalda, die zoals we zagen gedurende 25 jaar als doopsgezind predikant in Bolsward stond, was deelhebber in het fonds, evenals zijn neef en ambtgenoot Jan Brouwer (1760-1822), die in de 37 jaar dat hij te Leeuwarden stond ook veel gedaan heeft voor zijn geloofsgenoten in Friesland en voor de Algemene Doopsgezinde Sociëteit in Nederland.¹³ Ook D. Brouwer in Bolsward deed mee en verder ds. Rinse Koopmans (1770-1826) in Amsterdam, en diens zoon Klaas Koopmans (1797-1864), assuradeur in Zaandam.

Buiten de familiekring waren belangrijke deelhebbers in het fonds Coert Lambertus van Beyma thoe Kingma (1753-1820), de bekende patriot en uitgewekene naar St. Omaars, en diens zoon Julius Mathijs van Beyma thoe Kingma (1781-1847), die de kas beheerde.

Prof. ds. Rinse Koopmans, sinds 1796 doopsgezind predikant te Amsterdam en van 1812 tot 1818 hoogleraar aan het Doopsgezinde Seminarie aldaar, zond in

1817 een brief aan de vader van Douwe, met de aanhef: 'Mijn Heer en Neef!'¹⁴, en vervolgde:

'Men was zeer voldaan over de stukken van Uwen zoon, en vond bij de nog aanwezige gebreken, sporen van een fiks en opmerkzamen geest, zoo dat men niet twijfelt of hij zal met voortdurende verstandige applicatie onder het opzigt van eenen eersten Meester, een bekwaam Kunstenaar worden. Van dezen kant is er dus geene zwarigheid, maar aanmoediging om in zee te gaan. - Moeilyker zal het zijn eene geschikte gelegenheid te vinden by eenen Meester die zich genoegzaam met hem kan bemoeien, om hem langzamerhand tot eene niet gemeene hoogte in de Kunst optevoeren. Andriessen is oud, en ten aanzien van den trant niet genoeg met den tyd vooruitgegaan'.¹⁵

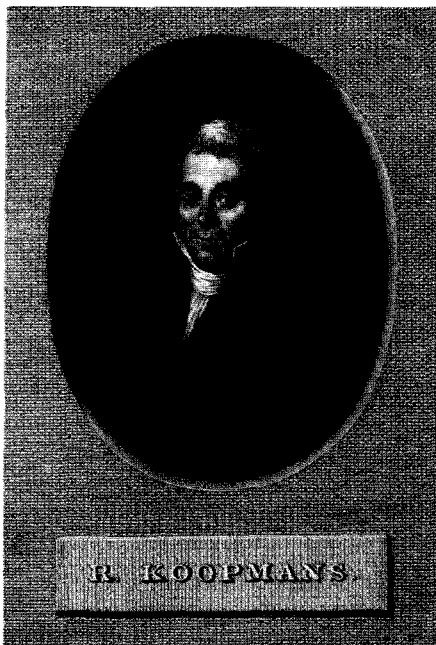
Maar: 'Men noemt mij hier eenen *Michaelis*, die als mensch en jong kunstenaar groote aanbeveling heeft.¹⁶ Hetgeen men mij van dezen man zegt, is van dien aard, dat men daarop wel de attentie mag vestigen'. Koopmans dringt er echter wel op aan dat de heer Van Beyma, die de administratie van het fonds voert, zich inspant om de onkosten voor het eerste jaar bijeen te brengen.

'Bovendien ben ik onderricht dat hier en te Antwerpen of Brussel op gouvemements kosten Teeken Academiën zullen opgericht worden, waarin men élèves zal opnemen, die *voor niet* onderwijs zullen ontvangen. Maar wanneer dit tot stand zal komen en welke bepalingen daarby zullen gemaakt worden ten aanzien van den tyd, dien zy daar zullen moeten doorbrengen, dit is my nog onbekend. In allen gevalle zou dan toch voor kost en inwoning moeten gezorgd worden. Hoe dat zij - als Douwe dit jaar hier zal komen, moest de Heer Beyma zich tenminsten van f 700 verzekeren en dezelve in kas hebben, vóór Douwe herwaarts vertrekt'.

Douwe's Amsterdamse leermeester werd tenslotte Cornelis Kruseman (1797-1857), die al op veertienjarige leeftijd aan de Amsterdamse Tekenenacademie inschreven was, en tot 1825 in Amsterdam werkzaam bleef.¹⁷ Hij was maar een paar jaar ouder dan Douwe en 55 jaar jonger dan Andriessen!

Al in 1818 exposeerde Douwe de Hoop op de Tentoonstelling van werk van Levende Meesters in Amsterdam het 'Portret van een kunstenaar'.¹⁸ Vervolgens was hij elke twee jaar met werk vertegenwoordigd. De onderwerpen waren zeer uiteenlopend: een 'Badende jongeling', een 'Hond met eenig dood wild', een 'Stilleven' en een historisch onderwerp, namelijk 'De vrouw van Albrecht Beijling met haar kind'. Tenslotte in 1828 een 'Boerenbinnenhuis bij kaarslicht'. 'Hij scheen met reuzenschreden te vorderen, en eenmaal onder onze eerste Meesters te zullen kunnen gerangschikt worden; doch, helaas! Dit vooruitzicht was ijdel. Deze jonge Meester leed aan de toring, en overleed te Amsterdam, ongehuwd, den 27sten October 1830, slechts dertig jaren en zeven maanden oud'.¹⁹

Het is niet de bedoeling in dit artikel het gehele oeuvre van De Hoop bijeen te brengen en te beschrijven. In de gangbare kunstenaarslexica vindt men opsommingen van door hem vervaardigd en geëxposeerd werk die vergelijkbaar zijn met wat hierboven genoemd werd. Het is echter de vraag of veel daarvan thans nog te achterhalen valt. Het Fries Museum bezit van hem een getekend zelfportret, en sinds 1971 dus het portret van het gezin Menalda. Vooral aan dat laatste

P. Velijn naar D. de Hoop, Portret van ds Rinse Koopmans, kopergravure. Amsterdam Rijksprentenkabinet.

kunnen we zien dat De Hoop zich in 1828 ontwikkeld had tot een goed portretschilder, die in staat was een eigen weg te kiezen en tot een vrije en vlotte compositie te komen. Moeder Klaaske Menalda-Belkmeer zit rechts, het hoofd getooid met oorijzer en lange floddermuts naar de toeschouwer gewend. Zij heeft de handen gevouwen rond haar dochtertje Baukje, die vóór haar zit en tegelijkertijd een bloemguirlande vasthoudt. Links staat de dochter Dieuwke, die een gitaar in de hand houdt. In het coloriet herkennen we enige invloed van Cornelis Kruseman. Douwe's talent was zeker veelbelovend. De vraag is of hij al zijn richting gevonden had, of dat hij metterdaad op het punt stond als portretschilder door te breken. Het Menaldagroepsportret was natuurlijk ook een weldoenersportret, waar toe de weduwe van ds. Simon hem maar al te graag de opdracht verstrekt zal hebben. En hetzelfde moet gelden voor het portret van Rinse Koopmans, waarvan slechts een 'zwakke kopie' bekend is.²⁰

In een brief van 18 maart 1823 van Douwe de Hoop aan J.M. van Beyma te Workum noemt hij deze 'Steeds met een Dankbaar hart, naast God, mijnen eersten weldoener en Redder'.²¹ Het gaat hem goed, 'en wanneer het steeds zoo met werk toeneemt, zal ik mij zelve spoedig kunnen redden, en welk Fak zou mij dan meer genoegen geeften, dan dit? Neen al moet ik ook in het begin, somtyds een stuk droog brood eeten, ik zal dit gaarne aan deese schoone kunst opofferen, als ik maar eenmaal het geluk genieten mag om in dezelve groot te worden en wanneer ik dat geluk geniet, zal ik nooit vergeeten aan wien ik dat grootendeels heb te danken'.

In een P.S. voegt hij er aan toe: 'bij gelegenheid verzoeken ik vriendelijk de groete aan mijnen ouden Meester'.

Maar de werkelijke reden van het schrijven van deze brief blijkt uit het volgende:

'Zeer zeker zoude ik UEd. eerder geschreven hebben, indien ik spoediger had kunnen zeggen, dat ik een goed Portrait van Franklin had gevonden, evenwel is het mij eindelijk gelukt er een te vinden, dat volkoomen naar de opgave, goed, en instaat is om er een Portrait in welke groote ook na te kunnen schilderen, dus wenschte ik nu zeer gaarne van Ued. een nadere opgave te ontvangen'.

We mogen hieruit opmaken dat Van Beyma graag in het bezit van een portret van Franklin wilde komen en het zeer toepasselijk zou vinden als Douwe de Hoop, die hem wel wat verschuldigd was, dat zou vervaardigen. Helaas is het bestaan van een dergelijk schilderij ons nu niet meer bekend.

De Friezen en de Amerikaanse vrijheidsstrijd

Laten we eerst nog eens kort samenvatten wat de bemoeienis van Friesland is geweest met de Amerikaanse vrijheidsstrijd. Op 4 juli 1776 tekenden de 13 'Oorspronkelijke Kolonies' in Philadelphia de Onafhankelijkheidsverklaring die ten grondslag ligt aan de Amerikaanse Republiek. Spoedig daarop zond het Amerikaanse Congres belangrijke vertegenwoordigers naar Europa om hun belangen te bepleiten. Omstreeks 1777 kwam Benjamin Franklin naar Parijs als gevolmachtigd minister bij het Franse Hof, en al in 1778 sloot de Franse koning een verdrag met de Amerikaanse Republiek, waarmee hij haar onafhankelijkheid erkende. In 1780 werd John Quincy Adams, de latere tweede president van de Verenigde Staten, die zich ook in Parijs bevond, naar de Republiek der Verenigde Nederlanden gezonden, waar veel patriotten sympathie hadden opgevat voor de vrijheidsstrijders. In Friesland wist Coert Lambertus van Beyma het kwartier Oostergo tot voorvechter van de Amerikaanse vrijheidsgedachte te maken. Ook de belangstelling van de patriottische regenten in het westen van de republiek, met name in Amsterdam, nam toe, maar de Staten van de Provincies en de Staten-Generaal aarzelden en wachtten af. Toen na een reeks incidenten in 1780 de oorlog met Engeland uitbrak, die tot 1784 zou duren, zag Adams zijn kansen stijgen en bood hij een handelsverdrag met de Republiek aan. Gelderland wilde eerst nog de beslissing van Holland en Zeeland afwachten, maar in Friesland ijverde Oostergo voor de Amerikaanse zaak en op 26 februari 1782 namen de Friese Staten (zonder het kwartier der Steden) het besluit, 'dat aan hun Gecommitteerden ter Generaliteit opdracht geeft onverwijld stappen te doen voor de toelating van John Adams als Gevolmachtigd Minister der Verenigde Staten van Noord-Amerika (welker onafhankelijkheid daarmee zou worden erkend) en tot het aangaan met deze nieuwe Staat van een vriendschaps- en handelsverdrag'.²² Op dit besluit werd enthousiast gereageerd door de Leeuwarder vereniging *Door Vrijheid en IJver*, die in de laatste helft van de achttiende eeuw opgericht was met het doel handelsson-

B. Franklin Americain, portretmedaillon in terracotta, 1777, door Jean- Baptiste Nini naar een tekening van Thomas Walpole. (foto Koninklijke Bibliotheek).

dernemingen en speculaties op touw te zetten: 36 gegoede burgers, kooplieden en reders waren er lid van, waaronder veel Doopsgezinden. Zij besloten de bekende gedenkpenning, waarvan ook een exemplaar in het Fries Museum is, te laten maken en aan de Staten te schenken.²³

Benjamin Franklin

Drukker, schrijver, philanthroop, uitvinder, staatsman, diplomaat en wetenschapsman, in die volgorde kunnen de bijzondere kwaliteiten van het genie Franklin in het kort worden samengevat.²⁴

Franklin, die in 1778 belangrijk had bijgedragen aan de totstandkoming van het verdrag tussen Frankrijk en de Verenigde Staten, zou nog tot 1785 in Parijs blijven om de Amerikaanse belangen te behartigen. In het grote huis in Passy, even buiten Parijs, dat hij gehuurd had van Leray de Chaumont, had hij een drukkerijtje, waar paspoorten gefabriceerd werden, uitnodigingen voor het Onafhankelijkheidsfeest op 4 juli, en spoedig ook de *Bagatelles*, waarin allerlei berichten verschenen, die voor zijn omgeving van belang waren.²⁵ Als auteur van de *Experiments and Observations* en uitvinder van de bliksemafleider was zijn roem hem al vooruitgegaan bij de Franse philosophes, zodat men zeggen kon dat 'de electriciteit zijn paspoort voor Frankrijk' was²⁶, zoals zijn persoonlijke komst een 'coup de foudre' in de harten van de Fransen veroorzaakte. Een andere uitvinder, de Hongaar Von Kempelen, die een automaat gebouwd had in de vorm van een levensgrote Turk, die het tegen iedereen op kon nemen met schaken, en alle vragen kon beantwoorden door de letters van het alfabet aan te wijzen, had geen grotere

Eripuit coelo fulmen sceptrumque tyrannis, 1778, ets door Marguerite Gérard naar een tekening van Jean-Honoré Fragonard. (foto Koninklijke Bibliotheek).

wens dan Franklin te ontmoeten.²⁷

Franklin had, al was hij de zeventig gepasseerd, veel flair om met vrouwen om te gaan, in de ogen van Adams een betreurenswaardig aspect van de seniliteit van zijn landgenoot, maar in het vóór-revolutionnaire Frankrijk, met zijn vele 'salons', een perfect middel om politieke invloed en bekendheid te krijgen. Adams moest uiteindelijk dan ook toegeven dat 'de regering even bekend was met zijn naam als het volk, als de koningen, de hovelingen, de edelen, de clerus, de filosofen of de burgerlieden, zodanig dat er geen boer, geen burger, geen huisknecht, geen koetsier of postiljon, geen kamermeisje of keukenmeisje was die zijn naam niet kende en hem niet beschouwde als een vriend van de mensheid ... Als ze over hem spraken scheen iedereen te denken dat hij het gulden tijdperk zou gaan herstellen'.²⁸ De emoties konden zo hoog oplopen, dat een vrouw in Parijs, die in 1778 nog sterk onder de indruk was van de recente dood van Rousseau, spontaan in tranen uitbarstte toen ze Franklin uit een rijtuig zag stappen. En bij diens overlijden op 84-jarige leeftijd, toen hij al vijf jaar uit Parijs weg was, nam de Assemblée Nationale op voorstel van Mirabeau een rouw van drie dagen aan: 'Het verlichte en vrije Europa is op zijn minst een getuigenis van herinnering en verdriet verschuldigd aan een van de grootste mannen die ooit de filosofie en de vrijheid gediend hebben'. In het café Procope in Parijs werden de kroonluchters met zwart crêpe omgeven en boven de deur een bord gehangen: *Franklin est mort*.²⁹

Het 'Portrait van Franklin'

Hoewel Franklin een hekel aan poseren had en in voorkomende gevallen zijn vrienden placht aan te sporen hem dan aan het lachen te maken, is er in zijn Parijse tijd een haast oneindig aantal portretten van hem gemaakt, en was hij vrijgeviger dan wie van zijn tijdgenoten ook om prenten, schilderijen en beelden van zichzelf weg te geven, als teken van vriendschap. Iedereen wilde een portret 'du Docteur' hebben, in olieverf of in pastel, op ware grootte of in miniatuur, gebeeldhouwd of gegraveerd. Het bezit ervan werd voor de Parijzenaars méér dan een eerbewijs of een blijk van bewondering: het was wat we nu zouden noemen: een status-symbool, iets wat je zelf wel had en je buurman niet. Zelfs de grote drukker en lettergieter Simon-Pierre Fournier, leverancier voor Franklin's drukkerijtje, en zijn vrouw hadden de grootste moeite om hem te laten poseren voor een door hen uitgekozen schilder. 'Ik ben noch rijk, noch ijdel genoeg om op mijn kosten portretten te laten maken en die dan weg te geven' zou Franklin gezegd hebben. Maar Fournier nam de kosten voor zijn rekening van een 'portret dat de roem van zijn leven en zijn nageslacht' zou uitmaken.³⁰

Voor de Franse kunstenaars was Franklin niet alleen het symbool van de nieuwe Verlichting, maar hij was ook de officiële vertegenwoordiger van een jonge en krachtige natie. Een politieke figuur, wiens openbare en privéleven min of meer samenvielen. En de eenvoud van zijn kleding en van zijn manieren, zijn sluike haar en het niet dragen van een pruik, zijn ongecompliceerde diplomatie, dreven de spot met alle regels die toen in de kunst golden om mensen van zijn positie af te beelden.³¹

Voorjaar en zomer 1778 waren een hoogtepunt in Franklin's leven: op 20 maart werd hij door Lodewijk XVI ontvangen en kon hij de basis leggen van een vertrouwensrelatie tussen de Oude en de Nieuwe wereld. Toen was ook al de prent van Fragonard verschenen met het epigram van Turgot: *Eripuit caelo fulmen, sceptrumque tirannis*, hij nam de hemel de bliksem af en de tirannen de scepter. Voor de Franse censor was deze tekst uiteraard alleen acceptabel als de koning van Engeland model stond voor de tiran. De compositie van deze prent, die hetzelfde jaar in het *Journal de Paris* besproken werd, was niet zonder ambitie: Franklin zit onder de Aegis van Minerva, terwijl Amerika, met in de hand de pijlenbundel die de dertien provincies symboliseert, op hem leunt en naar de verslagen vijanden kijkt.³²

Jean-Jacques Caffiéri maakte een portret in terracotta, vóór de ontvangst bij de koning, en Jean-Antoine Houdon daarna, in terracotta en in marmer.³³ De schilder Joseph Siffère Duplessis, een vooraanstaand portretschilder, exposeerde op de Salon van 1779 een olieverfportret van Franklin met gebeeldhouwde lijst, versierd met attributen van de vrijheid, de vrede en de overwinning, terwijl de voorgestelde slechts werd aangeduid met VIR³⁴, met andere woorden: door hem te benoemen met het Latijnse woord voor man werd hij ten voorbeeld gesteld aan de gehele mensheid. De schilderes Anne Rosalie Filleul maakte ook

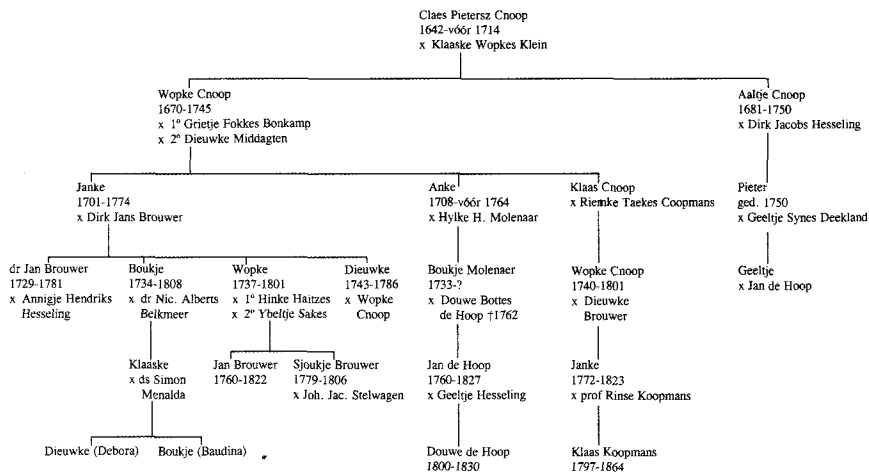
een olieverfportret, de graveur Charles-Nicolas Cochin een prent, Jean-Baptiste Greuze een pastel, en Jean-Baptiste Nini portretmedaillons in reliëf. Nini, die had horen luiden van de Canadese bontmuts van Franklin, beeldde hem af met de bontmuts van Rousseau, waarmee dit hoofddeksel een symbool werd in de iconografie van de Verlichting.³⁵ En hiermee hebben we nog maar een kleine indruk van de grote verscheidenheid aan portretten die er van Franklin gemaakt zijn.

Het portret dat Douwe de Hoop gevonden heeft moet wel een prent zijn geweest, die hij bij een prentenhandelaar in Amsterdam heeft aangetroffen. Welke dat geweest is valt niet meer te achterhalen. Maar hij heeft er kennelijk moeite voor moeten doen: hij zou Van Beyma wel eerder geschreven hebben, als hij eerder een exemplaar op het spoor gekomen was. De belangstelling van Van Beyma voor Franklin en voor diens portret komt stellig voort uit zijn patriottische verleden. En in dat verband is het interessant om te zien dat in de nalatenschap van een andere oud-patriot, de schilder Willem Bartel van der Kooi, eveneens 'Het Pourtrait van Franklin in craijon' voorkomt, volgens Eekhoff door Van der Kooi zelf getekend.³⁶ Ongetwijfeld zullen ook onder Amsterdamse patriotten en elders in Nederland portretten van Franklin gecirculeerd hebben, maar het is de moeite waard om te zien dat ook in Friesland en onder doopsgezinden die zich verwant voelden met het puritanisme van Franklin een echo valt waar te nemen van de grote rage die Franklin in Frankrijk teweeg gebracht had.

Bijlage

Verkorte stamboom van het nageslacht van Claes Pietersz Cnoop. Bron: G. van Mesdag, *Het geslacht Mesdag*, 1943-'46.

Noten

Met dank voor adviezen aan mr. A.J. Cnoop Koopmans en mevrouw A.C. ter Haar-Kaars Sijpesteijn.

1. Inv.nr. 1971-161; vgl. *De Vrije Fries* 52 (1972) 111, 113.
2. Archief Fries Museum, brief van mevrouw A.I. Menalda-van der Hoeven te Breda, d.d. 30 april 1972.
3. Eekhoff, *Stedelijke kunstverzameling*, 319.
4. Joost (Joseph) Zeeman (Harlingen omstreeks 1776-Workum 1845). In de bevolkingsregisters vermeld als zonder beroep. Waarschijnlijk amateurschilder en tekenaar. Maakte in 1807 een door Dk. Veelwaard gegraveerd diploma voor de Mij tot Nut van 't Algemeen. Een getekend zelfportret van hem in het Fries Museum; Scheen, *Lexicon*.
5. Met dank aan prof.dr. Ph.H. Breuker, die mij op deze stukken opmerkelijk maakte.
6. Ryksargyf yn Fryslân (RAF), familiearchief Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 346, stukken betreffende fonds tot ondersteuning van Douwe de Hoop, 1817. Rekening omtrent het fonds ontworpen ten behoeve van D. de Hoop te Workum, met als deelnemers de heren S. Menalda te Bolsward (f100), J. Brouwer te Leeuwarden (f200), J.J. Stelwagen te Haarlem (f100), C.L. van Beyma thoe Kingma te Harlingen (f100), D. Brouwer te Bolsward (f100), Oneides te Nieuwland (f100), Molenaar te Leiden (f100), Koopmans te Amsterdam (f150) en J.M. van Beyma te Workum (f100). Bovendien 'maken de Heeren Koopmans van Amster en Zaandam zig sterk voor eene somma van f350,-'; totaal f1400.
7. RAF, familiearchief Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 346, ongedateerd stuk.
8. Overlijdensakte van Douwe de Hoop te Amsterdam opgemaakt op 29 oktober 1830.
9. Kroes-Ligtenberg, 'Wopke Cnoop'.
10. *Ibidem*, 122; *NNBW* III, 582, over G. Hesseling (als Hesselink). Doel en beweegredenen voor het natuuronderzoek waren voor velen religieus van aard; zie Mijnhardt, 'Veertig jaar', 60.
11. 'De harkers op it Bolswerter Nut', geciteerd naar de uitgave van 1918 van de *Rimen en Teltsjes*, 73; Zie ook Hoekema, 'Halbertsma'.
12. Kroes-Ligtenberg, 'Wopke Cnoop', 124, 129 en 140; De Vries, 'Defensie', 137 en 153.
13. De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek* I, 648-650.
14. RAF, familiearchief Van Beyma thoe Kingsma, inv.nr. 1200, brief van 15 april 1817.
15. Jurriaan Andriessen (Amsterdam 1742-1819) richtte samen met Izaäk Schmidt een behangselfabriek op; later werd hij toneeldecoratieschilder. Hij was leermeester van o.a. G.J. Michaëlis. Friezen konden met zijn werk kennis gemaakt hebben via het kamerbehangsel met de vier jaargetijden, dat hij in 1802 maakte voor het huis van baron van Harinxma thoe Slooten aan de Nieuwestad te Leeuwarden, thans in het Fries Museum.
16. Gerrit Jan Michaëlis (Amsterdam 1775-Haarlem 1857), landschapsschilder en aquarellist, etsen en lithograaf, leerling van J. Andriessen en de Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van 1819-1854 conservator van Teylers Museum in Haarlem.
17. Kruseman vertrok in 1825 naar Den Haag en bleef daar wonen en werken, afgezien van de jaren 1847-1848, die hij in Rome doorbracht. Onder de vele leerlingen van Kruseman was De Hoop niet de enige Fries: ook Tjeerd Andringa (Leeuwarden 1806-Amsterdam

- 1827) kreeg les van hem, na lessen bij W.B. van der Kooi; Scheen, *Lexicon*.
18. Amsterdam, 1818, cat. no. 114.
 19. Van Eijnden en Van der Willigen, *Geschiedenis* IV, 39.
 20. Van Regteren Altena en Van Thiel, *Portret-galerij*, 270, vermelden het portret van Rinse Koopmans (1770-1826), borstbeeld naar links in ovaal op rechthoekig doek, 26 x 21 cm., niet getekend, niet gedateerd. In 1889 op verzoek van de schilderijencommissie door de familie geschonken aan de Universiteit. 'Een kopergravure door P. Velijn naar een schilderij door de Friese schilder D. de Hoop (1800-1830) is volkomen identiek met dit schilderij, dat als een zwakke kopie moet worden beschouwd. De verblijfplaats van het origineel door D. de Hoop is ons niet bekend'. Na het overlijden van Rinse Koopmans, in 1827, hield Jeronimo de Vries een herdenkingsrede in *Felix Meritis*, waarin hij diens gevoel, ijver en opoffering voor de schone kunsten prees, 'waarvan blijk gaf zijne bevordering en opoffering der belangen en opleiding van een jeugdig Vriesch schilder, wiens werken thans reeds bijzondere onderscheiding verdienen'. Koopmans' door Douwe de Hoop geschilderde portret sierde de zaal waar de verhandeling gehouden werd; Muller en De Vries, *Hulde*, 93.
 21. RAF, familiearchief Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 314.
 22. Muller, 'Tweemaal'.
 23. Wigersma, 'Het ontstaan'.
 24. 'Benjamin Franklin', in: *Dictionary* VI, 585.
 25. Lopez, *Sceptre*, 79.
 26. *Ibidem*, 36, 38.
 27. *Ibidem*, 63.
 28. *Ibidem*, 86-87.
 29. *Ibidem*, 74 en 297; De Goncourt, *Histoire*, 205.
 30. Lopez, *Sceptre*, 215-217; Updike, *Printing Types* I, 257; Sellers, *Benjamin Franklin*, 46.
 31. Sellers, *Benjamin Franklin*, 47.
 32. *Ibidem*, 120; Rosenberg en Dupuy, *Fragonard*, 488-489; Bizouard, Pin en Abramowicz, *Révolution*, 338, no. 445. De aan Turgot toegeschreven latijnse spreuk is een variatie op een vers van de Anti-Lucretius; zie Sheriff, 'Au Génie'.
 33. Sellers, *Benjamin Franklin*, 122.
 34. Bizouard, Pin en Abramowicz, *Révolution*, 338; het portret is thans in het Metropolitan Museum in New York.
 35. Sellers, *Benjamin Franklin*, 70.
 36. Boschma, *Willem Bartel van der Kooi*, 281 (cat. B216).

Geraadpleegde literatuur

Bie, J.P. de, J. Loosjes e.a. (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden*

- in Nederland* (6 dln.; 's-Gravenhage 1903-1949).
- Bizouard, C., F. Pin, L. Abramowicz, *La Révolution Française et l'Europe, 1789-1799* (3 dln.; Parijs 1989).
- Boschma, C., *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland* (Leeuwarden 1978).
- Dictionary of American Biography* (23 dln.; New York etc. 1928-1958).
- Eekhoff, W., *De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden* (Leeuwarden 1875).
- Eijnden, R. van, A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIIIe eeuw* (4 dln.; Haarlem 1816-1840).
- Goncourt, E. en J. de, *Histoire de la Société Française pendant la Révolution* (Parijs 1854).
- Hoekema, C.P., 'Halbertsma en de Minnisten', in: *Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869. Brekker en bouwer* (Drachten 1969) 67-77.
- Kroes-Ligtenberg, Chr., 'Wopke Cnoop, een Friese Patriot', *De Vrije Fries* 41 (1953) 112-144.
- Lopez, Cl.-A., *Le sceptre et la foudre, Benjamin Franklin à Paris 1776-1785* (Parijs 1990; oorspr. Engelse ed. New Haven 1966).
- Mijnhardt, W.W., 'Veertig jaar cultuurbevordering: Teylers Stichting 1778-1815', in: *Teyler 1778-1798. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem-Antwerpen 1978) 58-111.
- Muller, S., J. de Vries, *Hulde aan Rinse Koopmans* (Amsterdam 1827).
- Muller, N.H., 'Tweemaal "Marshall-hulp" 1782-1947', *It Beaken* 19 (1957) 97-108.
- NNBW, P.C. Molhuysen, P.J. Blok e.a. (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (10 dln.; Leiden 1911-1937).
- Regteren Altena, I.Q. van, P.J.J. van Thiel, *De portret-galerij van de Universiteit van Amsterdam en haar stichter Gerard van Papenbroeck 1673-1743* (Amsterdam 1964).
- Rimen en Teltsjes fan de Broerren Halbertsma* (Ljouwert 1918⁵).
- Rosenberg, P. M.-A. Dupuy, *Fragonard* (Parijs 1987).
- Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880* (Den Haag 1981).
- Sellers, Ch.C., *Benjamin Franklin in portraiture* (New Haven 1962).
- Sheriff, M.D., "'Au Génie de Franklin": An Allegory by J.-H. Fragonard', *Proceedings of the American Philosophical Society* 127-3 (1983) 180-193.
- Updike, D.B., *Printing Types, Their History, Forms, and Use* (2 dln.; Boston etc. 1937²).
- Vries, D.P. de, 'Defensie, rust en goede orde', in: W. Bergsma e.a. (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987) 127-156.
- Wigersma Hzn, S., 'Het ontstaan van den gedenkpenning op de vrijverklaring van Amerika in 1782', *De Vrije Fries* 21 (1913) 299-332.

Joast Halbertsma yn it ramt fan de taalkunde fan syn tiid

A. FEITSMA

1. Ynlieding

Ds. Joast Halbertsma (1789-1869), dy't ferneamd wurden is as ien fan de bruorren Halbertsma fan de *Rimen en Teltsjes*, hat ek yn de taalkunde warber west, op it mêd fan it Frysk mar ek dêrbûten. Ph.H. Breuker, dy't Halbertsma benammen bestudearre hat út literêr en kultuerhistoarysk eachweid, hat ek de taalkunde yn syn ûndersyk behelle. Yn dat ferbân ferdigene er de stelling dat Halbertsma net goed mei de histoarysk-ferlykjende taalkunde fan syn tiid op 'e hichte wie.¹ Dêr wie ik it net mei iens en dêrom ha ik yn de foarige jiergong fan *De Vrije Fries* in stik skreaun oer 'Oardielen oer J.H. Halbertsma as etymolooch', mei in skets fan Halbertsma as taalkundige en in ynventarisasaasje fan oardielen oer syn taalkundich wurk.² Dêr réagearre Breuker doe wer op yn deselde *Vrije Fries*.³

Yn de jierren 1978-1979 ha ik yn ferbân mei de opfettingen oer filology en ideology út it begjin fan de 19de ieu Joast Halbertsma syn ideologyske ideeën oer taal in pear kear te praat brocht. Myn stúdzje yn de njoggentiger jierren fan de analogy yn de Fryske taalwittenskip rûn út op in ûndersyk nei Halbertsma syn taalkundige ideeën en op in breder ûndersyk nei syn plak yn de taalkundige en ideologyske streamingen fan syn tiid, benammen fan bûten Fryslân en Nederlân. Op sa'n manier ha ik stadichoan in better sicht krige op Halbertsma syn ideologyske en taalkundige opfettingen en begripen, syn taalkundige wurkwize en it referinsjeramt dêr't dy har plak fine. Yn de rin fan dat ûndersyk fûn ik doe dat Halbertsma om 1830 hinne it nije ljocht fan de histoarysk-ferlykjende taalkunde fan Jacob Grimm (1785-1863) en oaren optein ûntfongen hie, dêr goed mei op 'e hichte rekke en de nije taalkundige begjinsels sels ek tapaste. Kwalitative oardielen oer it taalkundige wurk fan Halbertsma yn it ramt fan syn eigen tiid ha ik my ynearsten net oan weage. Dêrfoar witte wy noch temin fan syn wurkwize ôf.⁴

It eardere ûndersyk nei Halbertsma syn ideeën en wurk op it stik fan de taalkunde moast uteraard begjinne by persoan en wurk fan Halbertsma sels. It gruttere ferbân dêr't Halbertsma yn tús hearde, kaam earst stadichoan mear oan bod en dêr wurdt hyltyd mear oer bekind, no't der de lêste decennia hyltyd mear oer de skiednis fan de Europeeske taalkunde publisearre wurdt. Breuker syn ûndersyk nei Halbertsma as taalkundige hat him ont no ta meast rjochte op syn kontakten yn Nederlân, op de resepsje fan syn persoan en wurk dêr en op de diskusjes en ideeën dy't yn dat ferbân nei foaren komme. Dêrby hat er sûnder mis nije feiten en ferbannen foar it ljocht helle. Yn dat ramt past ek Breuker syn replek op myn stik yn *De Vrije Fries*.⁵

Yn dat stik ha ik benammen Halbertsma syn kontakt mei de ferlykjend-histoaryske taalkunde en de resepsje fan syn etymologysk wurk besprutsen. Oars as ik, is Breuker fan betinken dat Halbertsma gjin niget oan taalregels hie en dat er yn 1847 net goed op 'e hichte wie fan Grimm syn regels oangeande de 'Lautverschiebung'.⁶ Dat konkludearret er út it feit dat Halbertsma yn dat jier by syn soan yn Berlyn fernaam hie nei de nijste literatuer op dat mêd. Breuker bestriidt mei oare wurden dat Halbertsma diel hie oan de nijere ferlykjend-histoaryske taalwittenskip, dêr't er neffens de feiten dy't ik fûn ha no krekt sa'n aardichheid oan hie en sa'n stúdzje fan makke. Dat mieningsferskil giet oer in hiel sintraal punt fan it Halbertsma-ûndersyk. Yn syn replyk neamt Breuker noch hiel wat mear beswieren tsjin myn analyse (al fan 1978/1979 ôf), en komt er ta in algemiene negative karakteristyk fan Halbertsma. Ien en oar hat lykwols net altyd it measte mei it útgongspunt fan ús diskusje te krijen. Om wat mear klearrichheid te krijen oer Halbertsma syn posysje yn de taalkunde, liket my in besprek fan in stikmennich fan Breuker syn beswieren nuttich ta. Dêrmei kin tagelyk dúdlik wurde wat myn beswieren binne tsjin guon aspekten fan Breuker syn oanpak. Ik wol hjir alder earst yn it koart neame op hokker punten ot ik yn dit artikel yngean sil.

Portret fan Halbertsma, 72 jier âld.
Foto makke troch Davelny te Brugge
yn aug. 1862 (Foto FLMD)

Yn 1840 publisearret de Frjentsjerter lektor oan it Atheneum, J.H. Behrns (1803-1883), in artikel oer de lûden fan syn bertestreek: 'Over de Twenthsche vocalen en klankwijzigingen', dêr't er de begjinsels fan de histoarysk-ferlykjende taalkunde yn tapast. Hy en Halbertsma wurkje beide yn it ramt fan de histoaryske taalkunde fan har tiid, mar dogge dat op ferskillende manieren. Neffens Breuker is dat tagelyk in kwaliteitsferskil. Sa simpel is it lykwols net en foar in better begryp is it goed om de saak yn in breder Europeesk ramt te setten (paragraaf 3). Wat de ideologyske kant fan Halbertsma syn taaltinken oangiet, bin ik it net mei Breuker iens dat Halbertsma syn 'ferskaat yn ienheid' samar ôfdien wurde kin as 'klassisistysk', en dat syn folkstaal-ideology samar lykslein wurde kin mei dy fan oare folkstaal-leafhawwers; Halbertsma nimt dêrby in apart plak yn (paragrafen 4 en 5). De foar Halbertsma hiel sintrale taalkundige term analogy hat yn de rin fan de iuwen ferskillende betsjuttingsferskillen hâldt Breuker gjin rekken. Dochs hat it ferskil tusken de opfettingen fan Halbertsma en dy fan it trijemanskip Telting-Behrns-Sytstra te krijen mei har ferskillend gebrûk fan dy term. Hoe't it dêr krekt mei sit, ferget neier ûndersyk (paragraaf 6). De karakterisearring fan Rask (1787-1832) as 'meganysk' troch Halbertsma kin yn Breuker syn ferzy de yndruk jaan dat Halbertsma net in echte histoarysk-ferlykjende taalkundige is, mar dy konklúzje soe ferkeard wêze (paragraaf 7). It etymologyske eksimpel dat Breuker bybringt as foarbyld fan Halbertsma syn wurkwiize docht Breuker hiel negatyf ôf as yn striid mei de metoaden fan Rask en Grimm; Halbertsma slút hjir lykwols oan by in etymologyske diskusje fan syn tiid (paragraaf 8).

Ont safier in oersjoch fan wat ik yn dit artikel ta de diskusje oer Halbertsma bydrage wol. Foardat ik dy punten neier útwurkje, wol ik earst noch wat sizze oer de aard fan de diskusje sels ont no ta (paragraaf 2).

2. Yn diskusje mei Breuker

Doet ik in jier as twa-trije lyn Breuker myn beswieren tsjin syn stânpunt oan-geande Halbertsma syn kunde oan de histoarysk-ferlykjende taalkunde meidielde, skreau er dy ta oan in ferskil yn 'fizy' op Halbertsma, dat hy hie der gjin ferlet fan om op de feiten dy't ik bybrocht yn te gean. Ik ha doe mei in pear skriftlike ferzys fan myn beswieren, ynklaaid yn in bredere kontekst, oan it suteljen west, earst by *It Beaken* en letter by *De Vrije Fries*.⁸ Breuker beskriuwt syn mûnlinge bydragen ta de diskusje: hy hat my wiisd op beskate saken dêr't er sels mei op 'e hichte wie en dêr't ik marris nei sjen moast.⁹ Dat sparre him de tiid en it risiko út fan it opskriuwen fan syn eigen arguminten, mar foar my wie dat kwa tiidsbesteging aardich minder foardieliich. Ek syn artikel is net altyd like sunich op de tiid fan de 'aandachtige lezer'.¹⁰ Literatuer-opjeften binne bytiden ûnkrekt en ûnfol-slein, de doedestiids bekinde orientalist Von Hammer (1774-1856) wurdt ta print-flater ferklearre en de wei nei Breuker syn sitaten en nei de plakken dêr't de boek-titels fan de by Behrns neamde skriuwers steane, moat de lêzer sels mar útfine.

In oar punt is de ferskowing yn syn argumintaasje. Breuker jout earst as argu-

mint foar it neffens him efterbliuwen fan Halbertsma, dat nei 1830 Fryslân en it Frysk yn oansjen efterútgjene en dat der nei 1830 en 1840 in oar soarte fan histoaryske taalstúdzje en fan geleardeheid opkaam.¹¹ Letter hâldt Breuker it derop dat Halbertsma nei 1830 isolearre rekke is troch 'syn fêsthâlden oan de politike en maatskiplike opfettingen fan foar 1830', en neffens him docht boppedat bliken dat Behrns yn 1840 hiel goed by de tiid - en sels syn tiid foarút - is wat taalkundige ideeën en de útwurking dêrfan oangiet.¹² Dêrút soe dan folgje dat Halbertsma nèt goed op 'e hichte wie en ferâldere.¹³

Dy arguminten hie Breuker neffens eigen sizzen earder, yn 1993-94, al 'yn 'e holle' en dy brochten him der doe al ta om Halbertsma as taalkundige in trime leger te setten, mar doe hat er se net opskreaun.¹⁴ Faaks hat er him yn earste opslach meinimme litten troch besteande opfettingen en is er sadwaande útgien fan de stelling dat Halbertsma net goed op 'e hichte wie fan de nije taalkunde. Dêr hat er arguminten by fûn en letter is net de stelling mar wol de argumintaasje ferskood. Dat soe goed passe by de ideologyske oanlieding ta syn fizy/offensyf: hy hat neffens eigen sizzen – al foardat er him yn de saak ferdjippe hie – argewaasje hân fan positive oardielen (*fan Friezen en sels fan ien net-Fries*) oer Halbertsma syn kennis fan lûdregels.¹⁵

In oar gefal fan yn earste opslach (yn 1978) net útsprutsen arguminten spilet by de kwesje fan de folkstaal-ideology fan Halbertsma (sjoch paragraaf 5). Sa'n ferswiide resp. ferskowende argumintaasje makket in wittenskiplike diskusje der net makliker op.

3. Halbertsma en Behrns yn Europeesk ramt

It ferskil tusken de tapassingen fan de ferlykjend-histoaryske taalkunde by Halbertsma en Behrns stiet yn in breder ramt. Ik ha al wiisd op it ferskillende útgongspunt en doel by de beide mannen.¹⁶ Yakov Malkiel komt op in soartgelikens ûnderskie by de nije generaasje fan Westeuropeeske etymologen út it begjin fan de njoggentjinde ieu; hy beskriuwt twa mooglikheden:

'Either these scholars would aim at being all-round language historians, capable of alternating the writing of historical (especially historico-comparative) grammars, with self-immersion in etymological investigations, often conducive to the preparation of a fully organized etymological dictionary; or, though imbued with the new knowledge expounded in historical grammars, they would prefer to concentrate on etymology (or, as some soon preferred to term it, word history) cultivated for its own sake, not infrequently in the closest attainable connection with broad-based cultural history. These two groups of investigators, not necessarily antagonistic to each other or irremediably divided, simply corresponded to two diverse temperamental categories of explorers.'¹⁷

De earste groep (mear rjochte op histoaryske grammatika) neamt Malkiel 'integrative', mei as foarbylden de yndogermanist Franz Bopp (1791-1867) en de romanist Friedrich Diez (1794-1876), de twadde groep (mear op wurden en kultuerhistoarje rjochte) binne by him 'separatists', mei as foarbyld de yndogermanist

nist August Friedrich Pott (1802-1887). Ik ha sa'n idee dat Jacob Grimm fan komôf by de twadde groep heart mar troch syn grammatikale aktiviteiten (1819-1840) ek wer in soad fan de earste hat. Yn Fryske ferhâldingen stiet Halbertsma tichter by de twadde groep en Behrns by de earste.

Breuker hat dat ferskil yn tapassingsgebieten ta in kwaliteitsferskil makke¹⁸ en op sa'n manier Behrns skoare litten yn de fan him organisearre njoggentjinde- iuske taalkunde-kompetyse, wylst Halbertsma as nèt goed op 'e hichte en ferâldere ôfdien wurdt. Ik begryp net rjocht wat de positive kwaliteiten fan Behrns syn wurk oan Halbertsma syn taalkundige kennis en rjochting ôf- of tadogge. Beide mannen blike yn it ramt fan deselde ferlykjend-histoaryske taalkunde te wurkjen: Halbertsma mear op it mêd fan leksikografy, etymology en filology en Behrns mear op it stik fan grammatika.

Breuker hinget in soarte fan 'heroyske' skiedskriuwing fan de taalkunde oan, wêrby't syn helden benammen Grimm en Behrns binne. Dat komt de núanses net te'n goede, en it giet wol wat fier at syn held Behrns it by him mei gemak opnimme kin tsjin de Neogrammatisti¹⁹, dy't yn de santiger jierren in fernijing bringe yn de Europeeske taalkunde yn ferliking mei de taalkunde fan Grimm c.s. Fan dy taalkunde fan Grimm fertsjinwurdigen Halbertsma en Behrns de tapaste kant. De neogrammatisti skoepen yn de santiger jierren in nije rjochting mei 'aunahmslose Lautgesetze' en in stikmennich belangrike nije fynsten op it mêd fan lûdregels en lûdwetten.

4. Verscheidenheid in de eenheid

Halbertsma brûkt faak de slogan 'verscheidenheid in de eenheid'; ik ha dy by him fûn yn it Latyn, it Ingelsk en it Hollânsk en dy yn ferbân brocht mei syn foarleafde foar it ferskaat yn de taal en it ferskaat fan dialekten.²⁰ Mar der bliuwt foar my in probleem: ik ha ont no ta gjin parallel fan dy útdrukking fûn by oaren; rûnom stiet yn dy útdrukking de ienhyd foarop. Dat by Halbertsma it ferskaat konsekwint foaropstiet, skriu ik ta oan it feit dat dêr by him de klam op leit. J.H. van der Palm is fan betinken dat de 'boventoon' fan de ienhyd by de klassike skoalle heart en dy fan it ferskaat by de romantyske.²¹ Dat soe foar myn ynterpretaasje pleitsje, mar dan bliuwt foar my dochs noch it probleem wêr't ik Halbertsma syn 'ferskaat yn ienhyd' yn de boarnen fan of foar syn tiid weromfine kin. Yn dat ferbân is Breuker syn karakteristyk 'klassisistysk' yn syn útspraak: 'J. Halbertsma [...], dy't gauris foar in echte Romantikus holden wurdt, seach as ideaal fan keunst en lok it klassisistyske 'ferskaat yn ienheid'²², in sabeare-oplossing.

5. Folkstaal-ideology

In oare kommunikaasje-teuring is fuortkommen út myn stelling dat Halbertsma, yn tsjinstelling ta Gysbert Japiks en Harmen Sytstra, de iennichste is dy't 'tsjin de bisteande regels fan de hearskjende klassen yngiet, [...]. Inkeld Halbertsma doarst

de saken yn Fryslân op 'e kop to setten: foar him wie de Fryske folkstaal mear wurdich as de deftige Hollânske skriuwtal mei syn regels fan boppen ôf'.²³ Breuker hat beswier tsjin myn foarstelling fan saken: der wiene ek oaren dy't foar de folkstaal opkamen.²⁴ At er dy beswieren doe fuortdalik yn diskusje brocht hie, dan hiene wy no faaks in misbegryp minder hân. Want ik ha net sein dat Halbertsma de iennichste wie dy't foar de folkstaal opkaam. Mar syn sicht op dy folkstaal gie út fan in oare ideology as by oaren, lykas Behrns en Telting. Dy kamen wol op foar de folkstaal, mar dy woene it Frysk ta de hichte fan oare, 'echte' talen optille. Foar Halbertsma stiet de folkstaal boppeoan yn de hiërargy fan talen; dy is 'better' as de beskaafde taal. Hy keart de jildende wearden gewoan om. It kin bêst wêze dat der mear minsken west ha dy't der sa oer tocht ha as Halbertsma; allinne Breuker hat dat foar de fan him neamde G. Bruining net dúdlik makke, en ik bin se op oare plakken ek net tsjinkommen. Wat net weinimt dat der oer de wearde fan de folkstaal yn dy tiid wakker prakkesearre en teoretisearre is yn West-Europa: Halbertsma syn ideeën binne net samar út de loft fallen.

6. Analogysk-histoarysk

De term analogy is al ieuwen lang brûkt yn 'e taalkunde'.²⁵ Begjin njoggentjinde ieu waard it begryp almeast yn syn hemsterhusiaanske betsjutting yn it Westeuropeeske ûnderwiis trochjûn²⁶, dat it is gjin fraach wêr't Halbertsma syn analogy-begryp doe weikommen is. Dy sil dêr foar it earst mei yn 'e kunde kommen wêze troch de rektor fan de Ljouwerter latynske skoalle, Valentinus Slothouwer.²⁷ Fansels hat Halbertsma letter wer oaren moete dy't 'de analogy' oanhingen, bygelyks Wassenbergh (1742-1826), A. Telting (1803-1863), Behrns en Ph.W. van Heusde (1778-1839). Breuker wiist derop dat Van Heusde en Halbertsma freonen wiene en dat se beide de analogy fan Hemsterhuis en Valckenaer oanhingen.²⁸ Mar sa wiene der wol mear en de Uterter heechlearaar Van Heusde makket net rjocht dúdlik hoe't er dy analogy (net filosofysk mar) taalkundich opfettet.²⁹ De fraach is ot Van Heusde mei analogy itselde kreative elemint yn de taalûntjouwing bedoelde as Halbertsma.

By Halbertsma syn analogy giet it om de oanberne, ûnbewuste analogy, om de regels sa't dy yn 'e rin fan de skiednis ont de eigen tiid ta yn de taal wurkje en dy't de taalkundige fine en net meitsje moat. Dat liket yn 'e praktyk hast it tsjin-oerstelde te wêzen fan de analogy fan Harmen Sytstra (1817-1862), yn neifolging fan Telting (en ek fan Behrns), dy't rûmte jout oan it mei sin meitsjen en rekonstruearjen fan taalregels en taalfarmen troch de ûndersiker. Telting wol yn syn lêzing foar it Frysk Genoatskip fan 5 oktober 1840 'vooreerst *verzamelen*, dan *vergelijken*, en eindelijk *rangschikken*'.³⁰ De (rigelmjittige) 'rangschikking' fan de yn it 'histoarysk' (= ± empirysk) ûndersyk sammele en ferlike boustoffen sil nei alle gedachten it 'analogyske' part fan it ûndersyk wêze.³¹ Op sa'n manier wol Sytstra de komplette Fryske taal neffens tradysjoneel mal (en mei in tige Aldfrysk kleure foarmlear) ta stân bringe.

Telting en Sytstra neame har ûndersyk ‘analogisch-historisch’. Telting brûkt dêrneist ek de termen ‘etymologisch- of analogisch-vergelijkend’, wylst ‘historisch-grammaticaal’ by him ek hast op itselde delkomt.³² J.J.L. ten Kate seit fan Bilderdyk dat dy ‘hoofdzakelijk (op het voetspoor van Valckenaer), de *analogisch-etymologische* methode’ folge.³³ Dat soe derop wize kinne dat de term ‘analogisch-historisch’ by Telting en Sytstra yndied in einhinne op Valckenaer tebekgiet, sa’t wy earder alris ûndersteld ha.³⁴ Yn Fryslân binne wy dy kombinaasje foar it earst om 1840 hinne tsjinkommen. Yn ien fan de *Ontwerp-prijsvragen* dy’t foar de genoatskipsgearkomste fan 8 july 1844 oan de leden stjoerd binne, wurdt sein dat der ferlet is fan in ‘Leerboek der Friesche taal, dat beter dan eenig der voorhanden zijnde werken van dien aard, aan de tegenwoordige eischen der wetenschap voldoet’.³⁵ Sa’n Fryske grammatika soe net allinne datjinge befetsje moatte ‘t welk strekken kan tot het grondig verstaan der schriftelijke Gedenkstukken en der nog levende tongvallen des Frieschen volks’, mar soe ‘tevens door een ‘Historisch analogisch onderzoek der taal alles’ oanbiede moatte, ‘wat bij de wijsgeerige beoefening der Germaansche, inzonderheid der Nederduitsche taalkunde, noodig of nuttig is’.³⁶ Dit gehiel fan didaktyske bedoelingen, kombinaasje fan Alden Nijfrysk, histoarysk-analogyske oanpak en wittenskiplike (‘wijsgeerige’) doelstelling ferriedt tinkt ús wer de hân fan Telting.

De kombinaasje ‘analogisch en historisch’ komt ek foar yn it fan Breuker foar it ljocht helle sitaat fan Behrns.³⁷ Dy sjocht ± 1839 yn syn ‘Gemengde Aanteekeningen’ (1829-1843) in ‘analogisch en historisch’ taalûndersyk as ideaal. Hy réa-gearret dêr op G. Bernhardy (1800-1875) syn opmerking oer de ûntjouwing fan de Dútske klassike filology sûnt it midden fan de 18de ieu:

‘Bis dahin [sc. der Mitte des 18ten Jahrhunderts] fehlte es nicht an Philologen von Gelehrsamkeit und Bedeutung; aber diese Männer wirkten zerstreut und wenig begünstigt, ohne von irgend einer Schule, Methodik oder volksthümlichen Liebe zum Antiken gehalten zu sein, selbst ohne die Ahnungen eines wissenschaftlichen Berufs’.³⁸

Behrns freget him dan ôf:

‘Zoude het hier aangevoerde ook niet op de beoefening en de beoefenaars der Nederduitsche Taalkunde toe te passen zijn? zelfs nog in onze dagen? – Wordt zij reeds als eene zelfstandige, eigene wetenschap, in haren geheelen omvang, planmatig en methodiek behandeld – werken de beoefenaars wetenschappelijk, d.i. onderzoeken zij de onderdeelen der N. taalkunde afzonderlijk, en in hun natuurlijk verband, analogisch en historisch, met het doel om de laatste als een geheel, in haren ganschen omvang te leeren kennen, ten einde deze kennis dienstbaar te maken aan eigene intellectuele ontwikkeling en de ontdekking van algemeene waarheden - of werken zij (hoe geleerd anders ook) verstrooid, elk voor zich-zelf, zonder bepaald plan of doel, nemende de een dit, de ander dat deel uit de N. taalkunde, waarvan zij het onderzoek verbinden alleen met datgene wat hun bekend is of waarmede zij zijn ingenomen; zonder dat zij bij dat alles gevoelen’ [sin giet net fierder].³⁹

Behrns hat it hjir oer de beoefening fan de Nederlânske taalkunde ‘in haren geheelen omvang’, en beklaget him oer de minne sitewaasje fan navenant isolearre ûndersyk en ûndersikers. De Nederlânske taalkunde moast yn syn gehiel be-

sjoen wurde en der moast mear ienheid en gearwurking komme, ornearre Behrns. Syn klacht liket wat op de beskriuwing dy't Matthias de Vries in jier of wat letter jout fan de eardere Nederlânske taalkunde fan de âlde garde, 'waar allen, zonder orde, zonder plan, dooreendwarrelen', sûnder ferbân 'tusschen hunne pogingen'.⁴⁰ Nijsgjirrich is ek dat, wylst Behrns 'algemeene waarheden' ûntdekket wol, De Vries syn 'voorlezing' fan 1849 beslút mei 'de waarheid' as 'het doel van ons aller streven'. Dy wierheid (diskear 'die innere Wahrheit') fine wy hjirûnder wer yn in sitaat fan Bernhardy.⁴¹

Behrns syn taalkunde 'in haren geheelen omvang' docht tinken oan 'de grammaticale beoefening der Friesche taal, in hare volle uitgebreidheid' út artikel 14 fan de Wetten fan it Frysk Genoatskip fan 1827, en út Telting syn lêzing fan 1840.⁴² Mar by Behrns giet it om de Nederlânske taalkunde 'in haren geheelen omvang', en by Telting slacht de 'volle uitgebreidheid' op de Fryske taal sels: dêr binne no inkeld noch 'overblijfselen' fan oer.⁴³

Bernhardy ornearret dat men op it stik fan de filologyske grammatika twa wegen gean kin: de histoaryske (it sammeljen en groepearjen fan taalfakten) en de analytyske (dy't dy ferskynsels hifket en dêrmei 'ein vielgegliedertes Ganzes mit innerer Wahrheit und äußerer Zusammenstimmung bezweckt')⁴⁴ Dy beide metoaden slagge op itselde 'Geschäft', wêrby't de krityk mei help fan empiry en kombinaasje it yndividuele, anomale oan de wetten fan de analogy ferbynt. It pear 'histoarysk en analytysk' by Bernhardy komt rûchwei oerien mei it pear 'histoarysk en analogysk' by Behrns en Telting. Yn deselde sfear stelt Halbertsma 'empirie' (oer de ferskynsels) tsjinoer 'wetenschap, die grammaticale of etymologische rekenschap van de verschijnsels geeft'.⁴⁵ It giet by Halbertsma sa te sjen meast om 'de etymologische gronden': yn dat ramt wol er dat syn wurdferklearringen 'in beide opzichten [sc. vorm en beteekenis] niet slechts proefondervindelijk (empirisch), maar wetenschappelijk tevens zouden zijn'.⁴⁶

Al mei al liket it derop dat de term 'analogy' stadichoan syn eigen kleur ferliest en in algemiene betsjutting krijt. Ek oan de Leidske universiteit yn de earste helte fan de 19de ieu spilet dy algemiene analogy in haadrol neffens Otterspeer (de zintuiglijke waarneming, de getuigenissen van anderen en de analogieredenering).⁴⁷ Faaks past ek Van Heusde syn analogy dêryn. Yn de Leidske letterefakulteit hâldt de 'Leidse kritische school' de spesifike analogy fan de Schola Hemsterhusiana yn eare.⁴⁸

7. Rask en Grimm

'Telting was, anders dan Halbertsma, die Rask te mechanisch vond [...], juist zeer geporteerd voor de methode van Rask', skriuwt Breuker.⁴⁹ Sjoen de kontekst fan dy sin liket it hast as tinkt Breuker dêrmei op it spoar te wêzen fan in sekere ôfstân fan Halbertsma ta de histoarysk-ferlykjende taalkunde, yn tsjinstelling ta Telting. At Breuker dat sa bedoeld hat, dan is dat in misbegryp. Grimm en Rask waarden beide by de ferlykjend-histoaryske taalkunde rekkene, mar by Rask lei

de klam op it ferlykjen fan taalsystemen en hy beskreau eins inkeld de 'fêste', 'komplete' skriuwatalen, wylst de 'gêstingsperiodaden' dêrtuskenyn (lykas it Aldfrysk fan nei 1300) bûten beskôging bleauwen. It soe wolris wêze kinne dat benammen dy klassyk tradysjonele definysje fan in taal (mei ek noch negative konsekwinsjes foar it Frysk) Halbertsma net sinnige hat.

Guon taalkundigen fan ús tiid binne nammers fan betinken dat Rask earder by de ferlykjend-typologyske taalkunde rekkene wurde moat as by de histoaryske.⁵⁰ Yn tsjinstelling ta Rask konsintrearre Grimm him op de kontinue histoaryske ûntjouwing, mei ynbegryp fan dy 'gêstingsperiodaden':

'die Betrachtung des mittleren Zeitraums, welcher gleichsam zur Brücke dienen muß, um auf den Zusammenhang der neuen mit den ältesten Sprachformen zu leiten. [...]. Diese fortschreitende, unaufhörliche Verbindung bis in das Einzelne zu ergründen und darzustellen schien von großer Wichtigkeit; [...].'⁵¹

Rask skriuwt, dat der al ieuwenlang gjin Fryske taal mear west hie; der bestiene yn de troch it Fryske folk of syn neikommelingen bewenne streken inkeld noch in mennich mûnlinge dialekten yn alle dusoarder en tsjinstridigens:

'der er nu omstunder ikke, og har i flere Hundredår ikke været noget frisisk Sprog til; men kun en Mængde forvirrede og stridige mundtlige Sprogarter i de Landskaber, som beboes af det frisiske Folk eller sammes Efterkommere, [...].'⁵²

Rask syn oanpak is yn Denemarken ek al ris yn negative sin karakterisearre as meganysk.⁵³ Dêr wie Rask it perfoarst net mei iens: neffens him hearden paradigma's en bûgingen by it meganyske, mar net it ûndersyk en de goede presintaasje fan it systeem; dy hearre by de filosofy fan de taal; yn de wittenskip giet it net om de 'maskinmæssige' tapassing fan regels mar om it útfinen, beoardieljen en yn systeem setten fan it gehiel.⁵⁴ Halbertsma hat by Rask inkeld de keale paradigma-ta achtslein en dy neamde er – krekt as Rask sels! – meganysk.

Dat Telting by Rask wol oanknopingspunten fûn hat, is sjoen it foargeande net sa frjemd. Rask en Telting beide hingje mear de kant oer fan it klassike tradysjonele model fan in 'fêststeande' (standert-)taal. Dochs hie ek Telting wol krityk, hy hie dúdlik syn reserves oer de mooglikhyd en winsklikhyd fan in 'rangschikking' op grûn fan Rask syn wurk.⁵⁵ De wurkwizen fan Grimm en Rask binne by him kplementêr.

8. In etymologysk eksimpl

Breuker kapittelt Halbertsma omdat er yn ien fan syn etymologyen op grûn fan de betsjutting ta in wikseling fan *z/s* mei *t* of *d* besletten hawwe soe en ornearret dat Rask en Grimm sokke etymologyen 'ûnmooglik makke hawwe'.⁵⁶ It giet om in etymologyske skôging fan Halbertsma nei oanlieding fan it wurd *sulc*:

'Het schijnt, dat er reeds in de vroegste tijden der taal bij den aanhef der woorden eene verwisseling plaats greep tusschen *th* en *s*, gelijk dan ook de *th* een *d* of *t* is, met de positie der tong, tot *s* gevorderd, uitgesproken. In het midden en aan het einde der woorden vinden wij van deze verwisseling menig spoor, [...].'⁵⁷

Halbertsma neamt dan foarbylden fan sokke wikselingen yn of oan de ein fan in wurd, 'ten teeken der vloeibaarheid dier *th*':

Angelsaksysk *lufath* en Ingelsk *loves*, 'en zoo in 3 pers. sing. præ. ind. van eene menigte verba';

Aldsaksysk *athom*, Angelsaksysk *æthm*, Nederlânsk *adem*, Frysk *azem*;

Angelsaksysk *sithe*, Nederlânsk *seissen*, Frysk *seine* (*seithne*).

En oer wikselingen oan it wurdbegjin lêze wy bygelyks:

Angelsaksysk *thus*, Nederlânsk *sus*, 'in boekenstijl *dus*'. '*Of de gehate man het sus of zoo doet, [...]*'.

Angelsaksysk *thulic*, Aldsaksysk *sulic*, Nederlânsk *sulc*; 'door de elisie der *l*': Aldsaksysk *succa* foar *sulica*, Ingelsk *such*, Aldfrysk *selik*, *selk* en *sek*; *sullek*, *sulc* en *suk*, Frysk *sokke*, en by Gysbert Japiks ek (*dolik*) *dokke*.

Foar Aldheechdútsk *hera-sun*, Nederlânsk *hier-zo* brûkt it Aldheechdútsk ek

'*hera-sar* en *hera-sus*, het eene, zoo het schijnt, uit *thar*, en het andere uit *thus*. De Germaansche spraakeest heeft dit dialectverschil, gelijk in duizend andere gevallen, geëxploiteerd om schakeringen in de beteekenissen aan te duiden. Mijn vriend [Grimm⁵⁸] heeft over al deze adverbia zeer scherpzinnig gehandeld.'

De kwesje fan de s-t-wiksel dy't Halbertsma hjir oansnijt, waard doedestiids wol faker behannele, benammen yn ferbân mei de s-foarmen fan it manlik en froulik en de t-foarm fan it ûnsidich yn de nominatyf fan it demonstrativum, yn it Goatysk: *sa*, *sô*, *þata*; yn it Gryksk: *ὁ, ἡ, τό*, (de goatyske *s* komt oerien mei de Grykske spiritus asper (= h) en de Goatyske *þ* mei de Grykske *τ*). No giet Grimm, oars as Halbertsma, út fan twa oarspronklik ferskillende stammen, it relativum mei *s* en it demonstrativum mei *þ* (= th), mar de *s* en de spiritus asper steane – yn striid mei wat Grimm as de oarspronklike tastân sjocht – ek oan it begjin fan wurden mei in demonstrative betsjutting.⁵⁹ Grimm moat dus ferklearje wêrom't de relativa mei *s* foar in part in demonstrative betsjutting krige ha. De hjir neamde demonstrative foarmen binne neffens Grimm mei de relativa besibbe ('genau verwandt'). Fan de njonkenfoarmen Aldheechdútsk *sus* en Angelsaksysk *þus* (= sa) en fan it pear *þylic* en *sulic* (= sok) seit er wol dat se 'ursprüngliche correlativa und nicht *einer* bedeutung' west ha, mar 'die vorwiegende demonstrative bedeutung beider würde in *sulic*, wie in *sus*, gerechtfertigt werden aus der natur des demonstrativen pronomens *sa*, *sô* selbst.' Sa't Halbertsma skoot mei besibbe begjinkonsonanten, sa skoot Grimm mei besibbe betsjuttingen. Ek Rask nimt, lykas Grimm, twa ferskillende stammen oan.⁶⁰ Bopp giet, lykas Halbertsma, út fan in oergong fan *t* yn *s*.⁶¹ Hy skriuwt dat yn it Sanskryt

'im Singular-Nominativ, mit Ausnahme des Neutrums, das wurzelhafte *t* in *s* übergeht, also *sas* er, *sâ* sie. Sehr alt muß diese Veränderung seyn, und über die Periode der Sprachspaltung hinausreichend, somit ein Eigenthum der Asiatischen Stammsprache, bevor sich von ihr Zweige nach entfernten Weltgegenden verbreiteten; denn es findet sich dieselbe und eine ähnliche Verwandlung in zwei der verwandten Europäischen Sprachen, die weiter nichts anders als einen gemeinschaftlichen Ausgangspunkt mit einander gemein haben; ich meine das Gothische, den ältesten Zweig des Germanischen Stammes, und das Griechische.'⁶²

Fierderop komt by Bopp 'die uralte Verwechslung des wurzelhaften demonstrativen *t* mit *s*' nochris te praat.⁶³ Dat de manlike en froulike demonstrativen *s* ha en it neutrum *t*, komt omdat de *s* 'seiner Natur nach zu personifizierend und belebend' is om by it neutrum, 'von stumpferer Natur und seiner Urbestimmung nach nur leblosen Gegenständen zukommend' te passen: 'Dem Neutrum geziemt das weniger persönliche, weniger subjektive *t*, [...]'. Bopp syn learling (en Halbertsma syn freon) Hamaker sjocht ek in wikseling *s-t* yn de demonstrative stam.⁶⁴

Noch yn ús ieu hat de ferhâlding tusken de *so-* en *to-* stammen by de demonstrativa yn diskusje west. Tsjinoer de algemien akseptearre teory fan de wikseling tusken *so-* en *to-* as 'a typical case of suppletion', dus as twa ferskillende stammen, hat Louis Heller de mooglikheid útwurke dat de *s* fonetysk út de *t* fan in stam **te* ûntstien is, (foar it manlik) via reduplisearre **tete* → **tté* → **sé*.⁶⁵ Szemerényi hâldt lykwols fêst oan twa stammen en ornearret: 'Das Suppletivverhältnis von *so-/to-* wird sich kaum durch ein [indogermanisches] Lautgesetz [...] auf einen Stamm zurückführen lassen; eher wird die Doppelheit eine urtümliche Scheidung von Belebten und Unbelebten weiterführen'.⁶⁶

Halbertsma folget Grimm in einhinne, mar giet, lykas Bopp en Hamaker, út fan in lûdwiksel tusken *th* en *s*. Faaks tinkt er dêrby oan oarspronklike synonymen yn de âlde taal, in favorite stelling fan Halbertsma. Ek de 'schakeringen in de betekenissen' op grûn fan 'dialectverschil' wize wat dy kant út. Syn 'vroegste tijden' fan de ferwikseling hat Halbertsma by Bopp fine kinnen. Opfallend foar Halbertsma is ek syn omtinken foar de fonetyske kant fan de lûden, wylst er troch parallellen arguminten bybringt foar syn lûdoergong. Sjoen de diskusjebydragen fan Grimm, Rask, Bopp en Hamaker past de skôging fan Halbertsma alhiel yn it ramt fan de diskusjes en de etymologyske mooglikheden fan doe (en sels fan no).

Breuker hat de saak tefolle as in apart gefal besjoen en hy ferjit dat de lûdregels fan Rask en Grimm lang net it hiele fjild fan de taal beslagge, en dat der hiel wat rûmte oerbliuwt foar spekulasje op it mêd fan de etymology, ek foar Grimm sels. Sa sizze Werner Neumann c.s. nei oanlieding fan syn rede 'Über Etymologie und Sprachvergleichung'⁶⁷:

[Grimm] 'entwirft ein Bild eigener Forschung, das zwischen spekulativer Etymologie und strenger Sprachvergleichung etwa die Mitte hält und das angeschlagene Thema in verschiedener Weise mit den gegensätzlichen Forschungskonzepten seiner Generation verbindet. [...] [Grimm bleibt] im Bann der vitalistischen Metaphorik, die sein Sprachdenken tief geprägt hat. Die Neigung zu kühner Spekulation, die den gelegentlichen Vorwurf bloßer Empirie als haltlos erweist, zeigt sich in der Mehrzahl der in dieser Rede vorgeschlagenen etymologischen Deutungen. Jacob Grimm standen strengere Regeln etymologischer Forschung nur in ersten Ansätzen zur Verfügung'.⁶⁸

En hoewol't de etymology in hiel ein foarútgien is ferlike by de perioade fan Rask en Grimm, is de posysje fan de etymology tusken wittenskip en spekulasje yn wêzen noch altyd deselde.⁶⁹ Sels etymologen fan namme nimme bytiden noch altyd har taflecht ta ad-hoc-besluten.⁷⁰

9. Ta beslút

Mei in analyze fan de taalkundige wurkwize fan Halbertsma ha ik in begjin makke yn in stúdzje oer de earste taalkundige publikaasje fan Halbertsma út 1822, skreaun noch foardat it nije ljocht fan de histoarysk-ferlykjende taalkunde om 1830 hinne foar him opgien wie.⁷¹ Syn syngroane regel fan de brekking ha ik behannele yn in artikel út 1997.⁷² Yn dit artikel ha ik no mei it histoarysk pleatsen fan it etymologyske eksimpel fan Breuker út in oare hoeke wei wer in lytse bydrage levere. Dat is allegear meiinoar fansels noch mar in lyts begjin fan in folsleiner analyze fan Halbertsma syn wize fan wurkjen, dy't Breuker⁷³ en ik (yn in korrespondinsje mei de Beaken-redaksje fan 1996) mei rjocht misse. Mar nei it boppesteande is it noch namste dúdliker wurden dat sa'n analyze barre moat yn it ramt fan Halbertsma syn tiid, en net op grûn fan de fraach hoefolle en hokker 'flaters' ot Halbertsma neffens ús hjoeddeiske opfettingen yn syn wurk makke hat.

Breuker syn erchtinkendhyd foar syn ûndersyksobjekten oer, seker at it Friezen binne, heart by syn positive wittenskiplike kwaliteiten en hat yn it praktyske ûndersyk grif syn nut. Sa't it ek syn nut hat at oaren Breuker derop wize at hy stekken falle lit yn it wittenskiplike. Dat Breuker sa'n diskusje dan karakterisearret as in diskusje oer syn 'betrouberheid as wittenskipper' is foar syn eigen rekken en risiko.⁷⁴ Yn alle gefallen hat Breuker syn út erchtinkendhyd tsjinoer kollega-ûndersikers fuortkommen bydrage foar my oanlieding west ta in ferdjipping en nûansearring fan guon aspekten fan it Halbertsma-ûndersyk.

Noaten

1. Breuker, 'Oer skriuwers'; Breuker, 'Vriendschap'.
2. Feitsma, 'Oardielen'.
3. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne'.
4. Feitsma, 'Oardielen', 139.
5. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne'; Feitsma, 'Oardielen'.
6. Breuker, 'Vriendschap', 7; Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 153.
7. Feitsma, *Tussen volkstaal en schrijftaal*; Feitsma, 'Frysk ûnderwiis'.
8. Feitsma, 'Oardielen'.
9. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne'.
10. *Ibidem*.
11. Breuker, 'Oer skriuwers', 589-590.
12. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155.

13. Breuker, 'Schets van J.H. Behrns', 153.
14. *Ibidem*, 153; Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 153.
15. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 154.
16. Feitsma, 'Oardielen', 146.
17. Malkiel, *Etymology*, 9-12.
18. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155 en 'Schets van J.H. Behrns'.
19. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155.
20. Feitsma, 'Taalkundig reisplan', 131-133.
21. Van der Palm, 'Verhandeling', 212-214; Van den Berg, *Ontwikkeling*, 362-365.
22. Breuker, 'Kultuer en literatuer', 26, 33.
23. Feitsma, 'Frysk ûnderwiis', 58-59.
24. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155.
25. Breuker 'Schets van J.H. Behrns', 155, 160; Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155.
26. Feitsma, 'Oardielen', 141.
27. Feitsma, 'Analogy', 81-82.
28. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 155.
29. Van Heusde, *Brieven*, 34-35.
30. Telting, 'Iets over de grammaticale beoefening', 189.
31. Feitsma, 'Analogy', 102-106.
32. Telting, 'Iets over de grammaticale beoefening', 175.
33. Ten Kate, *Bildderdyk en Da Costa*, 70.
34. Feitsma, 'Analogy', 104-106.
35. Ontwerp-prijsvragen [1844], voorgesteld bij het Provinciaal Friesch Genootschap tot Beoefening van Friesche geschied- oudheid- en taalkunde, Ryksargyf yn Fryslân, Argyf Fries Genootschap, inv.nr. 348; *Verslag der handelingen* 1844, 107.
36. Fgl. Folkertsma, *Stavering*, 127-128.
37. Breuker, 'Schets van J.H. Behrns', 155.
38. Bernhardt, *Grundlinien*, 15-16.
39. J.H. Behrns, 'Gemengde Aanteekeningen' (1829-1843), 51; Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, 6099 hs.
40. De Vries, *Nederlandsche taalkunde*, 9-10.
41. Bernhardt, *Grundlinien*, 216.
42. Telting, 'Iets over de grammaticale beoefening', 159-160.
43. *Ibidem*, 164-168.
44. Bernhardt, *Grundlinien*, 216.
45. Gemeenteargyf Amsterdam, argyf Van Lennep, inv.nr. 274-15; brief fan J.H. Halbertsma oan D.J. van Lennep en J. van Lennep, 13 augustus 1847.
46. Halbertsma, *Aanteekeningen*, Inleiding, 69-70.
47. Otterspeer, *Wiekslag*, 190-227; fgl. 190.
48. *Ibidem*, 213.
49. Breuker, 'Schets van J.H. Behrns', 157.
50. Hjelmslev 'Commentaires', 10.
51. Grimm, *Deutsche Grammatik* I, XVII; fgl. Diderichsen, *Rasmus Rask*, 153-154.

52. Rask, *Frisisk Sproglaere*, Fortale, 15-16.
53. Sjoch Diderichsen, *Rasmus Rask*, 118-119.
54. Rask, *Forelæsning*; Rask-sitaten út 1818 en 1819 by Feitsma, 'Joast Halbertsma', 128.
55. Teltling, 'Iets over de grammaticale beoefening', 182-184 en 191; fgl. Piebenga, *Studie*, 180-181.
56. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 153.
57. Halbertsma, *Aanteekeningen*, 469-470; fgl. Halbertsma, *Lexicon Frisicum*, 588-589.
58. Grimm, *Deutsche Grammatik* III, 196, 212.
59. *Ibidem*, 195-196.
60. Rask, *Undersøgelse*, 238-239 (*Ausgewählte Abhandlungen* I, 260-261).
61. Bopp, 'Über das Demonstrativum', 65-102.
62. *Ibidem*, 65-66; fgl. 67-68.
63. *Ibidem*, 70-72.
64. Hamaker, *Akademische Voorlezingen*, 31.
65. Heller, 'I.E. so-/to- demonstrative', 7-8.
66. Szemerényi, *Einführung*, 216-218.
67. Grimm, 'Über Etymologie'.
68. Grimm, *Reden*, 332.
69. Fgl. Sjölin, 'Tussen wetenschap'.
70. Fgl. *ibidem*, 102-103 en Århammar, 'Friesischen Wörter', 52-57.
71. Feitsma, 'Eerste taalkundige publicatie'.
72. Feitsma, 'Taalkundig reisplan', 137-139.
73. Breuker, 'Feitsma fan replyk tsjinne', 153.
74. *Ibidem*, 153.

Rieplachte literatuer

- Århammar, N., 'Die friesischen Wörter für 'Rad' ('Wheel')', yn: Karl Hyldgaard-Jensen und Steffen Steffensen (Hrsg.), *Kopenhagener germanistische Studien, Band 1* (Kopenhagen 1969) 35-84.
- Behrns, J.H., 'Over de Twenthsche vocalen en klankwijzigingen', *Taalkundig Magazijn* 3 (1840), 329-390.
- Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten tot 1840* (Assen 1973).
- Bernhardy, G., *Grundlinien zur Encyklopädie der Philologie* (Halle 1832).
- Bopp, F., 'Über das Demonstrativum und den Ursprung der Casuszeichen', in: *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, philosophisch-historische Klasse* (1826) 65-102. Reprint yn: Franz Bopp, *Kleine Schriften zur vergleichenden*

Sprachwissenschaft (Leipzig 1972) 43- 80.

Breuker, Ph.H., 'Kultuer en literatuer yn Fryslân yn it begjin fan de njoggentjinde ieu', *It Beaken* 52 (1990) 18-33.

Breuker, Ph.H., 'Oer skriuwers, boek en útjeften', yn: *Bruorren Halbertsma, Rimen & Teltsjes* (Drachten/Ljouwert 1993) 587-613.

Breuker, Ph.H., 'De frienschap tussen Bilderdijk en Halbertsma', *Het Bilderdijk-Museum* 11 (1994) 1-14.

Breuker, Ph.H., 'Een schets van J.H. Behrns (1803-1883) als taalkundige omstreeks 1840', yn: A. van Santen en M. van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte* (Leiden 1997) 153-161.

Breuker, Ph.H., 'Feitsma fan replyk tsjinne oer Halbertsma', *De Vrije Fries* 77 (1997) 153-156.

Diderichsen, P., *Rasmus Rask og den grammatiske tradition* (København 1960).

Feitsma, A., *Tussen volkstaal en schrijftaal. Meninge van filologen over het Fries* (Ljouwert/Leeuwarden 1978).

Feitsma, A., 'Frysk ûnderwiis, taelbifoardering en ideology yn de earste helte fan de 19de ieu', yn: *Philologia Frisica Anno 1978* (Ljouwert 1979) 28-75.

Feitsma, Tony, 'De analogy fon de Schola Hemsterhusiana en de frysisten Wassenbergh, Halbertsma en Sytstra', *Tydskrift foar Fryske taalkunde* 9 (1994) 37-64, 77-112.

Feitsma, A., 'Joast Halbertsma und Jacob Grimm: Wissenschaftliches und Ideologisches I', yn: *A Frisian and Germanic Miscellany* (Odense/Bredstedt 1996) 125-140.

Feitsma, A., 'Taalkundig reisplan voor een gezelschap Hollanders: J.H. Halbertsma als taal-ideoloog en taalkundige', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 113 (1997) 124-144.

Feitsma, A., 'De eerste taalkundige publicatie van Joast Halbertsma (1822)', yn: A. van Santen en M. van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte* (Leiden 1997) 143-152.

Feitsma, A., 'Oardielen oer J.H. Halbertsma as etymolooch', *De Vrije Fries* 77 (1997), 139-151.

Folkertsma, B., *De stavering fan it westerlauwerske Frysk yn de njoggentjinde ieu* (Grins 1973).

Grimm, J., *Deutsche Grammatik I* (Göttingen 1819).

Grimm, J., *Deutsche Grammatik III* (Göttingen 1831).

Grimm, J., 'Über Etymologie und Sprachvergleichung' (1854), yn: J. Grimm, *Reden in der Akademie*, 101-126.

Grimm, J., *Reden in der Akademie*. Werner Neumann und Hartmut Schmidt, ed. (Berlin 1984).

Halbertsma, J.H., *Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiae van Jacop van Maerlant* (167, 654 pp.; Deventer 1851).

Halbertsma, J.H., *Lexicon Frisicum. A-Feer* (Hagae Comitatus 1874).

Hamaker, H.A., *Akademische Voorlezingen* (Leyden 1835).

Heller, L., 'The I.E. so-/to- demonstrative: suppletion or phonetic differentiation?', *Word* 12 (1956) 7-8.

Heusde, Ph.W. van, *Brieven over het beoefenen der wijsgeerte, inzonderheid in ons vaderland en in onze tijden* (Utrecht 1837).

Hjelmslev, L., 'Commentaires sur la vie et l'œuvre de Rasmus Rask' (1951), yn: *Louis Hjelmslev, Essais linguistiques II* (Copenhagen 1973) 3-16.

- Kate, J.J.L. ten, *Bilderdijk en Da Costa. Eene studie* (Amsterdam 1862).
- Malkiel, Y., *Etymology* (Cambridge 1993).
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (s.l. 1992).
- Palm, J.H. van der, 'Verhandeling over eenheid en verscheidenheid' [1831], yn: J.H. van der Palm, *Redevoeringen, Verhandelingen en Losse Geschriften. Vijfde deel* (Leeuwarden 1855) 194-214.
- Piebenga, G.A., *Een studie over het werk van Rasmus Rask, in het bijzonder over zijn Frisisk Sproglære* (Groningen 1971).
- Rask, R.K., *Undersøgelse om Det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* (Kopenhagen 1818); ek yn: Rasmus Rask, *Ausgewählte Abhandlungen I*, Louis Hjelmslev ed. (Kopenhagen 1932) 5-328.
- Rask, R., *Frisisk Sproglære* (København 1825).
- Rask, R., 1831. *En Forelæsning over Sprogets Filosofi* (1831); ek yn: Rasmus Rask, *Ausgewählte Abhandlungen II*, Louis Hjelmslev ed. (Kopenhagen 1932-1933) 373-378.
- Sjölin, B., 'Tussen wetenschap en willekeur: de methodologie van etymologisch onderzoek', *Tydskrift foar Fryske taalkunde* 8 (1993) 98-109.
- Szemerényi, O., *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft* (Darmstadt 1990).
- Telting, A., 'Iets over de grammaticale beoefening der Friesche taal in haren geheelen omvang', *De Vrije Fries* 3 (1844) 158-192.
- Verslag der handelingen [1842-1876] van het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche geschied- oudheid- en taalkunde* (Leeuwarden 1842-1876).
- Vries, M. de, *De Nederlandsche taalkunde, beschouwd in hare vroegere geschiedenis, tegenwoordigen toestand en eischen voor de toekomst* (Haarlem 1849).
- Wetten van het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche geschied-, oudheid- en taalkunde* (1827; Leeuwarden 1828); ek yn: *Verslagen der handelingen van het Provinciaal Friesch Genootschap [...] (Leeuwarden 1828-1841)* 1-20.

De suvering fan de Fryske Akademy, 1945-1947

JOHAN FRIESWIJK

1. Ynlieding: it probleem fan de suvering

De berjochting fan kollaborateurs út Fryksinnige rûnten en de suvering fan de Fryske organisaasjes nei de Twadde Wrâldoarloch is net it measte fan bekend. Beide skiednisboeken oer de Fryske Beweging, fan Zondergeld en Van der Schaaf, skriuwe der mar sunichjes oer. By Sjoerd van der Schaaf is it ferhaal wol hiel koart om 'e hoeke: 'Yn Fryslân wie it allinne in keppeltsje út de rounte fan de Fryske Rie dat foarkomme moast; en gjinien foar in heger rjochtskolleezje as it tribunael'.¹ Hy neamde boppedat yn ien rigel it publikaasjeferbod fan inkele Fryske skriuwers. Van der Schaaf ferlike soks mei de gong fan saken yn Flaanderen en dan foel de skaal fan 'e kollaboraasje en de hichte fan 'e straffen folslein yn it foardiel fan 'e Friezen út. It measte is noch te finen by Adriaan Venema, dy't – mei stipe fan Gjalt Zondergeld – in wiidweidich oersjoch joech fan 'foute' Fryske skriuwers en harren suvering troch de 'Ereraad voor de Letteren'.² Mar yn syn eagen hearde dat alles ek ta 'de kleine collaboratie', neffens de ûndertitel fan it diel, dêr't it wurk fan Fryske skriuwers yn oarlochstiid yn ûnderbrocht wie.

Gong it yn Fryske kringen dan allinnich mar om 'lytse' kollaboraasje? As de sifers fan de ynstânsjes fan de 'Bijzondere Rechtspleging' fan nei de oarloch ferlike wurde mei dy yn oare parten fan it lân, docht yn syn algemienens bliken dat der foar kollaboraasje yn Fryslân relatyf minder persoanen berjochte binne as yn de oare Nederlânske provinsjes.³ De fjouwer tribunalen (Harns, Snits, Ljouwert en It Hearrenfean) behannelen oant 1948 ta sawat 3000 saken. It Bysûnder Gerjochtshof te Ljouwert naam nochris 500 foar syn rekken. Sjoen nei it tal politike delikten út de oarloch die Fryslân it net raar: Fryslân hearde ta de provinsjes mei it leechste tal troch justysje behannele klachten. Fan trije persint fan 'e befolking waarden op dit mêd dossiers oanlein, dêrfan waard de helte nei it parket ferstjoerd (1,5%). Dêr waard dan noch wer in part fan seponearre. Mei it tal tribunaalsaken siet Fryslân op it lanlik gemiddelde, mei it tal swierdere delikten dêrûnder.⁴

Foar syn boek oer Fryslân en de oarloch telde J.J. Huizinga yn de *Staatscourant* yn dizze provinsje 22 pro-Dútske boargemasters, dy't om reden fan harren hâlding yn de oarloch fuortsuvere waarden, en nochris 280 oaren yn ferskate oare sektoaren.⁵ Huizinga skriuwt fierders: 'Bij de Friese Beweging werd de zuivering van de leden snel ter hand genomen. Alle leden van nationaal-socialistische organisaties werden geschrapt. De complicatie was dat men elkaar goed kende en in veel gevallen met elkaar was blijven omgaan. Eenzelfde probleem was er bij

de Fryske Akademy.⁶ Dat is fansels in nijsgjirrige opmerking, dy't freget om mear!

Nei de oarloch is der hiel wat skreaun oer it hâlden en dragen fan tal fan Fryske persoanen en ynstânsjes yn de tiid fan de Dútske besetting. Soks hie yndied grutte gefolgen foar de yntern-Fryske ferhâldings. De ymplikaasjes fan de bysûndere rjochtspleging en de suvering foar it Fryske libben wurken ek in tiid troch. In kompleks probleem wie fansels dat in tal grutte nammen út it Fryske panorama fan foar en yn de oarloch troch de tribunalen feroardiele waarden. Dat jilde bygelyks foar de foarsitter fan de Friese Maatschappij van Landbouw Geert Ruiter, de skriuwers Douwe Kiestra, Rintsje Sybesma en Reinder Brolsma, de antropoloog Haring Piebenga, de fotograaf J.D. de Jong, de sjoernalist S.D. de Jong en de sjoernalist/folkskundige S.J. van der Molen. De literator Douwe Kalma waard fjouwer moanne ynternearre, mar krige gjin straf, al hâlde hy oan de suvering wol in publikaasjeferbod fan acht jier oer. Guon oare Fryske skriuwers krigen ek in publikaasjeferbod foar langer of koarter tiid en inkelden waarden útsletten fan de sjoernalistiek.

Yn 1945 wie de fraach hoe't en troch wa de bestraffing en suvering útfierd wurde moast. Der waard boppedat yn Fryske periodiken fan 'e nei-oarlochske jierren wakker diskusjearre oer it karakter fan de suvering, oer it hâlden en dragen fan it Trijemanskip fan de Fryske Beweging yn it begjin fan de oarloch, oer it mear of minder nasjonaal-sosjalistyske karakter fan de de Fryske Rie fen Saxo-Frisia en oer it gedrach fan tal fan 'goede' en 'foute' pommeranten. Soks hat hiel wat konflikten en skeel jûn. Mar in goed byld fan de suvering en de diskusje dêroer hawwe wy net. Der is yndied suvere troch de Fryske Beweging en ek troch de Fryske Akademy. Mar hoe is soks gien? Dit artikel wol besykje dêr in oersjoch fan te jaan. Dêrby sil benammen de Fryske Akademy, dêr't in aparte eareried foar beneamd waard, spesjaal omtinken krije.

2. De diskusje oer de suvering binnen de Fryske Beweging

Nêst in strafjochterlike ferfolging yn it ramt fan de saneamde 'bijzondere rechtspleging' – yn Fryslân útfierd troch fjouwer tribunalen en in Bysûnder Gerjochts-hof – wie der in suvering fan de eigen rigen troch ferskate ferieningen, ynstânsjes en beropsgroepen. In probleem fan de nei-oarlochske rjochtspratyk wie fansels, dat yn Nederlân mei ditsoarte fan saken gjin inkelde ûnderfining wie. Der moasten kritearia opsteld wurde om rjocht te dwaan en der moast socht wurde nei minsken dy't sels moreel suver wiene en boppedat by steat om as lid fan in tribunaal of in saneamde 'Earerie' dy rjochtspraak út te fieren.

Nei de befrijing wie der fanwegen it Militair Gezag (MG) in list opmakke fan ferienings en ynstânsjes, dy't as 'fout' beskôge waarden en dêr't allinnich it lidmaatskip al reden fan wie om ynternearre te wurden. Dy list waard op 28 april 1945 troch it Moderamen fan de Ried fan de Fryske Beweging oernommen en dêr waard troch har de Fryske Rie fen Saxo-Frisia noch oan tafoege. De Fryske Rie wie in 'folkske' Fryksinnige organisaasje, ûnderdiel fan de Stifting Saxo-Frisia fan de

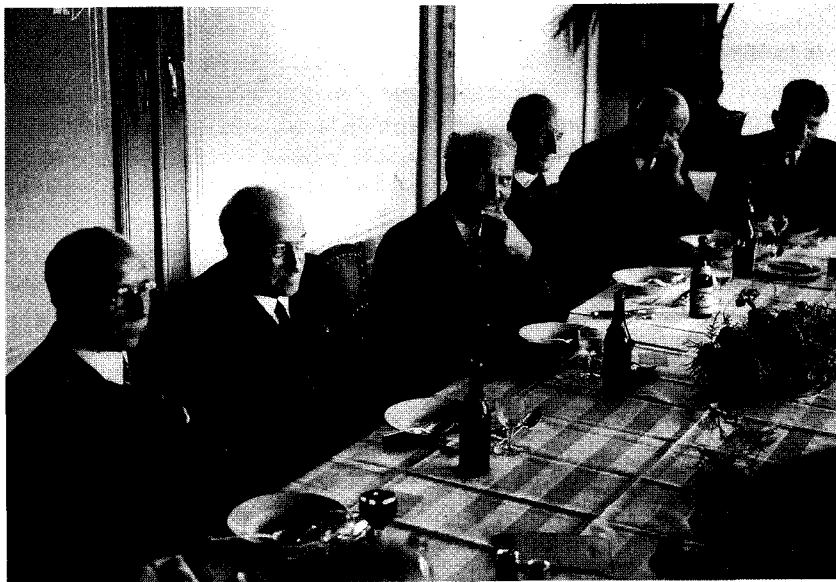
Grinzer prof. J.M.N. Kapteyn en dy't liearre wie mei de Nederlânske SS (letter: Germaanske SS yn Nederlân). It Militair Gezag naam dy korreksje oer.⁷ Minsken dy't lid west hiene fan de ynstânsjes fan de list waarden ferfallen ferklearre fan it lidmaatskip fan alle by de Ried fan de Fryske Beweging oansletten organisaasjes. De effektuearring dêrfan waard oerlitten oan de (haad)bestjoeren fan de selskippen sels en soks moast mei hasten dien wurde, sa wie it Moderamen fan 'e Ried fan betinken.

Wie de suvering fan de Fryske Beweging mei faasje yn gong set, dy suvering koe dochs net direkt syn beslach krije, sa liet E.B. Folkertsma op de earste gearsit fan de Bewegingsried yn maaie 1945 witte. Der wie yn it foarste plak ferskil fan miening oer de noarmen dy't oanlein wurde moasten. As noarm waard ynearsten hantearre: it lidmaatskip fan de Fryske Rie of in feroardieling troch it MG.⁸ En dat lêste koe noch wol in skoft duorje. Der gong gâns wat tiid oerhinne ear't de tribunalen en it Bysûnder Gerjochtshof mei har wurk begûnen en it wie earst 1948 foar't de lêste fonnissen útsprutsen wiene.

Op 30 juny kaam de Ried fan de Fryske Beweging gear mei de oansletten organisaasjes. M.S.E. Visser (Kristlik Frysk Selskip) hie der dochs wol swierrichheden mei dat alle leden fan de Fryske Rie sûnder mear skrast wurde soene. Dêr sieten nei syn betinken minsken ûnder, 'dy't hiel hwet dien hawwe for de biweging' en boppedat hie net elkenien pro-Dúts west. Dêrfoaroer beskôge S. van Tuinen 'it lidmaatskip fen 'e Fryske Rie as forrie'.⁹ Der waard besletten in 'Eareried' te foarmjen, dêr't elk fan de oansletten organisaasjes in lid yn oanwize koe.

In probleem makke de Fryske Bibleteek út, dy't gjin leden mar lêzers hie. Boppedat wie it bestjoer by akklamaasje op 'e nij beneamd, en dêr wie ek Douwe Kalma ûnder. Oer de beneaming fan Kalma waard yn de gearkomste fan 'e Ried en de selskippen gjin opmerking makke en de Fryske Bibleteek waard fierders fan it suverjen frijsteld.

De Eareried waard yn oktober 1945 troch de Ried fan de Fryske Beweging ynsteld. De Ried beskôge de aparte earerieden fan 'e oansletten organisaasjes as suveringskommisjes, bûn oan 'e earder makke ôfspraken, en dêrta soe de eigen Eareried funksjonearje as in beropskolleezje foar de selskipsuveringen.¹⁰ Op 19 jannewaris 1946 waard de Eareried ynstallearre troch E.B. Folkertsma, de foarsitter fan de Ried fan de Fryske Beweging. Hja krige in troch him makke ynstruksje mei¹¹ en begûn yn april 1946 mei it wurk. Al dyjingen dy't op grûn fan har hâlding foar de Dútske besetters oer troch de haadbestjoeren fan de eigen organisaasje útsletten wiene, koene by de Eareried yn berop gean.¹² De leden wiene mr. J.P. Winsemius (foarsitter, advokaat en prokureur te Snits, foardroegen troch de Fryske Akademy), Tsj.J. de Jong (skriuwer, Mantgum), mefr. D. Rienks-Wallinga (Ljouwert), prof.dr. J.H. Brouwer (Grins), H. de Haan (Huzum) en P.J. Terpstra (Wytgaard).¹³ Letter kaam dêr foar de Fryske studinten W.T. Beetstra (út Grins) by.¹⁴ Oer it wurk fan dy Eareried is net it measte bekend. Neffens it lid Beetstra hat de Eareried sels noait byinoar west.¹⁵ Dat soe betsjutte, dat der gjin minsken yn berop gien binne by de Eareried.

Om Kommissaris fan 'e Keninginne yn Fryslân P.A.V. baron van Harinxma thoe Slooten hinne in tal haadrolspylers yn dit ferhaal. Lofts fan him J.M.N. Kapteyn, rjochts fan him P. Sipma, G.A. Wumkes, G.S. Overdiep en J.F. Koksma. Opname, makke by it diner nei ôfrin fan 'e stiftings- en iepeningsgearkomste fan 'e Fryske Akademy op 10 septimber 1938 yn Ljouwert (Kolleksje FA)

Hie de Beweging de suvering mei faasje oanpakt, dochs stie de wize fan suverjen binnen de Fryske mienskip al mei gauwens ta diskusje. Yn de rin fan 1946 waard yn 'e Fryske blêden wakker skreaun oer sawol de bysûndere rjochtsgong as oer de ferskate suveringen. It wie fansels net in eksklusyf Fryske diskusje, mar ien dy't yn it hiele lân plak fûn. Yn it foarste plak gong it dêrby om de etyk fan de suvering. Krekt om't de Dútsers mei alle eleminten fan it rjocht sa ferkeard omgien wiene, moast soks yn it Nederlân fan nei de oarloch better, dat wie de miening fan guon minsken. In foarbyld dêrfan wie ds. Jaap Kalma, doe haadredakteur fan it út it ferset fuortkommen wykblêd *Je Maintiendrai*, dy't dêryn inkelde artikels oan de bysûndere rjochtsgong bestege. Syn miening: 'Wij moeten waken dat ons land geen concentratiekampen-staat wordt, èn wij moeten waken voor een N.S.B.-proletariaat dat door zijn ellende nauwer dan ooit verbonden wordt'.¹⁶

Kalma ûnderskiede twa groepen fan 'fouten': oan de iene kant de NSB'ers, NSNAP'ers en oare pro-Dútske groepen en oan de oare kant de minsken dy't net

mear leauden yn in fierder bestean fan Nederlân en dêrom kollaboarearre hiene. De lêste groep wie yn syn eagen it grutte probleem by de bysûndere rjochtsgong. Wannear moast der wol bestraft wurde en wannear net? Hoe ferkeard moast immen west ha? En, wat wiene de kritearia? Kalma folge dêrta de argumintaasje fan prof. Pompe.¹⁷ Yn dy formulearring waarden de grinzen fan 'ferkeard gedrach' bepaald troch de folgjende saken: a) stipeferliening oan de fijân by de oarlochs-fiering en b) by lykskeakelingsfersiken, c) hannelingen, dy't rjochte wiene tsjin de persoanen en goederen fan 'outlaws' of d) dy't yn striid wiene mei de trou of de waardigens fan Nederlanners foar de fijân oer.¹⁸

Lykas Kalma wie ek E.B. Folkertsma in foarstanner fan it oanpakken fan de swierdere gefallen fan kollaboraasje. Hy woe de lytsen - de 'gewoane' NSB-leden - frijlitte út de kampen, ynstee fan om reden fan it prinsipe 'gelijke monniken, gelijke kappen' nochris hûnderttûzen nije arrestaasjes realisearre te moatten. Dêrmei heakken hja yn op 'e lanlike diskusje'.¹⁹ Mei de fraach hokker groepen al en hokker groepen net berjochte wurde moasten, hâlden justysje, ynstânsjes fan de bysûndere rjochtsgong en it regear har fan de simmer fan 1945 ôf yntinsyf dwaande.²⁰ It resultaat wie, dat der yn ferrin fan de tiid grutte groepen ynternearren sûnder proses frijlitten waarden en ek dat de opleine straffen mylder wurde soene. Soks makke dúdlik dat it klimaat oer de wize fan berjochtsjen al ridlik gau wat begûn te feroarjen. Net by alle groepen fansels: 'de protesten tegen deze houding ontbreken niet. De wonden zijn nog te vers, de misdaden zijn te groot geweest', konstatearre Kalma.²¹ Benammen it earder ferset opponearre har op dit mêd.

Der kaam ek in dúdlike nuansearring yn it beoardieljen fan kollaboraasjegefallen by, nammentlik nei yndividuele gefallen. Jaap Kalma wie wer ien fan de earsten dy't de moed hie te skriuwen, dat der oare NSB'ers west hiene as inkeld ferkearden: 'ik ken ook eerlijke en vooral ook onbaatzuchtige kerels die werkelijk niet critiekloos waren, die leden aan de ontluistering van een ideaal waaraan zij hardnekkig vasthielden. Met haat en verachting stonden deze mensen tegenover de 'schurken' van S.S. en Landwacht. (De spanningen in de N.S.B. waren groter dan menigeen wist.) Deze mensen hebben ook werkelijk geweigerd handlangersdiensten te verrichten aan de Duitsers.'²² Sokke minsken wiene dan wol 'zwakke broeders', neffens de dûmny, mar it wiene wol bruorren. 'In Kampkommandant' foel him by fanút de praktyk fan de ynternearring wei: 'Ik ken NSB-boeren, dy't har yn it deistich libben hiel hwat mear Nederlânners toanden as mannich boer, dy't nou mei útset boarst oer syn hiem trêddet [...]. Minsken dy't de molke forkochten foar regearingspriis. De klanten wiene allegearre anty's. Dizze boeren wisten eltse ûnderdúker yn de omkriten to sitten, mar krigen it nea yn de plasse om soks to forrieden.'²³

Lyts Frisia

Nêst datsoarte fan saken sjocht men yn de diskusje yn de Fryske periodiken noch

twâ oare eleminten nei foaren komme. Der wiene yn it foarste plak de klachten dat beskate persoanen net of te min oanpakt waarden. Jaap Kalma konstatearre bygelyks dat in grut tal minsken de Politieke Opsporingsdienst te slim ôf west hie. In twadde kategory fan protesten wie rjochte op de suvering fan de Fryske Beweging sels. E.B. Folkertsma hie him der yn de Ried fan de Fryske Beweging al ris drok oer makke, dat foar de suvering rjochters yn it spier kamen, dy't gjin weet hiene fan Fryske saken. Syn miening wie, dat foar in suvere berjochting fan lju út de Fryske beweging yn de tribunalen 'kindige ljue in sit krije'.²⁴ Mar it wie benammen in oare groep, dy't miende dat yn de suvering fan Fryske organisaasjes spesifyk omtinken jûn wurde moast oan de Fryske kontekst. Dêrta moasten ek oare noarmen hantearre wurde as yn it algemien fan in Nederlânske kontekst wei dien waard. Dat argumint soe benammen komme út de rûnte fan de eardere Mienskip.

Yn 'e maitiid fan 1945 wie de Mienskip, dy't binnen it 'âld Selskip' in krite foarme, troch it Selskipsbestjoer opheft. It skeel begûn mei in lytse meidieling yn *Frysk en Frij* yn juny 1945. Dêr stie yn dat it bestjoer fan de Algemiene Fyske Underrjocht Kommissje (AFUK) op de earste gearkomste meidiel hie, dat mei de opheffing fan de Mienskip automatysk de bestjoerssitten fan Douwe Kalma en Sjoerd Sipma ferfallen wiene.²⁵ Wike Zylstra, dêr't Douwe Kalma yn dy jierren by yn 'e hûs wenne, skreau lilk werom, dat de leden fan de Mienskip dêr sels oer beslute moasten en dat in Selskip dat yn 1944 sliepte gjin rjocht hie fan in sliepende Mienskip ledejild te foarderjen, lit stean dy op te heffen. De neamde sitten wiene dus neffens de Mienskip net ferfallen.²⁶

*Douwe Kalma (foto fan syn freon S.R. Sipma.
Kolleksje FLMD)*

Op 20 novimber 1945 begûn de Jongfryske Mienskip op 'e nij, mei G.T. de Vries en Wike Zijlstra. Fan in suvering troch it Militair Gezag woe de Mienskip alhielendal neat witte. Sadwaande kaam dy groep folslein bûten de organisearre Fryske Beweging fan dat stuit te stean.

Fan in suvering fan de Fryske Beweging (en fansels ek fan de eigen organisaasje) neffens de kritearia fan it Militair Gezag woe de Mienskip neat witte. Yn it foarste plak, sa skreau Wike Zijlstra, wie fertinking noch gjin bewiis. Boppedat wie it betinken, dat wat hja yn 'e oarloch dien hiene, net 'fout' wie. Dat jilde foar de hiele Fryske wrâld. Ommers de hiele Fryske Beweging soe yn 1940 winske ha om de Fryske aksje ûnder Dútske besetting trochgean te litten, en dy akkomodaasje gong neffens Zijlstra fierder as ûnsidigens. Dus hie yn de eagen fan de Mienskipminskden de hiele Fryske Beweging yn de oarloch 'fout' west. Guon Fryske skriuwers hiene tastimming foar publikaasje frege oan it 'ferkearde' departemint, de AFUK naam fan dy ynstânsje subsydje oan, ensf. In prinsipiële anty-hâlding dêr hie soks, neffens de Mienskip, neat mei fan krijen. En dyselde minskden woene no oaren beoardielje op har gedrach yn de oarloch! De Mienskip bestrie dêrmei it morele rjocht fan guon persoanen om no har kollega's te suverjen.

Dêr kaam noch de beskuldiging by dat de suvering anty-Frysk wêze soe. Sjoerd Sipma, yn de oarloch bestjoerslid fan de Fryske Rie, beskuldige Folkertsma der jierren letter noch fan, dat dy 'him brûke liet fan de Nederlânske ynstânsjes om syn eigen meistriders te berjochtsjen neffens Nederlânske noarmen. Dêr hie er him nea foar liene litte moatten.'²⁷ Sipma wie fierders fan betinken dat Folkertsma sels net fan skuld oan kollaboraasje frij te pleitsjen wie. Dy soe 'mei wille oansjoen ha, hoe't Nederlân yn 1940 tenûnder gean wie.'²⁸ En út liikens oer 'it ferrie' fan de Fryske foaroanmannen fan nei de oarloch, dy't harren eardere kammeraden suvere en dêrmei fallen litten hiene, smiet Sipma it wurk fan Folkertsma yn see en de boekjes fan dûmny Kalma yn de jarreput. Ferskil moast der wêze, fansels.

De diskusje soe him al gau taspite op it hâlden en dragen yn 'e oarloch fan harren foaroanman Douwe Kalma. Dat dy net akkoard gean soe mei in suvering, wie mids 1945 algemien bekend. Spottend skreau 'Piter' (Wijbenga) yn *Frysk en Frij*: 'wisten Jo, dat ex- kening Douwe dwaende is al de wiere wurden, dy't er sels yn it foarige skreaun hat, mar dy't him forgetten wierne, op to skriuwen en dat er dy dan útjaen scil ûnder de titel: Grounslach fen in Nije Mienskip sûnder Douwe?'²⁹ Sa wie it krekt. Douwe Kalma soe perfoarst net belies jaan. In (nije) Jongfryske Mienskip sûnder kening Douwe koe ek net bestean. Sjoerd Sipma sprong ek foar syn taalstridersmaat Douwe Kalma yn it fjoer.³⁰ It argumint wie dat Douwe Kalma alles út leafde foar Fryslân dien hie, en per definysje koe dat noait ferkeard west ha. It wie krekt oft der gjin Twadde Wrâldoarloch west hie. Fan dat tinken wei kaam ek Sipma syn ferwynt oan Fedde Schurer en oare Bewegingsfoaroanmannen fan nei '45, dat foar har de idee Fryslân dea wie en dat de lykskeakeling fan Fryslân mei 'Hollân' no bepaalde wat 'goed' en wat 'fout' wie. Rintsje Sybesma wie nei syn skuldbekentenis wer yn genede oannommen, mar Douwe Kalma - dy't fan gjin kwea witte woe - waard ôfmakke. Sipma miende dat

Douwe Kalma net ferwiten wurde koe, dat er ûntrou west hie oan syn saak, de Fryske saak.

Douwe Kalma reagearre yn deselde styl. Hy iepene de oanfal op it hanneljen fan it Trijemanskip fan 'e Fryske Beweging oan it begjin fan de oarloch. Dy mannen hiene fout west út Nederlânsk stânpunt besjoen, en dêrmei hie de hiele Beweging fout west. Om de Fryske kultuerbelangen hiene hja konsesjes dien, dy't neffens de Nederlânske standert der net op troch koene. Ut Frysk stânpunt wei hie dêr neffens Kalma neat ferkeards oan west. Metten nei Fryske mjitstêven soe dat gedrach dus net fout west ha. Want, as se oars hannele hiene, hie yn de besettingstiid Fryske kultuer ûnmooglik west.³¹

Douwe Kalma krige daliks op 'e kop fan Fedde Schurer. 'Doe't de Fryske biweging fan dit heilleas paed werom kaem, en de nationaelsoasialistyske en prodútske streaming útskeakele, doe wie it dr. D. Kalma dy't hjir it fûlste tsjin opkaem.'³²

Troch de Mienskip waarden ek de aktiviteiten fan de Fryske Rie fen Saxo Frisia goedpraat. It gong ommers foar alles om Fryslân, it Fryske folk en de Fryske taal en alles wat dêrfoar dien waard wie per definysje goed. It waard moai brocht! Schurer moast der mar ris by stilstean wat mannen as Sybesma, Kiestra en Kalma al tsientallen jierren foar de Fryske saak dien hiene. Douwe Kalma skreau, dat er in fearnsjier nei de oprjochting lid wurden wie fan de Fryske Rie, om de Fryske kultuerbelangen te ferdigejen. De Fryske Rie hie gjin statuten hân en in autonome posysje binnen Kapteyn syn stifting Saxo-Frisia. De Rie hie him ynset foar de Fryske saak, de Dútsers in ultimatum stjoerd en soe yn 1943 opheft wêze op grûn fan anty-Dútske aksje. En de Rie hie boppedat anty-NSB west. Yn de Fryske Rie soe der yn de optyk fan de Mienskip in nasjonaal-sosjalistyske streaming west hawwe (nei it stânpunt fan de yn 1940 ferstoarne Jan Melles van der Goot) en in Frysk-nasjonalistyske (Douwe Kalma). Douwe Kiestra en de lieding soene dêrtusken yn stien ha en letter tichter oan de kant fan Kalma. Douwe Kalma woe wat er yn de Fryske Rie dien hie, no ek net ferleagenje.³³

It ferhaal fan Douwe Kalma is hjir oanhelle om de systematyk fan syn gedraai. It is hjir net it plak om alles wat net doocht út dit ferhaal oan te wizen. It is genôch hjir te konstatearjen dat de Fryske Rie ûnderdiel wie fan de Germaanske SS en wa't dêr mear fan witte wol, kin bygelyks by Zondergeld telâne, dy't yn syn dissertaasje wiidweidich de aktiviteiten fan de Rie en syn foar oanmannen yn kaart brocht hat.³⁴ Troch Fedde Schurer en yn *De Stiennen Man* waard doe al op it útsprutsen nazy-karakter fan de Rie wiisd, mei it anty-bolsjewisme, de ferhearliking fan de Eastfrontstriders, de ferkettering fan de Molkstaking, de oanfallen op 'e keninginne en de Sytstrapriszen oannimme út hannen fan 'e setbazen. Schurers konklúzje wie folslein dúdlik. 'Elk dy't him dizze tiid tobinnen bringt, wit dat dit gjin camouflarre antidútske aksje wie, mar solidariteitsforklearring mei de fijânen fan ús steat en fan ús folk. Dat de skriuwers fan dizze dingen op it lêst tusken twa stuollen yn kamen to sitten wie fierwei de bêste oplossing: der hiene greater ûngelokken barre kinnen as de biweging efter har stien hie.'³⁵

De weroprjochte Jongfryske Mienskip soe oan in grut tal fan 'e útsuvere

Bewegingsmannen in organisatoarysk ûnderdak biede. It wie foar guon faaks ek de ienige mooglikheid om yn Frysk ferbân byinoar te kommen en aktiviteiten te ûntwikkelen. Yn de ferieningsbledsjes *De Jongfryske Mienskip* (oant 1953) en *Lyts Frisia* hiene hja fan 1946 ôf ek in foarum. Dêrom kin dy rûnte dan ek yn in bepaald opsicht beskôge wurde as de fuortsetting fan de Fryske Rie. Yn de kontekst fan it tinken fan Douwe Kalma, dy't de Fryske Rie al oantsjut hie as de fuortsetting fan de âlde Mienskip, wie de sirkel rûn breide. Under de meiwurkers wie yn it foarste plak Douwe Kalma sels, dy't oan syn dea ta in grut part fan dy bledsjes folskreaun hat. Mar ek oaren dy't mei de Fryske Rie anneks west hiene skreaune dêryn.

3. De suvering fan 'e Fryske Akademy

Foar de Fryske Akademy moast der op grûn fan de ôfspraken yn de Ried fan de Fryske Beweging ek in suvering en in eareried komme. Yn de earste bestjoersgearkomste fan de Akademy nei de oarloch, op freed 17 augustus 1945, kaam dizze saak oan 'e oarder. Punt 3 wie 'Suvering', punt 4 'Earerie'.³⁶ Foarsitter Pieter Sipma dielde mei wat yn de eardere gearkomste fan de by de 'Fryske Beweging' belutsen organisaasjes oer de suvering ôfptraat wie. En 'ho't dy as gehiel oannommen hat, as lid to skrassen, allegearre, dy't ûnder de noarmen fen it M.G. [= Militair Gezag] falle en de leden fen de eardere Fryske Rie. As foarsitter hie hy for ien en oar tasein'.³⁷ Net elkenien wie dêr like wiis mei. Jelle Brouwer sei grutte beswieren te hawwen tsjin it suveringsbeslút fan 'e Fryske Beweging. 'De noarmen binne fierste formeel en lang net allegearre dy't dêr oer bisletten hawwe, hiene der moreel it rjucht ta'.³⁸ Al earder, op 10 juny, hie Brouwer syn beswieren blike litten. Doe't er út de krante lêzen hie 'det ek de Fryske Akademy oan it suverjen scil' hie er sels foar it bestjoer betanke.³⁹ Oannommen kin wurde dat er it beslút ynlutsen hat, doe't er hearde dat it by de Akademy safier noch net wie.

Brouwer woe no al oan in suvering meiwurkje, mar dan troch middel fan in eareried, dy't gefallen yndividueel beoardielje soe en net, lykas by de Beweging, net mear wie as in beropsynstânsje. De oare bestjoersleden sleaten har by syn stânpunt oan. Prof. J.F. Koksma joech ek as syn miening dat der ûnderskie makke wurde moast tusken yndividuele gefallen. Meint Wiegersma gong noch in stapke fierder: 'Immen kin yn de Biweging wol ôfdien hawwe en dochs for de Fryske wittenskip noch hwet dwaen. It is dêrom better de leden persoan foar persoan to bioardieljen'.⁴⁰ Dr. Jan Biuwes van der Meulen konstatearre dat der yn alle gefal in communis opinio is oer it suverjen fan de slimste gefallen.

Brouwer stelde dêrom út, krekt as by de Fryske Bibleteek, 'om it spesifike karakter fen de ynstelling' it Bewegingsbeslút net nei te folgen, mar ynstee dêrfan in eigen eareried yn te stellen. De oantekens fan de gearkomste litte ús witte: 'Oannommen wirdt dêrom, it biwegingsbislút net út to fieren, mar sels in earerie to bineamen, dy't de opdracht hat om yn de slimme gefallen út to meitsjen, hokfor leden skrast wurde moatte'.⁴¹ Wat it bestjoer dêrby foar eagen stie, wurdt dúd-

lik út de taljochting yn in brief fan 22 oktober oan de Bewegingsried, dêr't yn meidiel waard in eigen eareried foarmje te sille, dy't de fertochte gefallen persoan foar persoan beoardielje soe. It bestjoer wie nammentlik fan betinken dat de suvering fan 'e leden net út te fieren wie neffens de noarmen fan 'e Bewegingsried, om't 'for it lidmaatskip fen in wittenskiplike ynstelling as de Akademy dizze noarmen to formeel wierne'.⁴² It bestjoer woe allinnich de alderswierste gefallen skrasse en wie fan miening: 'Wy leauwe, dat it net in al to swiere saek wêze sil, om't it mar inkelde dúdlike gefallen oanbilanget'.⁴³ Ien fan dy swiere gefallen, S.J. van der Molen, hie doe sels al in skoftke earder as lid fan 'e Akademy betanke.

Foar de Eareried fan de Akademy waarden frege dr. W.L. Brandsma (direkteur fan de Gemeente HBS te Ljouwert), dr. W. Kok (learaar oan it Grifformearde Gymnasium yn Huzum) en de Akademybestjoersleden prof.dr. J.H. Brouwer, prof.dr. J.F. Koksmas (heechlearaar oan de Frije Universiteit te Amsterdam) en dr. T. van der Zee (learaar oan de Ryks HBS te Snits). As mooglike reserves waarden neamd: mr. J. van der Schaaf, ir. S.J. van der Burg, S. Dijkstra, ds. J. Wiersma.⁴⁴

Mar dy wize fan suverjen fan 'e Akademy sinnige it Provinsjaal Bestjoer fan Fryslân net. De Akademy wie in subsidearre ynstelling en soe dus om dy reden fan bûtenút suvere wurde moatte. Doe't de Akademy goedkarring frege foar de begrutting foar 1946 en it yn de taljochting dêrby ferfette wurkplan, brocht Deputearre Steaten nei foaren 'de wenschelijkheid om ook de gedragingen van de leden van Uw bestuur tijdens de bezetting aan een onderzoek te onderwerpen'.⁴⁵ De provinsje woe in eareried fan fiif persoanen, gearstald troch Deputearre Steaten. Dêrmei wie de Akademy net akkoart. It bestjoer stelde dat sa'n eareried it eigen beslút, 'waaraan reeds uitvoering door ons is gegeven' trochkrúste. De taak fan de eigen eareried wie rommer opset en beheinde him net ta de suvering fan it bestjoer. De Akademy woe gjin twa earerieden.⁴⁶

De Akademy moast no kiezen: in konflikt mei Deputearre Steaten oangean of tajaan. Yn in brief waarden de bestjoersleden nei har stânpunt frege. Wumkes skreau werom gjin strideraasje mei de provinsje te wollen; de Provinsjale Underwiisrie hie dêr al genôch swierrichheden mei hân.⁴⁷ Wiegersma woe al fêst hâlde oan it Akademy-stânpunt: 'it giet my dochs to fier as de hearen, dy hielendal bûten de fryske biweging steane, hjiryn it lêste wurd hawwe soene'.⁴⁸ It slagge de Akademy dochs ta in kompromis mei de provinsje te kommen. Deputearre Steaten stelde yn twadde ynstânsje út om trije minsken ta te heakjen oan de al ynstelde eareried fan 'e Akademy: mr. C.W. Steeman, âld-presidint fan de rjochtbank te Ljouwert as foarsitter, dr. A.L. Heerma van Voss, ryksargivaris yn Fryslân, en mr. S. Schootstra, foarsitter fan de feriening 'Friesland 1940-1945'. Dy eareried soe allinnich it gedrach fan it bestjoer fan 'e Akademy yn 'e oarloch hifkje.⁴⁹ Mei dat útstel gong it bestjoer fan de Akademy akkoart.⁵⁰

De suvering: bestjoer en bestjoersleden

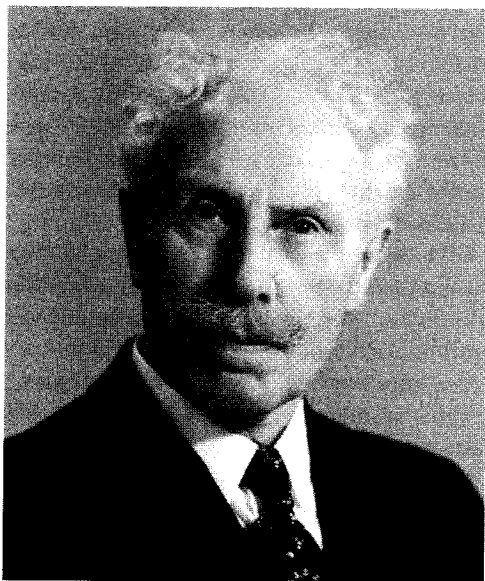
Op 12 jannewaris wie der in koarte tariedingsgearkomste fan de Ljouwerter leden

fan de eareried: Stheeman, Brandsma, Heerma van Voss en Kok. De lêste fertelde dat de Akademy it yn it begjin fan de oarloch dreech hân hie, om't se nochal wat Dútske leden hie en guon dêrfan doe yn unifoarm op de Akademy-gearkomsten kamen. Punten fan omtinken foar de eareried wiene neffens it oerlis: it earedoktoraat dat Sipma yn 1941 yn Hamburch krigen hie, de beneaming fan Brouwer ta heechlearaar yn Grins yn itselde jier, de hâlding fan Wiegersma as learaar en de hâlding fan G.A. Wumkes.

De measte soarch jilde de hâlding fan Wumkes. Dy hie prof. J.M.N. Kapteyn opnommen yn de Provinsiale Underwiisried en yn it bestjoer fan de Fryske Akademy, en letter hie bliken dien dat dy SS-offisier wie. Mar, 'in verband met de gezondheidstoestand van dit bestuurslid zouden de heeren gaarne een onderzoek van die houding willen vermijden; overwogen wordt Dr. Wumkes een hint te geven, dat hij beter doet te bedanken. Mr. Stheeman verklaart zich bereid [zich] daartoe met Dr. Wumkes in verbinding te stellen.'⁵¹ Soks bart en as Wumkes meidielt net foar in nije beneaming yn oanmerking komme te wollen, hoecht er ek net foar de eareried te ferskinen. Wumkes soe wol foarsitter bliuwe fan de Provinsiale Underwiisried.

Yn jannewaris 1946 waard troch de eareried in advertinsje yn 'e krante set, dat eltsenien dy't beswieren hie tsjin de hâlding fan it bestjoer fan de Akademy yn oarlochstiid, of fan ien of mear fan syn bestjoersleden, him opponearje koe. Op sneon 26 jannewaris wie op it Provinsjehûs de earste sitting. Earst waarden de bestjoersleden Brouwer, Koksma, Van der Zee en Van der Meulen oproppen, dan de wittenskiplik amtner fan 'e Akademy dr. Ype Poortinga, en dêrnei de bestjoersleden Sipma en Wiegersma. Poortinga waard wol heard, mar hoegde net suvere te wurden. Foarsitter fan de eareried mr. Stheeman frege de Akademymannen yn it foar in skriftlike ferklearring op te meitsjen, 'van hetgeen zij mochten meenen omtrent hun houding met betrekking tot de Deutsche overheersching in het midden te moeten brengen'. De eareried soe fierders ek de oantekens fan de gearkomsten fan it Akademy-bestjoer bestudearje.⁵²

Op dat momint wie der ien punt fan behanneling bekend: it earedoktoraat dat Sipma yn 1941 troch de universiteit fan Hamburch ferliend wie.⁵³ De oanlieding wie net in ynkommen klacht. Sipma sels hie der in opmerking oer makke yn syn skriftlike ferklearring. Neffens dy ferklearring hie hy oer dy kwestje advys frege oan de kommissaris, mr. P.A.V. van Harinxma thoe Slooten, en oan notaris Nanne Ottema. Dy hiene him sein dat it oannimmen fan it earedoktoraat wol koe, om't it gong om in wurdearring foar Sipma syn wittenskiplik wurk. Soks stie ek bûten diskusje. It earedoktoraat fan Sipma wie krekt foar de jiergearkomste fan de Akademy bekend wurden. Yn it foaroerlis fan it bestjoer hie prof. Titus Brandsma sein, dat de klam der op lein wurde moast dat it gong om in wurdearring foar Sipma syn wittenskiplik wurk om't er oars in pro-Dútske manifestaasje fan bygelyks Douwe Kalma ferwachte wurde koe. Boppedat kaam nei foaren dat de universiteit fan Grins eigentlik it earedoktoraat jaan moatten hie - it plan wie al sûnt 1937 yn de maak - mar Hamburch hie Grins te fluch ôf west. Sipma soe yn 1941

Lektor dr. Pieter Sipma (foto Duiker, Ljouwert 1952. Kolleksje FA)

santich wurde en ôfskie nimme. Yn dat jier kaam ek it tredde diel fan de Aldfryske Oarkonden fan de parse. Grins kaam de belofte dy't datoangeande dien wie, net direkt nei.⁵⁴

It ferhoar fan Sipma troch de eareried waard in pynlike fertoaning. Stheeman stie der op oan, dat Sipma ferklearje soe dat er it earedoktoraat better wegerje kinnen hie. 'Het zijn vijandelijke handen met bloed besmet, waaruit dit kwam.'⁵⁵ Boppedat hie Sipma de titel fan doktor ek brûkt. Der ûntstie in stikelige diskusje tusken Sipma en foarsitter Stheeman, dêr't it folgjende fragmint yllustratyf is foar de stânpunten.

'Dr. Sipma: Zijn dat nu altijd vijanden. Geeft U mij daar dan eens een definitie van.

Voorzitter: De Duitschers waren onze vijanden.

Dr. Sipma: Onze meeningen verschillen dan. Het eredoktoraat heeft alleen maar betrekking op enkele personen, de philologische faculteit. Het kwam niet van de Deutsche regeering. Spreker kende de leden der faculteit persoonlijk al lang.'⁵⁶

It waard in sjenante fertoaning foar immen mei de jierren en de steat fan tsjinst fan Sipma. Stheeman hold fêst oan it feit dat Sipma better witte moatten hie en Sipma koe it net oer de lippen krije om ta te jaan, dat er, êfterôf sjoen, it oannimmen sels ek as in flater beskôge. Hy waard liik doe't Brandsma opmurk dat er dochs ta in oar ynsjoch komme kinnen hie. 'Dat zegt men tegen een kind', aldus Sipma.⁵⁷ Hy dielde fierders mei net út himsels betankje te sille foar it foarsitterskip fan 'e Akademy, of de útspraak soe ek min falle moatte.

Al ridlik gau die it de eareried bliken dat der gjin festiviteiten yn Hamburch west hiene (In notysje fan Wumkes lit sjen dat Sipma it diploma yn Grins, by Beauftragte Conring, ophelje moast⁵⁸). De eareried konstatearre fierders dat de beneaming algemien sjoen waard as in wurdearring fan Sipma syn wittenskiplike aktiviteiten. Boppedat hie er wegere, doe't de Fryske Beauftragte Werner Ross him nei syn ûntslach as lektor - hy wie santich wurden - in kuratorskip oan de universiteit fan Grins oanbean hie. Sipma hie Ross ek gjin oare Fryske namme neame wollen.

Yn it slotbesprek fan de suveringskommisje waard praat oer de posysje fan Sipma. De eareried wie wol fan betinken dat, oangeande it oannimmen fan it earedoktoraat, hja 'deze gedragsljn onjuist acht, omdat dit doctoraat hem door een instituut van den vijand werd toegekend, uit welks handen hij tijdens den oorlog geen eerbetoen had mogen aanvaarden'. Konstatearre waard, dat yn dy tiid minsken noch mienden ûnderskie meitsje te kinnen tusken it Dútske Ryk en yndividuele Dútsers en dat Sipma al lang foar de oarloch freonskiplike kontakten hie mei Dútske gelearden. Benammen mei Conrad Borchling yn Hamburch, dy't troch de eareried - sûnder grûn! - rekkene waard ta dejingen waans opfettings 'met het regiem, waaronder zij leefden, niet in overeenstemming waren'. De adviseurs fan Sipma hiene him ek net op it kwea fan it oannimmen fan dit earedoktoraat wiisd. Foar dy misset oer stie dat Sipma faak net mei de Dútsers meiwurkje wollen hie. De kommisje wie fan miening, dat it te fier gean soe him as foarsitter fan 'e Akademy ôf te setten. Dat soe de Akademy ek tefolle skea opleverje. Boppedat mochten neffens de kritearia fan 'e suvering NSB'ers, dy't foar 1 febrewaris 1942 betanke hiene as lid fan dy partij, ek op harren post bliuwe en it earedoktoraat fan Sipma datearre ek fan foar dy tiid.⁵⁹ Dat, alles byinoar nommen, wie der gjin reden om sanksjes tsjin Sipma te treffen.

Dêrnei hâlde de eareried him mei bestjoerslid Meint Wiegersma dwaande. Dr. W. Kok hie yn it foaroerlis meidield, dat er as lid fan de suveringskommisje foar it middelber ûnderwiis der fan op 'e hichte wie, dat it Militair Gezag oan Wiegersma húsarrest oplein hie, om't dy lid west hie fan de Winterhulp of fan de Nederlandse Volksdienst, twa organisaasjes fan de 'foute' soarte.⁶⁰ It advys fan de oare suveringskommisje wie dan ek om Wiegersma in ûntslach as learaar yn oerwaging te jaan. De leden fan 'e Akademy-eareried tochten dat soks wol wat te fier gong. Ut it ferslach fan it ferhoar fan Wiegersma komt benammen nei foaren dat syn draaierijen foar de oare suvering oer it grutte probleem wie. Wiegersma hie dêr neffens Kok in minne hâlding ynnommen en mei de betankbrief foar de Volksdienst, dy't er oerlein hie, hie er besocht dy suveringskommisje te mislieden.⁶¹

Wiegersma hie, nei eigen sizzen, yndied lid west fan de Nederlandsche Volksdienst, om't er soks as in Nederlânske ynstânsje seach, dy't in ein makke hie oan de ferpyldering en de fersplintering op sosjaal gebiet, en dy't 'de zozeer gewenschte eenheid in de philanthropische bemoeiingen hier te landen zou teweegbrengen'.⁶² Hy hie fierders gjin kar meitsje wollen tusken Dútslân en

Ingelân, mar hie op dat mêd keazen foar in neutrale opstelling. Dêrtroch waard er troch syn kollega's op de Drachtster HBS net alhielendal fertroud en wie hy dêrom, as iennichste learaar bûten de NSB'ers, net frege mei te dwaan oan de 1%- aksje. Dy aksje hâlde yn it ôfstean fan 1% fan it salaris ta stipe oan ûnderdûkte kollega's en wie organisearre troch ylligale ynstânsjes as it Nacionaal Steun-fonds en it Nacionaal Comité. Ynsidenteel hie er as learaer fan de Kweekskoalle dêr wol oan betelle. Foar Wiegersma pleite ek dat der troch it Fryske Gea – hy wie ek dêr bestjoerslid fan – minsken ûntlutsen wiene oan de Dútske Arbeitseinsatz en It Fryske Gea hie ek wol ûnderdûkers hân.

De earried karde it sterk ôf, dat Wiegersma him by de Volksdienst, 'een instituut, dat van den aanvang af een notoir nationaal-socialistisch karakter droeg' oansletten hie, mar miende dat soks te min grûn joech om maatregels tsjin him te nimmen. Wiegersma hie soks dien as partikulier en hy hie him liede litten 'door louter ideële overwegingen, vreemd aan eenigerlei gevoel van sympathie of angst voor den Deutschen overweldiger'.⁶³ Datselde jilde ek foar syn net-meidwaan oan de 1%-aksje.

*Meint Wiegersma (foto Comello, Drachten.
Kolleksje FA)*

Op 6 febrewaris 1946 wie de earried klear mei it wurk en waard it einrapport opmakke. Yn it foarste plak waard meidiild dat út de oantekens 'niets bezwa-rends is gebleken ten laste van het Bestuur als college – noch ook ten nadeele van een of meer zijner leden –, terwijl ook overigens niets ten ongunste van het Bestuur is aan den dag getreden met betrekking tot zijn houding in de Duitse periode, en geen bezwaren zijn ingebracht'.⁶⁴ Mei betrekking ta Jelle Brouwer waard fierders noch meidiild 'dat met betrekking tot zijn benoeming tot hoogle-raar te Groningen niets valt in te brengen, wat te zijner ongunste zou mogen wor-

den uitgelegd'.⁶⁵ Brouwer hie stipe jûn oan it studinteferset, studinten ôfret te tekenjen en gjin kolleezjes mear jûn. Boppedat hie er de net-tekeners noch holpen en harren noch tentamens ôfnommen.

Tsjin Sipma en Wiegersma waarden, op grûn fan de oerwagings dy't earder oan 'e oarder west hiene, ek gjin maatregels nommen, mar alhielendal brânskjin kamen hja fansels net út de suvering.

De suvering: de Nederlânske en Dútske leden

In healjier letter, yn de bestjoersgearkomste fan 13 augustus 1946, frege foarsitter Sipma hoe't it stie mei de suvering fan de leden fan 'e Akademy. Dy leden wiene op grûn fan fertsjinsten foar Fryslân en de Fryske wittenskip beneamd: 'Friezen en net-Friezen, hwerearne ek wenjend, dy't dy ûnderskieding weardich binne', aldus it karbrief fan 'e Akademy.⁶⁶ De leden waarden yn dy tiid beneamd troch de 'Provinciale Underwys-Rie fen Fryslân' (PUR), op foardracht fan de Akademy. Nêst leden hie de Akademy ek noch stipers en dat koe elkenien wurde.

Nei oanlieding fan de opmerking fan foarsitter Sipma waard der yn it Akademybestjoer praat oer de Dútske leden. 'Dy sille mar biskôge wurde as foarlopich staekt to wêzen, bihalven as it bliken docht, dat it anty-nazi's wiene', is de ultra-koarte gearfetting yn 'e oantekens.⁶⁷ Dêr bleau it by. De suvering soe noch mar ien kear oan 'e oarder komme, yn maart 1947, mar dat gong om it beëinigen fan de opleine útslutingen yn de Fryske Beweging.⁶⁸ Sipma dield doe yn in gearkomste fan 'e Ried fan de Fryske Beweging mei 'det de Fryske Akademy net ien útsuvere hat'.⁶⁹

De suvering fan 'e Fryske Akademy kin dan sa gearfette wurde. It Akademybestjoer waard troch in provinsjale eareried suvere en gjinien fan de bestjoersleden wie in strafmaatregel oplein. De skriuwer fan it bestjoer yn oarlochstiid, dr. G.A. Wumkes, wie foarôf frege om net mear yn it bestjoer sit te nimmen en hoegde om dy reden ek net suvere te wurden. De Dútske leden waarden staakt en op dat beslút is it Akademybestjoer noait weromkommen. It sil letter gewoan fergetten wêze. Yn 1950 waarden yn alle gefal wer op 'e nij Dútske leden beneamd. Ta in suvering fan de *Nederlânske* leden is it net kommen. Van der Molen hie sels al betanke; Friezen as Douwe Kalma, Haring Piebenga, Geert Ruiter, A.M.C. van der Minne-Buma, Rintsje Sybesma en Sybe Douwes de Jong, en de 'foute' heechleararen L.J. van Apeldoorn, A.A. van Schelven, Jan de Vries en J.M.N. Kapteyn bleaune sûnder suvere te wêzen gewoan lid fan 'e Akademy.

Efternei besjoen falle by de suvering fan 'e Fryske Akademy troch de provinsjale eareried en troch it eigen bestjoer inkelde saken op. Yn it foarste plak hie it fansels better west as de Akademy yn 1946 ek it Nederlânske part fan syn leden suvere hie, en as doe ek guon Dútske nammen definityf skrast wiene. Wat de reden west hat om soks – yn striid mei de earder makke ôfspraak yn it bestjoer – *net* te dwaan, is no net mear te efterheljen. Hie it mei it ferset fan bepaalde be-

stjoersleden tsjin de foarm fan de suvering fan dwaan? Hie it bestjoer sjoen it gedonder yn oare Fryske fermiddens der gjin nocht mear oan en it mar by in foarriedich beslút oangeande de Dútske leden litten? Hie it nei it spul mei de provinsje om de ynstelling fan in oare eareried genôch fan it suverjen? Of kaam it Akademybestjoer yn dy tiid - it wie al wer in jier letter - sa'n bytsje byinoar en wie it mei safolle oare saken beset, dat it oan it suverjen fan leden net mear takommen is? Dúdlik is allinnich, dat it bestjoer it yn it earstoan net as in hiel grut probleem beoardiele hat; hja tocht dat it mar om inkelde dúdlike gefallen gean soe.

Yn it twadde plak falt op dat it advys fan de eareried oan Wumkes in dochs wol frjemde saak wie. De man kin fansels in bepaalde politike naïviteit net ûntsein wurde, mar om him der persoanlik foar ferantwurdlik te hâlden dat Kapteyn yn de PUR en de Akademy behelle waard, giet dúdlik te fier. Wumkes (en ek oaren) koene yn 1939 noch net witte hokker ûnheil de lettere SS-offisier yn it Fryske en it Nederlânske wittenskiplike fermidden stichtsje soe. Boppedat koe Wumkes by de PUR sûnder beswieren wol as foarsitter oanbliuwe.

Mooglik sil by it beoardielen en de behanneling fan Sipma meispile ha, dat fan de foarsitter fan 'e eareried, Stheeman, bekend wie dat er in wjerstân hie tsjin it Frysk praten, of miskien better tsjin it Frysk praten yn beskate rûnten. Sipma wie neffens Spahr van der Hoek by benammen de rjochterlike elite yn Ljouwert, 'as Fries, sis mar', gjin persona grata. 'Dy rûnte hat nei de oarloch besocht om Sipma in oktaaf leger piipje te litten.'⁷⁰ Yn 1951 soe Stheeman him der yn in ynstoerd stik yn de *Leeuwarder Courant* oer bekleie, dat op in gearkomste fan it Fries Genootschap Frysk sprutsen wie.⁷¹ Dat late doe ta skermutselingen oer de fiertaal yn it Genoatskip tusken de mannen fan de Fryske Akademy en de leden ôfkomstich út de rûnten fan de rjochterlike macht yn it Fries Genootschap. Dêrby wie ek Pieter Sipma belutsen. Yn de diskusjes om Kneppelfreed hinne soe Stheeman ek net oan 'e kant stean bliuwe.⁷²

In hiel apart punt wie fansels, dat de Akademybestjoersleden Brouwer, Van der Zee en Koksma yn har eigen eareried sieten en feitliken dêrmei harren eigen suveringsbeslút ûndertekene ha.

Ta ferliking yn it koart, hoe't de suvering by oare Fryske ynstânsjes gongen is. De suvering fan de selskippen is yn it ramt fan 'e Bewegingssuvering al behannele. Soms stelde dat net safolle foar. It Kristlik Frysk Selskip bygelyks hoege mar ien lid te skrassen, al wie dat in âld-bestjoerder.⁷³ It 'âld'-Selskip skraсте fjouwer leden, it Boun foar Frysk-Nasjonale Jongerein twa of trije en de studinteferienings in tal leden, wêrûnder in bestjoerslid. It Roomsk Frysk Boun hoege net te suverjen.⁷⁴ Maklik wie de suvering foar de AFUK, om't it bestjoer fan it Selskip de sitten fan de fertsjintwurdigers Douwe Kalma en Sjoerd Sipma ferfallen ferklearre hie. Dy hoege den no net troch de AFUK sels skrast te wurden. By de Provinsiale Underwiisried frege mefrou A.M.C. van der Minne-Buma har ûntslach en waard soks ferliend oan prof. Kapteyn, 'van wien werd aangenomen, dat, indien hij daartoe in de gelegenheid was geweest, hij eveneens een verzoek om ontslag zou hebben ingediend'.⁷⁵ Oars as by de Akademy waarden by it Fries Genootschap voor Ge-

schied-, Oudheid- en Taalkunde de leden – doedetiids allinnich mar op foar-dracht – wol suvere. Sântentweintich leden waarden skrast ‘wegens anti-Neder-landse of onvaderlandslievende houding’. Dêrûnder wiene de argeolooch dr. Assien Bohmers, Douwe Kalma en S.J. van der Molen, en fierders Dútske gelear-den as Borchling en Lang.⁷⁶ Douwe Kalma waard boppedat noch ferfallen ferkle-arre fan it lidmaatskip fan de Maatschappij van de Nederlandse Letterkunde. Dêr wiene de leden ek suvere.

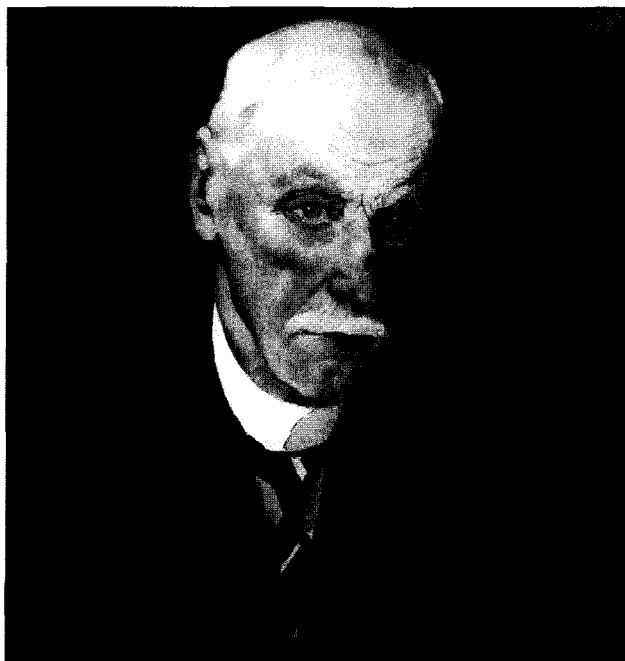
4. De Fryske Akademy yn 'e oarloch

Yn syn dissertaasje skriuwt Gjalt Zondergeld net folle mear as dat Fryske Akade-my en Fries Genootschap sawat de hiele oarloch mei harren aktiviteiten troch-gongen.⁷⁷ Hy neamt it earedoktoraat fan Sipma en it heechlearaarskip fan Brou-wer as de wichtichtste kontroversjele saken út dy perioade. Brouwer syn gedrach wurdt troch him as ‘goed’ beoardield, Sipma syn hannelwize yn dizzen as fer-keard. Hy konkludearret dat *It Beaken* ‘op geen enkele wijze stelling heeft geno-men voor de Duitsers’, al naam dit Akademy-blêd lykas it *Frysk Jierboek* wol bydragen fan Dútskfreonlike persoanen op. Ek neamt er de beneaming fan Dút-ske gelearden ta Akademy-lid en it bestjoerslidmaatskip fan Kapteyn. Hy konklu-dearret dan: ‘Op de ledenvergaderingen en andere bijeenkomsten van de Akade-my gingen nazi’s en niet-nazi’s in op zijn minst een sfeer van wederzijdse toleran-tie met elkaar om.’⁷⁸ Dat wie yn Fryslân yn syn algemienens sa, neffens Zonder-geld. Hij konkludearret ‘dat van een echte breuk tussen nazi’s en niet-nazi’s in de Friese Beweging na het uiteenvallen van het Trijemanskip niet kan worden gesproken’.⁷⁹ Dus ek noch nei ein 1940.

Yn in lettere publikaasje soe Zondergeld soks breedút ‘de halve collaboratie van de Fryske Akademy tijdens de bezetting’ neame.⁸⁰ Ek yn de rûnte fan it Fries Genootschap, ‘waren sommigen wel geneigd tot een vrij vergaande samenwer-king met de nazi’s op wetenschappelijk gebied’.⁸¹ Dêr doelt Zondergeld mei op aktiviteiten as de útjefte troch it Genoatskip fan Van der Molen syn *Het Friesche Boerenhuis in twintig eeuwen*.

Tal fan feiten dy’t Zondergeld oandraacht, hoege net ûntstriden te wurden. Mar, yn hokker kontekst dy feiten besjoen wurde moatte en hoe’t dy feiten har ferhâlde ta it folsleine Akademy-barren yn de oarlochsjierrren, dat is wer in oar ferhaal. Dy fragen binnen fansels nijsgjirrich. Hat de provinsjale ‘Eereraad’ oer it hâlden en dragen fan it Akademybestjoer in korrekt oardiel jûn en hiene hja dêr in goed byld fan? Om mei dy lêste fraach te begjinnen, ik tink dat dat yndied sa wie. Hja hiene de beskikking oer de oantekens fan de bestjoersgearkomsten en dr. W. Kok wie goed op ‘e hichte fan wat bard wie yn it Fryske sirkwy. Oan de ear-ste fraach sille wy wat mear omtinken jaan.

Hoe funksjonearre de Akademy en it Akademybestjoer yn de oarlochsjierrren? Untstiet, as al it argyf- en it oare materiaal fan en oer de Akademy der by helle wurdt, no yn haadsaken in oar byld as itjinge troch de suveringskommisje fêstlein

*Dr. Geert Aeilco Wumkes,
skilderij fan Cor Reisma
(Kolleksje FA)*

is? Yn eigen Akademypublikaasjes fynt men oer dy tiid it measte net en dat jildt ek foar it boek fan Zondergeld. De fraach moat oan de hân fan net in soad en ferspraat materiaal beäntwurde wurde.

Hoe siet it yn it foarste plak mei it bestjoer yn oarlochstiid? Pieter Sipma soe de hiele oarloch troch foarsitter fan it Akademy-bestjoer wêze. Skriuwer wie yn earsten Jelle Brouwer en sûnt septimber 1941 G.A. Wumkes. As skathâlder funksjonearre al dy tiid prof.dr. J.E.Koksma. Prof.dr. G.S. Overdiep makke de hiele besettingstiid ek diel fan it bestjoer út. It bestjoer hie al dy tiid mar ien lid yn har fermidden, dy't oan de Dútske kant stie, prof.dr. J.M.N. Kapteyn, mar dat wie ek in echten-ien. Kapteyn betanke mei yngong fan 1 febrewaris 1941 'troch ûnfoarsjoe-ne omstannichheden'.⁸² Hy wie rektor magnifikus wurden fan de Grinzer universiteit. De lêzing fan Kapteyn op de jiergearkomste fan 1941 oer 'Doelstelling en methoden eener Friesche Geakinde' wie syn iennige grutte aktiviteit yn Akademy-ferbân. Foar him kaam de Drachtster learaar Meint Wiegersma yn it plak. Prof.dr. Titus Brandsma (oant syn dea yn july 1942 yn in konsintraasjekamp) en dr. T. van der Zee folgen Gosses en Brouwer op. Yn 1942 waard it bestjoer útwreide mei – no – prof.dr. J.H. Brouwer en dr.ir. J.B. van der Meulen.⁸³

'Wy yn it Akademybistjûr wisten frij krekt, hoe't elts fan ús tsjin de bisetter oer stie en hawwe op dat stik gjin swierrichheden hawn, benammen net doe't Prof. Kapteyn yn 1941 út himsels bitanke en Pater Titus Brandsma en de hearen Wiegersma en Van der Zee yn it bistjûr sit namen', konstatearre de doetiidske skathâl-

Jelle Hendriks Brouwer, tekening fan Johannes Mulders (Kolleksje FLMD)

der J.F. Koksma efterôf.⁸⁴ De ynbring fan Kapteyn hat yn it earstoan dúdlik west. Mar dy duorre net lang.

De ferhâlding fan it bestjoer mei de Dútske Beauftragte yn Fryslân, Werner Ross, wie bepaald net optimaal. Ross beklage him oer in tal saken by it bestjoer. Bygelyks wie er fan miening by de earste opfiering fan 'Roaitske', in humoresque op in motyf fan Gysbert Japicx (tekst J.P. Wiersma, muzyk J. Slofstra) op 27 desimber 1941 net ûntfongen te wêzen mei de eare dêr't er rjocht op miende te hawwen. Hy hie him bygelyks beklage oer it minne sitplak.⁸⁵ Sipma fertelde it ferhaal nei de oarloch. 'De hear Ross wie net útnoege en op syn fraach, ho't hy de útfiering by wenje koe, waard him andere, det Van der Velde de kaerteforkeap hie en det hy dêr dos torjuchte koe. Do't de hear Ross jouns yn 'e seale kaem, wierne syn plakken by forsin forsein, sadet hy him mei minder moaije plakken tofreden stelle moast.'⁸⁶ Sipma waard dêrop troch Ross op syn haadkertier yn it Old Burger Weeshûs op it Saailân ûntbean en dêr waard him de list foarsmiten mei de nammen fan it eare-komitee. De namme fan ûnder oaren kardinaal De Jong sinnige de Dútser net. Hy hie leaver mannen as Brolsma of Schuitmaker sjoen.

Boppedat ûntbriek de Akademy hieltyd op wichtige eveneminten fan de Fryske Rie: by de offisjele oprjochting yn maaie 1941, by de útrikking fan de 'foute' Harmen Sytstrapriis oan Reinder Brolsma yn oktober 1941 en by de earste betinking yn Warns (ek organisearre troch de Fryske Rie) op 25 septimber 1942. Dy lêste dei hie de Akademy syn jiergearkomste anneks betinking fan de twahûndertste bertedei fan de Frjentsjerter professor Everwinus Wassenbergh.⁸⁷ Mei de 'foute' Fryske manifestaasjes woe de Akademy neat te krijen ha.

By de petearen yn de earried kaam noch boppe tafel, dat Ross it plan hân hie

in fertroud persoan yn it bestjoer fan de Akademy del te setten. Dat hie dan foar it bestjoer de reden west om op te stappen.⁸⁸ Mar sa fier kaam it ek net. Bohmers makket yn july 1942 ek melding fan it feit dat fan twa kanten besocht waard him yn it bestjoer fan de Akademy te beneamen.⁸⁹

Yn dy donkere jierren waard yn it Coulonhûs, dêr't de Akademy inkelde keamers yn hierd hie, deun wurke oan it Grut Frysk Wurdbboek troch de wittenskiplik amtner Ype Poortinga (sûnt it begjin) en syn assistint H.S. Buwalda (sûnt 1940), mei de stipe fan inkelde tydelike oanstellings foar koartere tiid en fan in tal frijwilligers. Wittenskiplik amtner (sûnt 1941 dr.) Ype Poortinga woe neat mei de ynstânsjes fan 'e nije oarder te krijen ha. Hy waard yn oktober 1942 frege mei te wurkjen oan *De Schouw*, it blêd fan 'e Kultuerkeamer, mar hat dat net dien.⁹⁰ En yn maart 1943 waard er troch de lykskeakele 'De Nederlandsche Omroep' frege foar in fraachpetear oer it nije Frysk Wurdbboek. Hy antwurde 'tot medewerking niet bereid te zijn'.⁹¹

Yn it lêste jier fan de besetting en benammen nei de spoarstaking fan 1944 lei mannich Akademyprojekt stil. Mar dêrfoar wiene der ek al swierrichheden. Begjin 1942 hie it Coulonhûs problemen mei de brânje. Yn jannewaris 1943 moast de Akademy sels sletten wurde. It wie yn it gebou te kâld om te wurkjen en der wie foar de hiele winter gjin brânstof mear.⁹²

Yn de oarlochsjierrren hie de Akademy mar inkelde wurkferbannen: foar lân-boukunde (sûnt 1941), boukeunst (1942) en musikology (1942). It Lânboukundich Wurkferbân wie ûnder oanfiering fan it bestjoerslid Van der Meulen wakker aktyf (sa't te sjen is oan de útjeften yn de rige 'Fryske Lânboubibliteek') en der waard wurke oan in boukundige dokumintaasje. Mei aktiviteiten op it mêd fan de geakunde (Wiegiersma) en ekonomysk-sosjale wittenskippen (Van der Zee) wie in begjin makke. Oan dat wurk sieten gjin fertochte kanten. Oars wie dat mei de folkskundige enkête fan Klaes Sierksma, dy't doe mei in beurs fan it SS-Forschungsinstitut 'Das Ahnenerbe' en de Humboldt Stiftung yn it Belgyske Gent studearre, dêr't er yn 1942 de meiwurking fan 'e Akademy foar frege. Eventueel, dat wie de miening fan it bestjoer, soene fragen meinommen wurde kinne yn in algemiene Akademy-enkête, dy't yn de hjerst komme soe.⁹³

Hoe stie it der foar mei de meiwurkers oan en de bydragen yn it wittenskiplik tydskrift fan 'e Akademy, *It Beaken*, dêr't Jelle Brouwer mei út ein set wie? En sieten der ûnder de oare útjeften fan de Akademy ek fertochte saken? Dy fraach moat mei in nee beäntwurde wurde. Der wiene wol inkelde pro-Dútske meiwurkers oan Akademy-útjeften, mar yn it oanbelangjende wurk is gjin politike tindins te finen. Mei fertochte útjeften hat de Akademy him op in inkelde útsûndering nei ek net ynlitten. Dat wie wol it gefal mei *Chauken, Friesen und Sachsen zwischen Elbe und Flie*, fan Rehder Heinz Carsten út 1941, yn Dútslân útjûn, dat oan de Akademy opdroegen wie en foar leden fan 'e Akademy foar minder as boekhannelspriis te krijen wie.

Doe't by fersin op in boekje fan Willy Krogmann, *Die heilige Insel. Ein beitrage zur altfriesischen Religionsgeschichte* (útjûn troch Van Gorcum) yn 1942 as mei-

útjouwer de namme fan de Fryske Akademy terjochte kaam, waard alle war dien om soks noch goed te krijen.⁹⁴ Dat slagge, mar it boekje waard troch Krogmann wol oan 'e Akademy opdroegen as tank foar syn lidmaatskip. Soks waard troch Sipma ek fermeld yn syn taspraak op de Jiergearkomste fan 1942, en hy neamde it sels 'in wichtige stúdzje oer Hilgelân'.⁹⁵ In boekje oer saksyske ynfloeden yn Fryslân fan S.J. van der Molen woe it bestjoer om ynhâldlike reden net oan. Dat faset hearde yn dy syn oar boek, oer de Fryske boerepleats, dat troch it Genoatskip útjûn waard.⁹⁶ In boek fan de argeolooch Bohmers oer de opgravings yn Oerterp soe de Akademy ek net útjaan. Sipma hie der mei de auteur oer praat, mar wie fan betinken dat sa'n boek better troch it Fries Genootschap útjûn wurde koe. Hy soe dêroer nochris mei de ekspert op dat mêd, de Genoatskipman mr. P.C.J.A. Boeles, oerlizze. Dochs kaam der nochris in plan om in boek fan Bohmers út te jaan te praat. Mar dat gong ek net troch om't de auteur in algemien wurkje oanbea oer fynsten yn Eastergoa. Mei soks wie Bohmers al te fier yn see mei it Genoatskip, sa wie it algemien betinken.⁹⁷ Mar dêr soe it likemin útkomme.

In oar elemint fan Akademy-belied wie de beneaming fan leden. Al foar de oarloch wiene in tal Dútsers ta lid fan 'e Akademy beneamd. Hja moasten tastimming freegje oan de Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung om de beneaming oannimme te kinnen.⁹⁸ By de foardracht fan leden waarden sa te sjen gjin politike kritearia hantearre. By de beneamde Dútske leden sieten minsken, dy't oansletten wiene by de NSDAP (of dêr't dat letter fan bliken die) mar ek oaren. Sa kin bygelyks de beneaming fan Rudolf Muus neffens Thomas Steensen as 'in dúdlike distansjearring fan de lykskeakele 'Heimabund Nordfriesland' beskôge wurde'.⁹⁹ Ta de 'ferkearde' soarte fan Dútsers moatte bekende gelearden as Conrad Borchling, syn learling Rehder Heinz Carsten, Walter Steller en Arend Lang rekkene wurde. De earste rige leden wie beneamd troch de Provinsjale Underwiisried, foar't der in Akademybestjoer wie, en der wie besocht in rige fan grutte (en ek ynternasjonale) nammen oan de Akademy te ferbinen.¹⁰⁰ Dêrby is in nasjonaal-sosjalistyske politike oertsjûging net as in kritearium beskôge om minsken net te beneamen. Safolle is dúdlik, de PUR hat har nei politike rjochting ta neutraal opstelle wollen (al ha de bestjoerders fan in tal minsken grif har politike eftergrûn net witten) en har eksplisyt en weardefrij beheind ta wittenskiplike fertsjinsten. Dat jilde foar bûtenlanners en Nederlanners. Fan de Nederlânske leden wie fan mannen as H.J. Popping, dy't namme makke hie as amateur-argeolooch, en de skriuwer Rintsje Sybesma yn elk gefal har politike opstelling wol algemien bekend. Popping hie foar de Nasionaal-Sosjalistyske Beweging (NSB) yn de Fryske Steaten sitten en Sybesma hie him yn nasjonaal-sosjalistyske periodiken utere. Fan wer oaren soe harren politike opstelling earst yn de oarloch rjocht dúdlik wurde: de grutte folkskundige prof. Jan de Vries út Leien, S.J. van der Molen en prof. Kapteyn út Grins.

Aparter wiene de beneamingen fan it earste oarlochsjier. Doe waarden Hermann Conring, foarsitter fan de Ostfriesische Landschaft mar op dat stuit Beauftragte fan de Rykskommissaris yn Grinslân (en in hoartsje ek noch fan Fryslân) en

Willy Krogmann, dy't yn de neisimmer fan 1940 mei in geheime SD-opdracht yn Fryslân omdoarm, ta lid beneamd. De foarsitter fan de Friese Maatschappij van landbouw, Geert Ruiter, waans politike rjochting al langer dúdlik wie, waard doe ek ta lid beneamd. De groslist wie al yn juny 1940 troch de Akademy opmakke en op 7 oktober troch it bestjoer 'bûten inkelde foroaringen' as foardracht trochstjoerd oan de PUR.¹⁰¹ Dy stelde koarte tiid letter de nammen fêst. Ek doe wer waarden ymplisyt noch gjin politike kritearia oanlein. Oft der oer de politike kant fan de beneamingen binnen it Akademybestjoer en de PUR, dy't de beneamingen bekrêftige moast, ek diskusjearre is, is út de oantekens net op te meitsjen. Wol waard yn it bestjoer fan de PUR yn earste oanlis ek noch de namme fan prof.dr. J. van Dam neamd, mar de foarsteller prof. Verdenius kaam yn de folgjende bestjoersgearkomste op dat útstel werom.¹⁰² Dan hat bliken dien dat Van Dam belutsen wie by de boekesuvering en de ûnderwiisherfoarmingen fan 'e nije oarder.

Mar, de les wie gau leard en yn de folgjende jierren sjocht men by de nije leden gjin 'foute' nammen mear.¹⁰³

As it oer it hâlden en dragen fan 'e Akademy yn oarlochstiid giet, kin soks hast alhielendal yn termen fan 'akkomodaasje' beskreaun wurde. De Akademy, en mear yn it algemien de Fryske Beweging, operearre hoeden yn it gebiet dêr't alle kontakten mei de besettende macht yn omfette wiene. De Beweging moast yn de oarloch manoeuvrearre yn in fjild mei as beide ekstremen in kweade útkomst. It trochsetten fan de striid foar de Fryske taal betsjutte dat resultaten út hannen fan in besettingsmacht oannommen wurde moasten, mei in te fier dêryn meigean as in grut gefaar. Oan de oare kant drige by in net genôch meigean mei de easken fan 'e Dútske besetter in konfrontaasje, mei as konsekwinsje in ferbod fan organisaasjes, blêden en gearkomsten, wat bestjutte soe it stillizzen fan de Fryske striid. Foar de Akademy soe soks opheffing betsjutte.

By dat alles spile fansels in wichtige rol dat de Dútske besettingsmacht besocht de Friezen as Germanen mei te nimmen op har wei nei it nije Europa. By de oprjochting fan de Fryske Akademy hie de nasjonaal-sosjalistyske *Deutsche Allgemeine Zeitung* opfallend posityf skreaun oer de ynstelling, dy't wurksum wêze soe yn it lân dêr't de Germaanske aard it suverst bestean bleaun wie. Sybren van Tuienen, doe studint oan 'e Frije Universiteit, hie skreaun dat er hope dat de Akademy yn syn wurk bewize soe dat de Germaanske frijheidssin dêr krêftiger wêze soe as by oare Germaanske wittenskiplike ynstellings.¹⁰⁴ De Dútsers hawwe benammen yn de earste oarlochsjierrren op tal fan mêden besocht de Fryske Beweging en organisaasjes mei te krijen.¹⁰⁵

Dat betsjutte ûnder oaren dat hoeden omgien waard mei Fryske organisaasjes en ynstellings. Fryske blêden bleaune lange tiid bestean. Dat jilde net allinnich foar *It Beaken* (it lêste nûmer kaam út yn augustus 1944), de blêden fan de AFUK en it Kristlik Frysk Selskip, mar ek foar it dúdlik net pro-Dútske orgaan fan 'e Jongerein.¹⁰⁶ De Friezen dy't oan 'e kant fan 'e Dútsers stiene, hawwe har ek foar bedrige Fryske ynstânsjes ynset. Van der Molen kaam foar de Jongerein yn it

spier en Bohmers hie him yn july 1942 ynset foar it behâld fan de Fryske Akademy, dy't 'besonders gefährdet ist'. De Akademy, sa rapportearre er oan syn baas Wolfram Sievers fan it SS-Forschungsinstitut 'Das Ahnenerbe', moat 'wenn irgend wie möglich', bestean bliuwe, om't it 'eine sehr wichtige Einstellung' is. Sievers jout him tastimming 'in Sachen der friesischen Akademie' nei Fryslân te reizgjen.¹⁰⁷ Op dat momint spilet in oerlis oer it lid wurden fan in tal Fryske folkske foar oanmannen fan de SS, dat der mei oannommen wurde, dat de Dútsers net troch dy aksje hinne rinne woene.

De saak oersjend, kin konstataarre wurde dat der yn it begjin fan 'e oarloch, lit ús sizze yn it earste jier oant desimber 1940, te min ûnderskie makke is tusken 'goed' en 'fout' yn de ferskate kontakten, de aktiviteiten en de beneaming fan leden. Somtiids liket it wol oft de bestjoerders fan de Akademy net yn 'e rekken hiene dat yn maaie 1940 de relaasjes mei de Eastfryske Dútsers gâns feroare wiene. Conring ferskynde yn unifoarm en as fertsjintwurdiger fan Seyss-Inquart op in Akademy-gearkomste. Kapteyn hâlde op de jiergearkomste fan septimber 1940 in ynliding 'Over doelstelling en methoden eener Friesche geakinde' en Krogmann prate oer 'Forsitesland' op in ledegearkomste yn novimber 1940. Dy ferhalen leine wol op in yn Grutgermaanske rûnten populêr mêd, mar kinne op harsels net as typyske eksimplaren fan lykskeakele wittenskiptsbeoefening beskôge wurde. In selde net-ôfstân-nimmen sjocht men yn dy tiid ek yn oare rûnten fan de Fryske Beweging, benammen by it Trijemanskjip.

Sûnt it begjin fan 1941 waard mear ôfstân nommen. Allinnich foar lektor Pieter Sipma jilde dat net altyd. It oannimmen fan it earedoktoraat troch Sipma wie in misse set. Hy hie better witte moatten, mei in man as Borchling dêr't fan bekend wie dat er yn 'e Earste Wrâldoarloch al in rol spile hie yn it Dútske besettingsbewâld yn Flaanderen. Frjemd is ek dat er yn syn jierredes de boekjes fan Carsten en Krogmann yn positive sin neamde. Krekt oft er net witten hat mei hokker opdracht dy mannen nei Fryslân stjoerd wiene. Fan de wittenskipt hie Sipma dúdlik mear besef as fan de polityk.

Al waard troch it Akademybestjoer sawat gjin meiwurking jûn oan de Dútsers en oan lykskeakele en pro-Dútske ynstânsjes, ta echte konfrontaasjes mei de Dútske autoriteiten kaam it net. Soks wie allinnich mar weilein foar de mannen dy't echt kollaborearren, de top fan 'e Fryske Rie, dy't yntern problemen krigen mei de SS-hiërgary.

Hoe't it der op 'e Akademy by stie, wurdt ek dúdlik út it feit dat in yllegaal Frysk blêd opslein waard op it Coulonhûs. De Dútsers hiene wat heard, mar koene neat fine. It wie ek de iennige kear yn 'e oarloch dat der Dútsers op it Coulonhûs kamen. Neffens Sipma waard it ylligale blêd *De Koerier* dêr ek wol makke. Wijbenga neamt de Akademy ek as wurkplak foar yllegaal wurk.¹⁰⁸ Der ha ek noch plannen west om it ylligale kompleks Bumabibleteek, Coulonhûs en Griffomearde Tsjerke ta in haadkertier fan de ylligaliteit te meitsjen, mar nei ferrie waard it Earnewâld.

5. In nije start?

Hoe moast it fierder gean mei de suvere minsken? Moasten dy al of net wer in plak krije yn it 'nije' Fryslân fan nei de oarloch? Dy fraach soe de Fryske Beweging noch in hoartsje dwaande hâlde.

Fuortendaliks waard al dúdlik dat yn Fryske fermiddens net alle saken yn oerienstimming wiene mei de útkomsten fan de suvering. Yn novimber 1945 ferskynde fanwegen de stifting 'Us Frysk Berneboek' *Moarke* fan A. Meester-de Vries. Froukje Kalma-Koops, de frou fan ds. Jaap Kalma, bespreek it yn *Je Maintiendrai* entûsjast as 'in ienfâldich kattenforhael, bigryplik skreaun en sa, dat it de bern meinimt'. Der wie foar soarge 'dat de lytskes in aerdich boek [...] ta Sinterklaes krije kinne'.¹⁰⁹ It foel net safolle minsken op dat mefrou A. Meester-de Vries in publikaasjeferbod oant 5 maaie 1946 hie, har oplein troch de Eeareried foar de Letteren.¹¹⁰ Se hie bygelyks skreaun yn it blêd fan de Fryske Rie fen Saxo-Frisia.

Dêrfoaroer rôp de frijspraak fan Yme Schuitemaker troch de Eeareried foar it Toaniel wol hiel wat sentimenten op. Sjoerd van der Schaaf skreau yn *Je Maintiendrai*: 'Eltse toanielforiening, dy't der mei de Kultuerkeamer ynsyld is, moat dêr nou de gefolgen fan drage; mar Schuitemaker, de fortsjinwurdiger fan de Kultuerkeamer yn Fryslân, kin syn wegen gean as wie der neat bard. Hwa't der by kin, mei it sizze; wij net!'¹¹¹ Der kaam noch by dat Schuitemaker, doe't yn septimber 1945 it Militair Gezag ferdwûn wie, ûnder de namme fan syn frou in stik 'Fan bûgjen frjemd' skreaun hie, dat gong oer ... it Fryske ferset. 'De zuivering dreigt een paskwil te worden', konkludearre doe de arrondissemintsrjochtbank yn Ljouwert.¹¹²

'Sûnder skamte somtiden', wie de konklúzje fan Fedde Schurer oer datsoarte fan aktiviteiten. Reinder Brolsma skreau, oft er noait in Sytstrapriis krigen hie, oer de Kanadezen en Abe Brouwer makke in operette oer it ferset.¹¹³ Jaap Kalma makke him yn febrewaris 1946 ek lilk oer de aktiviteiten fan mannen as Schuitemaker en Douwe Kalma.¹¹⁴

Op 19 maart 1947 joech de Ried fan de Fryske Beweging oan de selskippen 'yn earnstich bitinken' om de utsuvere mannen en froulju wer as lid oan te nimmen. Dat moast ek jilde foar de skriuwers dy't dan noch ûnder de suveringsmaatregels fan de ferskate earerieden falle soene. Hja koene wol wer lid wurde fan de selskippen, mar dy moasten der om tinke 'salang de tiid fan har suvering jitte net om is, harren gjin gelegenheid jaen ta utering yn 'e selskipsorganen'.¹¹⁵ De oerwaging wie dat dizze minsken troch de útsluting oant dan ta genôch straft wiene, wylst de straf oan harren oplein troch de Nederlânske rjochter al foarby of fierwei hinne foarby wie. Der wie rjocht dien oan harren fergryp oan it Fryske folk en de Fryske beweging. Op in gearkomste fan it deistich bestjoer fan de Ried fan de Fryske Beweging op 3 july 1947 waard op 'e nij praat oer hoe fierder om te gean mei de suvering. It die bliken dat de haadbestjoeren dêr net gelyk oer tochten. 'Hwa't syn straf hawn hat, moat wer oannommen wurde, ek hwet de kunst-suvering oanbilanget', brocht Pieter Wijbenga fan it Kristlik Frysk Selsip de miening

fan in grut part fan 'e gearkomste ûnder wurden.¹¹⁶ Al makke S. van Tuinen dêr de kanttekening by, dat sokke mannen mar net mear yn 'e redaksje en yn 'e sjoernalistyk moasten. It Selskip woe wachtsje op 'e offisjele publikaasje fan de ferklearing fan de Bewegingsried. It Kristlik Frysk Selsip hie oan in lid dat weisuvere wie, meidiel dat der no gjin beswier mear bestie tsjin it wer opnimmen. 'Algemien is de gearkomste fan bitinken, dat dizze kwesje net oan de greate klok moat.'¹¹⁷

It wie no de tiid dat der, neffens guon minsken, yn Fryslân ûnder de suvering in streep set wurde koe. Dat der oan de suvering in eindatum steld wurde moast, wie ek in goede saak, sa wie ek de miening fan Fedde Schurer. 'As de rjochtbank in jierretal stelt, moat it folksgerjocht gjin libbenslang jaen', soe er letter yn syn memoires skriuwe.¹¹⁸ Dêrmei herhelle hy it stânpunt, dêr't er as haadredakteur fan 'e *Koerier* yn de fiiftiger jierren al konsekwinsjes oan ferbûn hie. 'Fan dit bigjinsel binne wy by de krante, de *Heerenveense Koerier* ek útgongen, doe't wy sawol R.P. Sybesma as Geart Ruiter, dy't ûnder de Dútsers in hege post by it departemint fan lânbou hie, as faktechnyske meiwurkers fregen.'¹¹⁹ Ruiter, dy't doe noch in ferbod hie op krante-aktiviteiten, skreau syn stikjes ûnder it pseudonym 'Ceres'. Sybesma hie doe noch in publikaasjeferbod stean fanwegen de Eareried foar de Letteren.

Der waard by it beoardieljen fan dy saken dus mei in persoanlike latte metten. Hie immen bygelyks skuld belieden? En hie er him distansjearre fan syn oarlochsferline? 'De man dy't it minste spul makke hat oer syn eigen leed en ûngemak, Douwe Kiestra, hat him, sûnder der op ferge to wurden, sa dúdlik en ûndûbelsinnich fan syn forline distansjearre, dat it ienfâldich ûnsmaeklik wêze soe him dat forline nei to hâlden', skreau Schurer.¹²⁰ Jaap Kalma keas Kiestra ek as foarbyld, doe't er in ûnderskied makke tusken kollaborateurs mei karakter en oaren: 'as karakters waerden hja doe en wurde hja noch achtenearre' en 'ferrieders yn de gewoane sin hawwe hja net west'.¹²¹ Fokke Sierksma ferklearre letter: 'Ik haw ek de forbeane bondel fan Douwe Kiestra, 'Sinne op 'e striesek', foar de RONO bisprutsen, dat wie ek yllegael. Hat myn freon Kamminga útjown.'¹²² Kiestra hie neffens Sierksma dan wol fout west, mar hy wie yn alle gefal in fatsoenlik man. 'Mar myn achterneef, Klaes Sierksma, dy't nou wer mei wapenboekjes en sa yn de Spectrumrige omparadeare kin, ik skamje my der foar dat dy man myn namme draecht.'¹²³

Yn 1949 en 1950 wiene mannen as de argeolooch Assien Bohmers, Haring Piebenga, Klaes Sierksma en Sytse Jan van der Molen al wer wakker aktyf yn de genealogyske, toponymyske en geakundige wurkferbannen fan de Fryske Akademy.¹²⁴ En foar it Akademy-ûndersyk yn Boarnburgum nei de folksaard fan de Friezen krige yn it begjin fan 'e fiiftiger jierren Haring Piebenga in lytse oanstelling by de Akademy. Guon oare publisisten wiene doe al wer wakker aktyf, ûnder eigen of skûlnamme.

Foar't de Dútske wittenskiplike gasten wer yn Fryslân wolkom wiene, duorre in hoartsje langer. Yn 1948 kaam it wer ta kontakten mei Nordfriesland en yn 1951 wie der in treffen mei de Osthriezen, dêr't Jelle Brouwer yn in taspraak útkomme

liet 'hoe swier de westerlauwersk-Fryske delegaasje it dy deis hie (it wie ek noch 10 maaie, de Eastfryske "Olle Mai"...), mar hoe needsakelik it wie dat de Friezen inoar wer fûnen'.¹²⁵ Fan it op 'e nij nei foaren kommen fan Arend Lang en Willy Krogmann moast Fedde Schurer net safolle mear ha, en Keimpe Sikkema beskreau hoe swier de Fryske delegaasje it hân hie doe't se Ostfriesische pommeranten as Conring en Lang wer yn Aurich omspankerjen seagen. Dat wie de Dútske sitewaasje. Conring soe bygelyks fan 1953 oant 1969 lid wêze fan 'e Dútske Bundestag foar de CDU.

De wittenskiplike kontakten mei Dútsk Fryslân waarden wer oppakt. Yn oktober 1950 waarden troch de Akademy wer Dútske leden beneamd. Yn 1952 wie der sels in lêzing fan Lang yn Fryslân yn it winterprogramma fan Akademy en Fries Genootschap, en yn 1962 fan Krogmann op it Frysk Filologekongres. Nederlânske kranten joegen dêrby rom omtinken oan har oarlochsferline. Krogmann sei by dy gelegenheid, dat er besocht hie yn de oarloch yn Fryslân allinnich syn suver wittenskiplike plichten te dwaan. De ynliding by de oersetting fan Sybesma syn *Kriegsgedichte* soene tsjin syn wil en sûnder dat er derfan wist publisearre wêze.¹²⁶ Serieuus waard soks net nommen.

6. Slotskôging

Fokke Sierksma fette letter de gong fan saken yn Fryske rûnten nei de oarloch sa gear: 'Hopen hawwe alles mar goed prate wollen. Dat is gewoan in feit'.¹²⁷ Jilde dat ek foar de Fryske Akademy, sa't Gjalt Zondergeld konstatearre? Yn syn resinte rekwisitoar tsjin de Akademy kaam Zondergeld ommers ta de fêststelling: 'Na de bezetting zou van de kant van de Akademy nooit wezenlijk afstand van dit oorlogsverleden worden genomen'.¹²⁸ As der yn Akademy publikaasjes al oer kollaboraasje skreaun waard, wie dat yn syn eagen yn dizeneige en neutrale toanen. Fan âld-kollaborateurs ferskynden publikaasjes by de Akademy likegoed as it boek oer it ferset fan Pieter Wijbenga. Neutraliteit nei de oarloch wie troef, skriuwt Zondergeld.

By de útjefte fan literêre teksten siet yndied wurk fan mannen as Douwe Kiestra, Rintsje Sybesma en (resint) Douwe Kalma. En yn *It Beaken* binne nei inkelde jierren wer stikken opnommen fan 'foute' auteurs as S.J. van der Molen, Klaes Sierksma, Douwe Kalma en Haring Piebenga. Yn 1954 stie yn it Akademyblêd sels in stik fan Willy Krogmann. De Akademy hat letter ek wer wittenskiplik wurk fan S.J. van der Molen útjûn. Dat binne feiten, mar hie de Akademy dy mannen dan in libbenslang skriuwferbod oplizze moatten? Moast dan – om it oars te sizzen – immens literêr talint ûntkend wurde om't er yn de oarloch ferkeard wie? En moast dan om dyselde reden syn wittenskiplik wurk negearre wurde? Nee, wie it stânpunt fan 'e Akademy, en sa wie dat ek yn oare Fryske fermiddens en oare wittenskiplike rûnten.

Dat wol oars net sizze dat der gjin frjemde saken te neamen binne. Hiel apart wie bygelyks, dat (sûnder neiere taljochting, mar wol spegele) in tekening fan in

nazy-tekeners út 'e oarloch as iennige portret fan Douwe Kiestra yn dy syn *Samle fersen* bedarre is. Mar moat dat oars sjoen wurde as in gefal fan ûnkunde of naïviteit? Kiestra's oarlochswurk ûntbrekt foar in part, om't allinnich 'it bêste fan syn poëzij' opnommen is. It wiene dus gjin samle fersen yn de normale betsjutting fan de term. Mar oer de skriuwer syn oarlochsaktiviteiten dêr liet ynlieder Douwe Tamminga gjin misferstân oer bestean en datselde jildt foar de ynlieder fan Jelle Krol by de *Samle fersen* fan Douwe Kalma. Wa't de 'skiedskriuwing' by jubilea fan Akademykant op it item Twadde Wrâldoarloch neigiet, kin beswierlik konstatearje dat it om goedpraten of ferswijen giet.¹²⁹ Zondergelds tirade waard troch Peter Romijn fan it Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie yn in reaksje al delset as fuortkommend út min en befoaroardiele lêzen of út oar tekoartkommen.¹³⁰ Dat jildt ek op dit punt fan saken.

It is it Dútske besettingsrezjym net slagge om yn de jierren 1940-1945 de Fryske aksje te misbrûken yn de striid tsjin de Nederlânske nasjonale ienheid, al krigen hja dêrby in lyts keppeltsje mannen mei. Dochs kaam de Fryske Beweging troch it lavearjen fan it Trijemanskip en it opstellen fan in 'Program fan Fryske aksje' net sûnder averij út it earste oarlochshealjier. Tal fan grutte nammen hiene sa't sein is 'fout' west en soks jilde yn it bysûnder foar de aktiviteiten fan de Fryske Rie fen Saxo-Frisia. It brocht Sjoerd van der Schaaf ta de pregnante karakteristyk: 'Een bladzijde die ik half zwart zou willen noemen'.¹³¹ Ek de Fryske Akademy, sa wie ús konklúzje, lavearre yn it earste oarlochshealjier noch wol ris te ticht by de ferkearde wâl lâns. Itselde jilde bygelyks ek foar de 'Nederlandse Unie', en dan noch wat langer.

De ferklearring liket simpel. It wie yn de earste faze fan de besetting, oant febrewaris 1941, noch net oan elkenien helder hokker kant oft it mei it besettingsrezjym útgean soe. Op inkelde útsûnderingen nei namen de Dútsers in wifkjende, foarsichtige en ôfwachtsjende hâlding oan en yn guon opsichten wie dy hâlding foar de Friezen oer sels temjitte kommend en waard mei sjerp strutsen. De stratezje dêrefter – it moast yn Nederlân ta in *Selbstnazifizierung* komme¹³² – ha guon minsken net yn 'e rekken hân en hat har, meastentiids tydlik, op de ferkearde foet set. Hja hawwe tocht dat der binnen de rânebetingsten fan in militêre besetting noch wol wat goeds mooglik wêze soe. Ut sa'n stânpunt wei hawwe de foaroanmannen fan de Fryske Beweging en Akademy operearre. Oan it begjin fan 1941 wiene se ta in oare konklúzje kommen en hawwe foar it Dútske besettingsrezjym en de kollaborearjende Fryske aktivisten in oare hâlding ynnommen. Dat oangeande diel ik de konklúzje fan Zondergeld net, dat it ein 1940 net ta in brek kommen is tusken de mannen fan de 'folkske' rjochting en de oaren.

Noaten

1. Van der Schaaf, *Skiednis*, 348.
2. Venema, *Schrijvers* IIIa, 31-67.
3. Swarte Jan, 'Konfrontaesje'.
4. Groen, *Landverraders*, 154.
5. Huizinga, *Friesland*, 186.
6. *Ibidem*, 190.
7. Van der Burg, 'De Biweging', 66.
8. *De Baenfager*, maaie 1945; *De Stim fen Fryslân*, 15 maaie 1945.
9. *RIE* 135, Oantekens gearkomste Ried en Selskippen, 30 juny 1945.
10. *MEU*, Oantekeningen fen de gearkomste fen it deistich bistjûr fen de Ried fen de Fryske biweging, 20 novimber 1945.
11. *RIE* 135, Ferslach gearkomste deistich bestjoer, 8 febrewaris 1946; *Frysk en Frij*, 25 jannewaris 1946.
12. *Frysk en Frij*, 19 april 1946.
13. *Frysk en Frij*, 12 oktober 1945.
14. Van der Burg, 'Yn bisettingstiid', 39.
15. Meidieling W.T. Beetstra, oktober 1992.
16. *Je Maintiendrai*, Fryske edysje 11 augustus 1945, J.J. Kalma, 'De Uitgestotenen'.
17. Befrijdingsnûmer *Je Maintiendrai*.
18. *Je Maintiendrai*, Fryske edysje 2 juny 1945, J.J. Kalma, 'Problemen van de berechting (2)'.
19. Romein, *Snel*, 163-234; Belinfante, *Bijltjesdag*, 109-161.
20. Sjoch ek Frieswijk, 'Ten geleide', 19-20.
21. *Je Maintiendrai*, Fryske edysje 6 april 1946.
22. *Je Maintiendrai*, Fryske edysje 11 augustus 1945; J.J. Kalma, 'De Uitgestotenen'.
23. *Je Maintiendrai*, Fryske edysje 1 desimber 1945.
24. *MEU*, Oantekeningen fen de gearkomste fen it deistich bistjûr fen de Ried fen de Fryske biweging, 11 septimber 1945. Sjoch ek *De Stim fen Fryslân*, 31 augustus 1945.
25. *Frysk en Frij*, 22 juny 1945.
26. *Frysk en Frij*, 29 juny 1945, ynstjoerd stik W.L. Zijlstra.
27. Fan der Fear, *Libbenswei*, 38.
28. *Ibidem*.
29. *Frysk en Frij*, 8 juny 1945, Piter.
30. *Heerenveense Koerier*, 4 oktober 1946, Fedde Schurer, 'De neisleep'.
31. *Ibidem*, 4 en 11 oktober 1946.
32. *Ibidem*, 4 oktober 1946.
33. *Ibidem*, 11 oktober 1946. Sjoch ek *Frysk en Frij*, 14 desimber 1945, *Forklearring Mien-skip*.
34. G.R. Zondergeld, *Friese Beweging*, 417-437. Fgl. Wybenga, *De Fryske Biweging*; In 't Veld, *De SS*, 275-281.
35. *Heerenveense Koerier*, 11 oktober 1946. Sjoch ek *De Stiennen Man*, jannewaris 1946.

36. *WU/FA*, 'Oprop ta de Bistjûrsgearkomste fan 17 augustus 1945'.
37. *FA*, Oantekens 34ste Bestjoersgearkomste, 17 augustus 1945.
38. *Ibidem*.
39. *FA*, J. Brouwer oan Bestjoer Fryske Akademy, 10 juny 1945.
40. *WU/FA*, 'Oprop ta de Bistjûrsgearkomste fan 17 augustus 1945'.
41. *Ibidem*.
42. *MEU*, Oantekeningen fen de gearkomste fen it deistich bistjûr fen de Ried fen de Fryske biweging, 25 septimber 1945.
43. *FA*, Bestjoer Fryske Akademy oan de Bewegingsried, 22 septimber 1945; *De Stim fan Fryslân*, 12 oktober 1945.
44. *FA*, Oantekens bestjoer 26 septimber 1945.
45. *FA*, Deputearre Steaten oan Fryske Akademy, No. 92, 2e afd., 12 desimber 1945, 'Bericht op schrijven van 20 November j.l. betreffende: Begroting en werkplan 1946'.
46. *FA*, Bestjoer Fryske Akademy oan Deputearre Steaten, 18 desimber 1945.
47. *FA*, G.A. Wumkes oan Bestjoer Fryske Akademy, 21 desimber 1945.
48. *FA*, M. Wiegersma oan Bestjoer Fryske Akademy, 21 desimber 1945.
49. *FA*, Deputearre Steaten oan Bestjoer Fryske Akademy, no. 71, 2e afdeling, 27 desimber 1945.
50. *FA*, Bestjoer Fryske Akademy oan Deputearre Steaten, 2 jannewaris 1946; Deputearre Steaten oan Fryske Akademy, no. 1, 2e afd., 7 jannewaris 1946.
51. *FR*, 'Kort verslag Voorvergadering 12 januari 1946'.
52. *FA*, C.W. Stheeman oan Y. Poortinga, 15 jannewaris 1946.
53. *Ibidem*.
54. Van der Schaaf, *Skiednis*, 333; Verzetsmuseum, 'Petear Wijbenga'.
55. *FR*, Stikken 'Eereraad', ferhoar P. Sipma.
56. *Ibidem*.
57. *Ibidem*.
58. *WU/FLMD*, Agenda Wumkes, 28 desimber 1941.
59. *FA*, 'Eereraad' oan Bestjoer Fryske Akademy, 23 febrewaris 1946. Taheakke, beslút oangeande P. Sipma, 6 febrewaris 1946.
60. *FR*, 'Kort verslag Voorvergadering 12 januari 1946'.
61. *FR*, Stikken 'Eereraad', ferhoar M. Wiegersma.
62. *FA*, 'Eereraad' (mr. C.W. Stheeman) oan Bestjoer Fryske Akademy, 23 febrewaris 1946; Deputearre Steaten oan Fryske Akademy, no. 89, 2e afd., 27 febrewaris 1946, mei ôfskrift útspraak.
63. *FA*, 'Eereraad' oan Bestjoer Fryske Akademy, 23 febrewaris 1946. Taheakke, beslút 'Eereraad' oangeande Wiegersma, 6 febrewaris 1946.
64. *FA*, 'Eereraad', mr. C.W. Stheeman oan Bestjoer Fryske Akademy, 23 febrewaris 1946; Deputearre Steaten oan Fryske Akademy, no. 89, 2e afd., 27 febrewaris 1946, mei ôfskrift útspraak.
65. *Ibidem*.
66. *Haedkarbrief*, 5, kêst 11.
67. *FA*, Oantekens 36ste bestjoersgearkomste, 13 augustus 1946.

68. FA, Oantekens 40ste bestjoersgearkomste, 15 maart 1947.
69. RIE 2, Ferslach gearkomste, 19 maart 1947.
70. Spahr, 'Sipma', 15.
71. *Leeuwarder Courant*, 24 maaie en 7 juny 1951, ynstjoerde stikken.
72. Boomsma, *Kneppelfreed*, 58.
73. *Tinkboek*, 49.
74. RIE 135, Oantekens gearkomste bestjoer mei selskippen, 30 juny 1945; idem 2, Notulen gearkomste 19 maart 1947.
75. PUR, 'Verslag van den Provincialen Onderwijsraad van Friesland over 1945'.
76. *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, Oantekens bestjoersgearkomsten, 13 febrewaris en 1 maaie 1946.
77. Zondergeld, *Friese Beweging*, 404-407.
78. *Ibidem*, 404.
79. *Ibidem*, 407.
80. Zondergeld, Besprek Harterink, 236.
81. Zondergeld, *Friese Beweging*, 406.
82. FA, Oantekens 15e bestjoersgearkomste, 1 febrewaris 1941.
83. 'It tredde jier fen de Fryske Akademy', *It Beaken* 3 (1941) 126-135.
84. Koksma, 'Tweintich jier', 6.
85. Folkertsma, 'Nije doas' II.
86. S-a, 'Wy praetten mei: Dr. P. Sipma en Dr. Y. Poortinga', yn: *Het Vrije Volk* Fryske edysje, 24 maaie 1945.
87. Zondergeld, *Friese Beweging*, 401.
88. FR, Stikken 'Eereraad'.
89. BDC H 1014-7195, A. Bohmers oan W. Sievers, 5 july 1942. Mooglik sil it gean om fersiken fan Ross en fan Kapteyn.
90. FA, D.Fr.H. Sampimon (red. *De Schouw*) oan Y. Poortinga, 19 oktober 1942.
91. FA, Chef afdeeling Ontwikkeling en Voorlichting De Nederlandsche Omroep oan Y. Poortinga, 2 maart 1943; Y. Poortinga oan F.A. Hoff, 13 maart 1943.
92. FA, M.S.E. Visser oan Y. Poortinga, Peaskemoandei 1942; oantekens bestjoersgearkomste, 13 jannewaris 1943.
93. FA, Oantekens 23ste bestjoersgearkomste, 11 april 1942.
94. *Ibidem*.
95. *It Beaken* 4 (1942) 121.
96. FA, Oantekens 23ste bestjoersgearkomste, 11 april 1942.
97. FA, Oantekens 31ste bestjoersgearkomste, 19 jannewaris 1944; idem 32ste bestjoersgearkomste, 12 april 1944; idem 33ste bestjoersgearkomste, 31 july 1944.
98. PUR, C. Borchling oan G.A. Wumkes (foarsitter PUR), 2 july 1938; R.H. Carsten oan J. Brouwer (skriuwer PUR), 23 Ostermond 1939.
99. Steensen, *Geschichte* I, 419.
100. De Vries, *Untstean*, 5.
101. FA, Oantekens bestjoersgearkomste, 24 juny en 7 oktober 1940.
102. PUR, Notuleboek, 19 oktober en 30 novimber 1940.

103. FA, Oantekens bestjoersgearkomsten; PUR, korrespondinsje.
104. De Vries, 'Untstean Akademy', 133. Ek yn de *Leeuwarder Courant* en it *Algemeen Handelsblad* waard op dit stik reagearre.
105. Frieswijk, 'Fryske bewegers', 85-86, 102-104.
106. Zondergeld, *Friese Beweging*, 402-414.
107. BDCH 1014-7195, A. Bohmers oan W. Sievers, 5 july 1942; idem 7194, W. Sievers oan A. Bohmers, 25 july 1942.
108. Wijbenga, *Bezettingstijd* III, 120.
109. *Je Maintiendrai* Fryske edysje, 24 novimber 1945.
110. Venema, *Schrijvers* 3a, 304.
111. *Je Maintiendrai* Fryske edysje, 19 jannewaris 1946.
112. KA 091.406.1, 'Conclusie van antwoord Arrondissements-Rechtbank Leeuwarden, Rolno. 121/46, zitting 20 februari 1947, inzake ds. J.J. Kalma tegen Y. Schuitmaker'.
113. *Heerenveense Koerier*, 28 juny en 16 augustus 1946.
114. 'Friesche zuiveringsperikelen', yn: *De Vrije Pers* 1 febrewaris 1946.
115. FA, Beslút 'Suvering en soening' Ried fen de Fryske Biweging.
116. *RIE* 2, Ferslach gearkomste 19 maart 1947.
117. SI, Oantekeningen gearkomste deistich bestjoer Ried Fryske Beweging, 3 july 1947.
118. Schurer, *Besleine spegel*, 119.
119. *Ibidem*, 119.
120. *Ibidem*, 120.
121. Kalma, *Twasprong*, 7.
122. Boomsma, *Peteareboek*, 81.
123. *Ibidem*.
124. *It Beaken* 12 (1950) 2, 33.
125. H.G.W. van der Wielen, yn: *Brouwer in memoriam*, 52. Sjoch dêrta ek de bydrage fan K. Sikkema, yn: *ibidem*, 51-55.
126. *Friese Koerier*, 1 septimber 1962. Earder hie syn optreden op it Friesenkongress yn Aurich yn Westerlauwersk Fryslân al spul jûn.
127. Boomsma, *Peteareboek*, 81.
128. Zondergeld, *Besprek Harterink*, 239.
129. *Fryske Akademy*, 5; De Vries, 'It ûntstean', 133; De Vries, 'De Akademy', 136; Koksma, 'Tweintich jier', 6.
130. Peter Romijn, 'Replyk', *It Beaken* 60 (1998) 1, 85.
131. Van der Schaaf, *Geschiedenis*, 104.
132. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 22-23.

Boarnen

a) Argyfalia

Hânskriften Provinsjale Bibleteek fan Fryslân, Ljouwert:

L.H. Bouma, *De Friese Beweging in de oorlog*. Geschreven in opdracht van de Afd. Persvoorlichting bij Militair Gezag te Leeuwarden (1945).

Fryske Akademy, Ljouwert:

Argyf fan de Fryske Akademy, oantekens gearkomsten bestjoer Fryske Akademy en korrespondinsje bestjoer en meiwurker (fierders oantsjut as FA).

Kolleksje P. Sipma (SJ).

Kolleksje G.A. Wumkes (WU/FA).

Argyf fan de provinsje Fryslân, Ljouwert:

3702, Stukken betreffende het instellen van een 'Eereraad' ter behandeling van de houding van de leden van het bestuur van de Fryske Akademy tijdens de Duitse bezetting en de bevindingen van deze raad, 1945-1946 (FR).

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, Ljouwert:

Kolleksje J.J. Kalma (KA).

Argyf fan de Provinsjale Underwiisried (PUR).

Kolleksje G.A. Wumkes, Agenda 1940-1942 (WU/FLMD).

Samling stikken 1945, út neilittenskip J.B. van der Meulen (MEU).

Fries Museum, Ljouwert:

Kolleksje Fersetsmuseum Fryslân, Petear mei E.B. Folkertsma (1945), Map NSB-propaganda foar maaie 1940.

Ryksargyf yn Fryslân, Ljouwert:

Argiven feriening 'Friesland 1940-1945', 194. 'Afschriften en uittreksels, vervaardigd [door Y.N. Ypma], van/uit brieven, rapporten en notulen, in de periode 1940 tot en met 1943, door de bezetter opgemaakt en ontvangen, betreffende het Friese ras en de Friese cultuur' (YP).

Argyf fan de Ried fan de Fryske Beweging (RIE)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam:

Fotokopjen fan dokuminten yn it Berlin Document Center (BDC).

b) Literatuer

Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

Boomsma, Joop, *Petearboek. Petear en profyl* (Ljouwert 1976).

Boomsma, Peter R., *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Frjentsjer 1998).

[Burg], Sjirk Franses [van der], 'Yn bisettingstiid', *Fryske Studinte-Almenak* (1946), 107-118.

Burg, S.F. v[an] d[er], 'De Biweging en de Federaesje yn oarlochstiid', *Fryske Studinte-Almenak* (1947), 64-98.

Fear, Ypk fan der, 'De libbenswei fan in Jongfries. Sjoerd Rintsjes Sipma', 'Alternatyf' (1976), 3-54.

Folkertsma, E.B., 'Ut 'e nije doas', 4 artikelen, *De Stim fen Fryslân*, Befrijingsnûmer, 22 juny, 29 juny en 6 july 1945.

Folkertsma, E.B., 'Fries tsjin Dútsker', *It Heitelân* 24 (1946), 28-29, 52-53, 75-76, 100, 124-125, 211-212.

Forklearring fen de Jongfryske Mienskip oer it bishút fen 28 April 1945.

Frieswijk, Johan, 'Fryske bewegers yn de Twadde Wrâldoarloch: tusken Scylla en Charybdis?', yn: Ph.H. Breuker, H.D. Meijering en J. Noordegraaf (red.), *Wat oars as mei in echte taal. Fryske stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan prof.dr. A. Feitsma as heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde* (Ljouwert 1994), 85-106.

Frieswijk, Johan, 'Ten geleide bij deze uitgave', yn: F.J. Harterink, *Verslag van mijn interne-
ring. 15 april 1945 - 17 januari 1947* (Ljouwert 1997), 11-31.

Frieswijk, Johan, 'De jierren 1940-1945 en de literatuer yn Fryslân yn it tiidrek 1930-1950', yn: *De oarloch en de Fryske literatuer. Sympoasium hâlden op 22 april 1995, yn de Skierstins yn Feanwâlden* (Ljouwert 1995), 5-24.

Fryske Akademy 1938-1988. Taspraken by it 50-jierrich bestean fan de Fryske Akademy (Ljouwert 1988).

Groen, Koos, *Landverraders. Wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (Baarn 1974).

Haedkarbrief (Stiftingsakte) fen de Fryske Akademy, stifte 24 Juni 1940 (Ljouwert 1940).

Hirschfeld, Gerhard, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Stuttgart 1984).

Huizinga, J.J., *Friesland en de Tweede Wereldoorlog* (Ljouwert 1996).

Janzen, Jan Pieter, 'Teake Hoekema, Jongfries en taalman. Literatuer is moai fansels, mar dêr allinne is foar Fryslân niks mei te winnen', *Trotwaer* 29 (1997) 1, 39-46.

Kalma, J.J., *De Fryske Biweging op 'e twasprong* (Ljouwert s.j.).

Koksma, J.F., 'Tweintich jier Fryske Akademy', *Ut de Smidte fan de Fryske Akademy* nr. 9, augustus 1959, 1-18.

Romijn, Peter, *Snel, slecht en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reklassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (z.pl. 1989).

Schaaf, Sj. van der, *Skiednis fan de Fryske biweging* (Ljouwert 1977).

Schurer, Fedde, *De bisleine spegel. Autobiografy* (Amsterdam 1969).

Spahr [van der Hoek, J.J.], 'Pieter Sipma (1872-1961)', *De Strikel* 35 (1992) 6, 13-15.

Steensen, Thomas, *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945)* (Neumünster 1986).

Swarte Jan [ps. fan Kerst Huisman], 'Konfrontaesje mei it forline', *De Strikel* 6 (1963), 130-132.

De takomst yn. Redefieringen útspritsen op 'e biwegingsdei 25 Maeije 1945 (Dokkum 1945).

Tinkboek by it 50-jierrich bistean fan it Kristlik Frysk Selskip. 1908-1958 (s.pl. 1958).

Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (2 dln.; 's-Gravenhage 1976).

- Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* (4 dln.; Amsterdam 1988-1992).
- Vries, K. de, *Untstean en ûntjowing fan de Provinsiale Underwiisried (1928-1978)* (Ljouwert s.j.).
- Vries, K. de, 'It ûntstean fan de Fryske Akademy', *It Beaken* 50 (1988) 3, 131-135.
- Vries, K. de, 'De Akademy yn de jierren 1938 oant 1960', *It Beaken* 50 (1988) 3, 135-139
- [Wybenga, P.], *De Fryske Biweging yn de oarloch*, ekstra nûmer *Fryslân Oerein!* en *De Gouden Tiid* (s.pl. en j.).
- Wybenga, P. *Bezettingstijd in Friesland* (3 dln.; Drachten 1970/Ljouwert 1975-1978).
- Wybenga, P., 'It wie, Dr. Zondergeld, oars as Jo it foarstelle wolle' en 'Slimmer as de Nederlandsche Unie?', *De Stiennen Man* 35 (1979) 10, 166-171.
- Zondergeld, G.R., Besprek fan F.J. Harterink, *Verslag van mijn internering* (Ljouwert 1998), *It Beaken* 59 (1997) 4, 236-339.
- Zondergeld, G.R., *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Ljouwert 1978).

Armenzorg in Friesland: een recensie

A.H. HUUSSSEN JR.

Over armoede en welvaart tijdens de Republiek is nogal wat geschreven. Economisch- en sociaalhistorici hebben er lokale en regionale studies aan gewijd, maar syntheses zijn er nog nauwelijks; witte plekken echter te over, zeker als het om armenzorg gaat. De organisatie daarvan speelde zich destijds vooral op lokaal niveau af, waar kerk en overheid het bevoegde gezag uitoefenden.

Wat moeten we onder 'arm' verstaan? Wie waren de 'armen'? Was men arm bij zijn geboorte en bleef men dat onontkoombaar zijn hele leven? Welke krachten en machten speelden hier hun rol? Het zijn - zelfs in het heden - geen gemakkelijk te beantwoorden vragen. Ideologie en waardeoordelen spelen de beschouwer vlot parten. *Arm in de Gouden Eeuw* was de titel van een tentoonstelling, met gelijknamige catalogus, die in 1965 in het Amsterdams Historisch Museum werd gehouden. Ze was, onbedoeld natuurlijk, enigszins de opmaat voor de zogenaamd kritisch-emancipatoire visie die spoedig overheersend werd. Een decennium later was het voornaamste wat leerlingen op de lagere school te horen kregen over onze gouden eeuw: 'de varkens in de straten hadden het toen beter dan de armen' - gène over rijkdom avant-la-lettre.

Er is inmiddels een handvol nieuwe studies over het probleem op macro- en microniveau verschenen. Ik noem maar L. Noordegraaf *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland* (1985) en G.P.M. Pot *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (1994). Het werd tijd dat de buitengewesten aan bod kwamen naast zoveel hollandocentrische geschiedschrijving. Een particulier fonds is in Friesland opgetreden als subsidiënt van een onderzoek naar armenzorg in een aantal Friese steden. Mw. Spaans, die al een studie over *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (1989) op haar naam had gebracht, viel de eer te beurt, niet zonder substantiële financiële ondersteuning, de Friese armenzorg op de kaart te mogen zetten. Waar gaat het om?

Niet de armen of de armoede, maar de organisatie, de armenzorg staat in dit boek centraal. Mw. Spaans beschrijft de verschuivende balans tussen de zorg verstrekt door respectievelijk overheid en particulieren. Zij heeft zes steden uitgekozen om, naast het provinciale niveau dat niet geheel afwezig blijkt, ook de lokale situaties te kunnen analyseren en vergelijken. Haar studie is gebaseerd op breed archiefonderzoek - hier wat dieper, daar wat breder. Schrijfster behandelt de geïnstitutionaliseerde vormen van armenzorg: gasthuizen, weeshuizen, hofjes, tucht- en werkhuisen, en dergelijke meer. De verschuivende rol van overheid en diaconie is inderdaad een belangrijk aandachtspunt. Immers, in een tijd waarin de overheid, ambtelijk gesproken, nog maar zeer licht bewerktuigd was, moest

het particuliere initiatief de eventueel gevoelde leemten in de zorg wel opvullen. Uiteraard speelt op de achtergrond ook de veranderende relatie tussen de gereformeerde regering en haar kerk en de dissenters mee.

Hoewel het boek is opgezet als een chronologisch drieluik (tot 1580 - ca. 1675 - 1800), zijn de elf hoofdstukken toch thematisch bepaald; bij voorbeeld over de stadsarmvoogden, gasthuizen, burgerweeshuizen, diaconieën, uitsluiting en verheffing, en tenslotte werkhuisen. Daartussen bevinden zich een paar kapittels over ideologische veranderingen die, dunkt mij, het grondpatroon vormen.

Het is zeker een grote verdienste van de schrijfster dat zij, naast het leveren van een leesbaar en informatief relaas, een duidelijke these aan haar boek ten grondslag legt. Die luidt ongeveer als volgt. In het begin van de zestiende eeuw drong een nieuw besef omtrent de aard der armoede en de noodzaak tot (overheids)zorg en (particuliere) liefdadigheid in Midden- en West-Europa door. 'Humanisten' zoals Vives in Vlaanderen en Coornhert in Holland verwoordden die opvatting in tractaten welke een blijvende invloed hebben uitgeoefend. Mw. Spaans gelooft vast in die doorwerking: op tientallen plaatsen in haar boek spreekt zij van een 'humanistisch' sociaal programma, hervormingen, enz. Ik ben niet overtuigd.

Ten eerste vindt men al in de vijftiende eeuw talrijke voorbeelden van een selectiever uitgavenbeleid ten aanzien van het verstrekken van aalmoezen (zie B.H.D. Hermesdorf *Rechtspiegel*, 343 en volgende). Ten tweede wordt die 'humanistische' invloed wel steeds geponeerd, maar zelden onderbouwd. Deze these is bovendien speculatief en fungeert slechts als een monocausale verklaring. Het is trouwens erg verwonderlijk als zo'n 'humanistisch programma' drie eeuwenlang onveranderlijk zou hebben standgehouden. De betekenis van de Reformatie lijkt in dit model dus marginaal. Op mogelijke economische achtergronden en motieven gaat schrijfster in dit verband nauwelijks in.

Bij een zo breed opgevatte studie blijft allicht wat te wensen of te vitten over. Dat zou echter niet billijk zijn tegenover de grote prestatie die de auteur heeft geleverd. Mij moet echter van het hart dat de juridische achtergronden toch wel wat gepreciseerd hadden mogen worden – we ontmoeten per slot van rekening veel wetgeving en processtukken. De betekenis van stichtingen, fundaties en fondsen voor de ontwikkeling van het concept 'rechtspersoonlijkheid' had wel mogen worden aangestipt (zie de dissertaties over de gasthuizen in Utrecht en Den Bosch van de hand van respectievelijk A.J.M. Kunst uit 1954 en J.P.A. Coopmans uit 1964). Inzicht in de gebruikte archieven wordt de lezer maar in beperkte mate gegund (21); de gebruikelijke lijst van geraadpleegde archivalia ontbreekt, terwijl de bronvermeldingen in de noten doorgaans niet verraden om welk soort stukken het precies gaat. Hier en daar plaatst de frik zijn marginale vraagteken zoals bij 'vacant geworden' kloostergoederen (99, 165) - een understatement, dunkt me.

Dit alles neemt niet weg, dat hier een kloek en gedurfd boek ligt, dat vaak zal worden opgeslagen en geraadpleegd. Auteur en opdrachtgevers hebben er eer

mee ingelegd. Niet onvermeld mag blijven dat een gedetailleerd register van personen en zaken dit aantrekkelijk uitgegeven boek optimaal toegankelijk maakt.

Hier besproken: *Joke Spaans, Armenzorg in Friesland 1500-1800 Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen.* (Fryske Histoaryske rige, XV, Hilversum: Verloren-/Leeuwarden: Fryske Akademy 1997, 400 blz. ISBN 90-6550-574-1)

In memoriam doctor Herrius Halbertsma, Fries oudheidkundige

W.A. VAN ES

Herre Halbertsma in 1972 (foto Leeuwarder Courant)

Op 3 december 1998 overleed in Amersfoort doctor Herrius Halbertsma. Hij had daar vanaf 1950 gewoond, sinds 1954 in het Notarishuis, een van de mooiste Muurhuizen. Amersfoort heeft hem na aan het hart gelegen en hij is er vooral door zijn strijd voor het behoud van de historische binnenstad bekend geworden. Toch wist iedereen dat Halbertsma uit Friesland stamde. Hij is daar op 9 juli 1920 in Sneek geboren. Zijn achtergrond was een benijdenswaardige, waar hij terecht trots op was. Hij sprak graag over zijn jeugd en heeft er ook over geschreven. Zijn boek *Van Sneek naar Amersfoort* is een autobiografie, die hier en daar neigt naar een kroniek van zijn voorgeslacht.¹ Het had eigenlijk een bundel moeten worden waarin een representatieve keus uit Halbertsma's wetenschappelijke geschriften

zou worden herdrukt. Zo was het in 1985 bij zijn afscheid van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek bedoeld. Zelf zou hij de serie artikelen van een inleiding voorzien. Toen deze in 1992 gereed was, bleek zij de gehele bundel te vullen.

Het familieverleden was in Halbertsma's publicaties al eerder ter sprake gekomen. 'Hoe het begon' heet een artikel uit 1976.² De titel slaat op het ontstaan van het Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer te Sneek, maar men komt uit dit artikel minstens evenveel over Halbertsma's eigen begin te weten. Hij beschrijft er onder meer zijn ouders in. Zijn vader, wiens 'voorgeslacht aan beide zijden hecht in Friesland verankerd' was, bezat de overtuiging 'dat de Halbertsma's aan Friesland het een en ander verplicht waren'. Hij was een zakenman met sterk culturele, vooral historische belangstelling: 'Mijn vader had van de Halbertsma's het talent meegekregen het kluchtige van bepaalde gebeurtenissen op te merken. ... Hij was een onuitputtelijke bron van malle anecdoten en durfde nogal wat te zeggen. ... Van historisch gevoel was hij allerminst gespeend en de zondagmiddagen dat hij ons voorlas uit Eelco Napjus *Chronijk van Oud- en Nieuw Sneek* zijn mij altijd bijgebleven.' Moeder daarentegen was niet van zuiver Friese afkomst. Zij 'was groot geworden in domineesland en had nogal wat Hugenotenbloed door de aderen vloeien. Toch waren er banden met Friesland. Haar moeder was opgegroeid in de pastorie van Hommerts en zelf kwam zij in de pastorie van Wollega ter wereld.' Dat verhinderde haar overigens niet er prat op te gaan 'dat zij van moederszijde dan toch maar familie was van Michiel de Ruyter! Ik moet toegeven dat zij met haar donkere haar en ogen inderdaad sprekend op deze nobele zeeheld leek. In tegenstelling tot mijn vader was mijn moeder introvert, verlegen, op het schuwe af.' Zij was 'literair zeer begaafd' en 'bezat bovendien een ware hartstocht voor het verleden en kon daarover zeer boeiend schrijven.' Aldus enkele citaten uit 'Hoe het begon'.³ Wie het voorrecht heeft gehad Halbertsma persoonlijk te kennen, herkent in de zoon zonder moeite vele trekken van de ouders.

Na een jaar doorgebracht te hebben aan de Technische Hogeschool Delft liet Halbertsma zich in 1940 inschrijven als student aan de universiteit van Groningen. Dat hij met zijn achtergrond tenslotte toch koos voor een studie in wat hij zelf noemt geschiedenis en oudheidkunde, verbaast niet. Hij oriënteerde zich breed, volgde bijvoorbeeld onder meer colleges in het oud-Fries bij Pieter Sipma (1872-1961), en kwam natuurlijk ook in aanraking met de archeologie, die toentertijd in Groningen triomfen vierde. Het Biologisch-Archeologisch Instituut van professor Van Giffen oefende op de jonge Halbertsma een grote aantrekkingskracht uit. Hij werd er al in 1941 assistent (buiten bezwaar van 's Rijks schatkist) en daarmee was de eerste stap gezet op de weg die naar een carrière in de Nederlandse archeologie geleid heeft. In 1949 studeerde Herrius Halbertsma af in de Middeleeuwse geschiedenis met als bijvakken archeologie en oud-Fries. Een doctoraal examen in de archeologie bestond in die dagen nog niet. Was dat wel het geval geweest, wellicht had Halbertsma dan archeologie als hoofdvak gekozen.

Helemaal vanzelf spreekt dat echter niet. Zijn benadering van het verleden is altijd sterk 'historisch' gebleven. Hij noemde zichzelf bij voorkeur oudheidkundige.

Het BAI in Groningen heeft niet lang van de werkkraft van doctorandus Halbertsma kunnen profiteren. Nog in 1949 waagde deze de overstap naar de kort tevoren - in 1947 - opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en aan die dienst is hij tot zijn pensionering op 1 augustus 1985 verbonden gebleven. Hij doorliep er alle wetenschappelijke rangen van adjunct-wetenschappelijk ambtenaar tot wetenschappelijk hoofd-ambtenaar, om op 20 oktober 1977 tot plaatsvervangend directeur te worden benoemd. Bij de verhuizing van de dienst in 1950 uit Den Haag naar Mariënhof had ook Halbertsma zich met zijn gezin - hij was in 1946 in het huwelijk getreden met Elvira Jaunsleine - in Amersfoort gevestigd.

Het langdurig verblijf buiten het heitelân heeft de band met Friesland niet geslaakt. Lange tijd heeft Halbertsma zich als bestuurslid ingezet voor het Fries Museum in Leeuwarden, waarvan de collectie hem in zijn kinderjaren al in verrukking had gebracht. Het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek, dat zijn heroprichting na de oorlog in feite aan Halbertsma te danken had, heeft hij vanuit Amersfoort geleid, totdat hij in 1975, na dertig jaren, zijn honorair conservatorschap neerlegde. Maar vooral ook in zijn wetenschappelijk onderzoek heeft hij Friesland altijd centraal gesteld.

De archeologie neemt in het oudheidkundig werk van Halbertsma een grote plaats in. Het getal zijner opgravingen is schier duizelingwekkend. Hier wedijvert hij met zijn leermeester Van Giffen, al heeft hij hem, voorzover wij zien, niet verslagen. Onder de archeologen van zijn generatie is hij echter onbetwist koploper. Het in 1973 verschenen overzicht van de ROB-opgravingen tot 1972⁴ en de jaarverslagen van de dienst uit de periode daarna tot aan Halbertsma's pensionering in 1985 bevatten niet minder dan tweehonderdveertig plaatsen waar deze de wetenschap van de spade heeft beoefend, en vermoedelijk zijn deze gegevens nog niet eens volledig. Het aantal opgravingen gaat de tweehonderdveertig zeker ver te boven, want in vele plaatsen heeft Halbertsma meer dan eens of op verschillende locaties gegraven. Tot de plaatsen die zich in zijn speciale belangstelling mochten verheugen, behoren, behalve natuurlijk Sneek, zeer zeker Dokkum, Deventer, Groningen, Utrecht en Amersfoort, die elk tenminste vijfmaal de eer van een opgravingscampagne waardig gekeurd zijn. Leeuwarden, Leiden, Tiel, Steenbergen scoren met hun vier campagnes ook niet slecht. Het merendeel van Halbertsma's opgravingen vond echter niet in steden plaats, maar in dorpen en vlekken verspreid over bijkans het ganse land. Regelmatig is die verspreiding overigens allerminst. Friesland spant de kroon en dat kan geen toeval zijn. Dan volgt Groningen en ook de provincies langs de westkust zijn goed bezet. Zeeland komt minder goed voor de dag - dat was het werkterrein van zijn Zeeuwse collega Trimpe Burger -, maar de uitlopers van Halbertsma's activiteiten reiken tot aan het Zwin. Het rivierengebied wordt door een opvallende concentratie geken-

merkt. De zand-provincies zijn weliswaar niet leeg, maar kregen geen speciale aandacht. Limburg werd wel heel stiefmoederlijk bedeed. De verspreiding van Halbertsma's opgravingen toont zijn voorliefde voor Friesland, voor laag-Nederland in het algemeen, dat eenmaal in zijn geheel tot Groot-Friesland behoorde. Het is of het rijk van Radboud opnieuw tot leven is gekomen.

Halbertsma had in zijn opgravingswerk een hoge graad van specialisatie bereikt. Verreweg de meeste van zijn opgravingen hebben op Middeleeuwse objecten betrekking. Er valt slechts één prehistorisch monument te vermelden: een grafheuvel in Ermelo. Wat men voornamelijk tegenkomt zijn kastelen (ca. 5.5% van het totaal), verschillende soorten van nederzittingsonderzoek, onder meer in terpen en stadskernen (tezamen ca. 16%), en wel heel in het bijzonder kerken en kloosters (meer dan 75%!). Na een begin waarin het leek alsof Halbertsma zich vooral met terpenonderzoek zou gaan bezighouden, richtte hij zijn aandacht al spoedig overwegend op het opgraven in kerken. Zijn kerkopgravingen vonden meestal plaats in het kader van een bouwkundige restauratie en hij ontwikkelde een grote behendigheid in de omgang met kerkbesturen en restauratie-architecten. De veldtechnicus A. van Pernis heeft hem in dit kerkewerk trouw terzijde gestaan. Over de voorgeschiedenis van tal van Nederlandse kerken heeft Halbertsma een schat van gegevens vergaard.

Het gedrukte oeuvre van doctor Halbertsma is indrukwekkend. Het vormt een brede stroom, die in 1941 ontspringt met een eersteling gewijd aan de Friese bouwkunst. De stroom heeft vrijwel constant gevloeid. Alleen voor 1981 zijn geen publicaties te vermelden, maar dat was dan ook het jaar waarin de laatste hand gelegd werd aan het imposante proefschrift *Frieslands Oudheid*, dat Halbertsma in het jaar daarop aan de universiteit van Groningen verdedigde. Deze dissertatie verscheen in 1982, tegen het einde van zijn carrière, toen Halbertsma zijn bekwaamheid als auteur en onderzoeker al lang niet meer hoefde te bewijzen. Hij zelf vond echter dat een proefschrift er bij hoorde en hij wilde in elk geval dit boek schrijven. Hij zag het als een vervolg op of als tegenhanger van zijn *Terpen tussen Vlie en Eems*, dat in 1963 verschenen is, maar in de kern dateert uit de tijd dat hij als veelbelovend aankomend geleerde in Groningen werkzaam was. Halbertsma's bibliografie omvat naast deze werken en ongeveer driehonderd bijdragen aan de rubriek Archeologisch Nieuws van het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, een tweehonderddertig publicaties. Daar komt dan nog een ongekend aantal krantenartikelen bij, vooral verschenen in de *Amersfoortse Courant* en handelend over Amersfoortse onderwerpen.

Het geschreven werk is niet alleen omvangrijk, maar ook veelzijdig. Het laat allereerst nog eens de betrokkenheid bij Friesland zien. Aanvankelijk werd onder meer van de Friese taal gebruik gemaakt. Na de verhuizing naar Amersfoort wordt echter het Nederlands de voertaal, zij het dat de tekst tot onsteltenis van de lezers vaak wordt doorspekt met uitvoerige – onvertaalde – Latijnse citaten. De onderwerpen zijn echter steeds overwegend Fries gebleven.

Wat bij Halbertsma's geschriften opvalt, is dat deze niet lijnrecht in het ver-

lengde van zijn activiteiten als opgraver liggen. Zeker, hij heeft als geen ander de resultaten van zijn opgravingen in voorlopige verslagen, vooral in *Archeologisch Nieuws* en in de *Jaarverslagen van de ROB*, vastgelegd. De onder archeologen gebruikelijke publicaties gebaseerd op scherven en grondsporen treft men onder zijn werken echter niet aan. Niet dat hij niet over archeologische onderwerpen schrijft. Wie denkt in dit verband niet in de eerste plaats aan het al genoemde boek over de Friese en Groningse terpen met daarbij gevoegd (reeds in 1963!) een atlas op basis van topografische kaarten? Maar ook in zijn archeologische publicaties is Halbertsma niet uitsluitend archeoloog, minstens evenzeer historicus. De ondertitel van zijn terpenboek luidt dan ook: een geografisch-historische benadering. Halbertsma is zich zijn historische benaderingswijze heel goed bewust. Kenmerkend voor hem is een bijzondere belangstelling voor de geschreven overlevering en daarin voor het persoonlijke en het individuele. Naar aanleiding van zijn conservatorschap in Sneek karakteriseert hij zichzelf als iemand die 'wel eens te zeer de neiging tot de 'petite histoire' vertoonde'.⁵ Wat mij betreft had hij het woordje 'te' overigens wel weg mogen laten, want waarom een dergelijke neiging te betreuren.

Hoofdthema's in Halbertsma's oeuvre zijn de terpen en het terpenlandschap, de kerken, en – alles overheersend – historische onderwerpen veelal de Friese geschiedenis betreffend. Hij beweegt zich met groot gemak op vele verschillende terreinen: op dat van de archeologie natuurlijk, maar evengoed op dat van de geschiedenis, de volkskunde, de toponomie, de geografie, de kunstgeschiedenis, op museaal terrein. Met andere woorden: hij breekt uit de kluisters van het enge vakspecialisme en is niet binnen de grenzen van één vak te houden. Toch is zijn werk een eenheid, een eenheid waaraan zijn hartstocht voor het verleden ten grondslag ligt. In een artikel over Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) vat 'onze' Halbertsma diens werk als volgt samen: 'Joost Halbertsma als oudheidkundige. De titel van onze bijdrage wekt onwillekeurig de indruk dat het mogelijk zou zijn de werkzaamheid van Joost Halbertsma nauwkeurig onder te verdelen over diens nagelaten geschriften, in die zin dat de ene groep onder het hoofd letterkunde viel, gene taalkunde, geschiedkunde, oudheidkunde, volkskunde en godsdienstleer. De bekoring van Halbertsma's werken schuilt echter veeleer in de wijze, waarop hij al deze wetenschappen dooreen wist te vlechten, waarbij zijn pen niet alleen geleid werd door een grote scherpzinnigheid doch tevens door kunstzinnigheid. ... Hartstochtelijk heeft Joost Hiddes zijn land en volk liefgehad'.⁶ Voor zijn inspiratie heeft Herre uit de bron van een rijke familietraditie kunnen putten.

Herre Halbertsma zal bij velen in de herinnering blijven als een vriendelijk, zachtaardig mens. Toch waren vastberadenheid en enige eigenzinnigheid hem niet vreemd. Deze combinatie van eigenschappen vindt men ook terug in zijn wetenschappelijk werk. Het neemt in de Nederlandse archeologie een aparte plaats in en doet in stijl en visie soms denken aan de geschriften van – Friese – geleerden uit oudere generaties. Voor Halbertsma was de Friese geschiedenis een doorgaande traditie gedragen door een ononderbroken keten van geslachten. De

roem die de Friezen van de eerste eeuw bij Tacitus oogsten vanwege hun manmoedig verzet tegen een Romeinse knevelaar straalde, in Halbertsma's ogen, nog af op het Friese volk van nu.

Zelf was hij eveneens een moedig strijder met uitgesproken meningen ook buiten de strikt wetenschappelijke discussie. Halbertsma bestudeerde niet alleen het verleden, hij wilde het ook laten voortbestaan, liefst zo letterlijk mogelijk. Hij heeft zich met succes bewogen op het terrein van de monumentenzorg. Waardering voor dit werk is hem tijdens zijn leven al ten deel gevallen. In een interview getiteld 'De strijdbaarheid van Herre Halbertsma' in *Heemschut* werd hij 'de redder van de Middeleeuwse kern van Amersfoort' genoemd.⁷ Mede op grond van zijn culturele activiteiten in de maatschappij werd hij datzelfde jaar benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. Daarmee werd nationale erkenning gevoegd bij de Friese waardering, die hij al eerder had ontvangen, toen hem in 1958 de Joost Hiddes Halbertsma-prijs werd toegekend. Als geen ander heeft Halbertsma ook moeten ervaren dat een pleitbezorger voor het verleden veel tegenspraak ontmoet en vaak het onderspit delft. Dat heeft hem echter niet verbitterd. Om hem nog eenmaal uit 'Hoe het begon' zelf aan het woord te laten: '...ik heb de jaren door wel moeten leren mij te schikken in meningsverschillen waar het adagium geldt "de gustibus non disputandum est"!'.⁸

Opende, maart 1999

Noten

- 1 H. Halbertsma, *Van Sneek naar Amersfoort. Herinneringen van een oudheidkundige* (Utrecht 1992).
- 2 H. Halbertsma, 'Hoe het begon', *Jaarboek Fries scheepvaartmuseum en oudheidkamer* 1975-1976, 36-46.
- 3 'Hoe het begon', 37-38.
- 4 *Berichten ROB* 22, 128-167.
- 5 'Hoe het begon', 46.
- 6 H. Halbertsma, 'Joost Halbertsma als oudheidkundige', in: H. Halbertsma e.a. (red.), *Joost Hiddes Halbertsma, 1789-1869. Brekker en bouwer* (Drachten 1969), 248-256, aldaar 248.
- 7 *Heemschut* 1983, 160.
- 8 'Hoe het begon', 46.

Voor Vaderland en Oranje - een Fries edelman in een tijd van overgang

Het levensverhaal van Willem Hendrik baron van Heemstra (1779-1826)

YME KUIPER EN HOTSO SPANNINGA (ED.)

Inleiding

Dertig kozakken trokken op 18 november 1813 onder groot gejuich door de Hoeksterpoort de Friese hoofdstad binnen. Op het stadhuis werden ze met gebarentaal ontvangen. Ze vormden de voorhoede van de geallieerde strijdmacht die Friesland kwam bevrijden van de Fransen, die hier sinds hun inval in 1795 en zeker sinds de inlijving bij het Franse keizerrijk in 1810 de dienst hadden uitgemaakt. Na de huldiging vertrokken de kozakken spoorlags naar Stavoren en Lemmer, om er enkele schepen met gevluchte Franse soldaten te onderscheppen. Uiteindelijk bleken de gehate Fransen verslagen. De vreugde was algemeen. Op sommige plaatsen werden voortdurend de klokken geluid en hier en daar werd zelfs geld afgeperst van goeude burgers om oranjeborrels te kunnen kopen.

Hoewel de Franse soldaten nu uit Friesland waren verdreven, bleven in Groningen en Drenthe de vestingen Delfzijl en Coevorden stevig in hun handen. Het was Willem Hendrik van Heemstra, telg uit een vooraanstaand Fries regentengeslacht, die zelf het initiatief nam om de Fransen ook uit deze laatste bolwerken in Noord-Nederland te verjagen. Over de halfbevroren Zuiderzee ondernam hij een gevaarlijke tocht naar Den Haag, waar erfprins Willem, die op 30 november in Scheveningen was geland, Van Heemstra's aanbod aannam om op eigen kosten een bataljon soldaten uit te rusten ter verdere bevrijding van het vaderland. Op 13 december deed hij aan alle 'Brave Friezen' een oproep om op te trekken naar Coevorden:

'... Onder u was het, dat ik het levenslicht ontving; onder u ben ik opgevoed, en ben derhalve te veel in de gelegenheid geweest, u te leeren kennen, dan dat ik een oogenblik aan uwen heldenmoed en uwe vaderlandsliefde zoude kunnen twijfelen. Wel nu dan! het oogenblik is daar! Delfzijl en Coevorden zijn nog door onze vijanden bezet, en de brave inwoners zijn nog de slagtoffers van de woede dier barbaren, onder wier juk wij, helaas! maar al te lang hebben moeten gebogen gaan. Snel dan te wapen, brave Vriesche jongelingen, voeg u bij mij, denk aan de voorledene onderdrukking, denk aan de slagtoffers, welke uit uw midden als fransche slaven zijn weggesleept, ten einde te strijden voor de grootheid van eenen tiran, die den naam van monarch niet verdiende; denk aan den roem, welke op u wacht en eindelijk aan het genoegen, hetwelk gij smaken zult, wanneer gij uwe kinderen eens zult hooren zeggen, ook onze vaders werkten mede tot verlossing van het Vaderland! ...'.¹

Willem Hendrik van Heemstra had in 1813 reeds een veelbewogen leven achter

*Willem Hendrik van Heemstra in 1809. Miniatuur
op ivoor door Luppens (foto Iconografisch Bureau)*

zich. In 1797 was hij op zeventienjarige leeftijd samen met zijn vader naar het Pruisische Oost-Friesland gevlucht, waar hij later onder dekmantel (Pruisen handhaafde op dat moment een Fransgezinde neutraliteit) soldaten ging werven. Hij diende bij een regiment van de Prins van Oranje en de Britten op het eiland Wight en werd vervolgens ingezet in Ierland om een door de Fransen gesteunde opstand neer te slaan. Na korte tijd op het eiland Jersey gelegerd te zijn geweest keerde hij na de vrede van Amiens (1802) in 1803 terug in Friesland waar hij betrekkelijk nederige ambtelijke functies bekleedde. Jaren later, aan het einde van zijn leven, hij was inmiddels grietman van Kollumerland, zette hij ter lering en vooral ter stichting van zijn kinderen zijn persoonlijke herinneringen aan al deze gebeurtenissen op papier.

Dit egodocument, dat we hierbij uitgeven, is om een aantal redenen van belang. Het werpt licht op de in de historiografie nogal onderbelichte problematiek van 'goed' en 'fout' tijdens en na de Franse tijd, het laat zien wat 'adelsethos' in een piëtistisch milieu in die tijd inhield, en het geeft tenslotte meer in het algemeen een goed beeld van hoe zo'n betrekkelijk eenvoudige Friese edelman zijn eigen

levensloop in de geschiedenis plaatste. Overigens bleek ons na bestudering van familiecorrespondentie dat Willem Hendrik en zijn vrouw Johanna van Idsinga nauwe contacten onderhielden met vooral de familie van de laatste, zoals bijvoorbeeld met de Collots d'Escury, familie van haar moeder in Holland en Friesland. Opvallend genoeg besteedt Van Heemstra nauwelijks of geen aandacht aan deze betrekkingen. Blijkbaar was voor Van Heemstra zijn 'eigen' familie van groter betekenis.

Het eerste aspect, dat van 'goed' en 'fout', behoeft enige toelichting. Het probleem van collaborateurs, verzetshelden en de grijze, 'accommoderende' middenmoot - ons zo goed bekend van de Tweede Wereldoorlog - lijkt in en na de Franse tijd op het eerste gezicht geen rol van betekenis te hebben gespeeld. In 1801 had Willem V in zijn 'brieven uit Oraniënstein' (Oraniënstein was zijn residentie bij Dillenburg) geschreven dat hij voor zijn aanhangers geen redenen meer zag om 'om zich te onthouden van deelneming aan het Staatsbewind'. Net als vele anderen had Heemstra zich daarom ook niet bezwaard gevoeld ambtelijke posten te aanvaarden. Wel weigerde hij, hoewel militair in hart en nieren, een aanstelling als officier. Later, na de bevrijding van het Franse bewind in 1813, werden vele hoge ambtenaren, die zowel tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806), het Koninkrijk Holland van Lodewijk Napoleon (1806-1810) als tijdens de Inlijving bij Frankrijk (1810-1813) hadden gediend - Isaac Gogel en C.F. van Maanen zijn wel de bekendste voorbeelden - *sans rancune* door Willem I in dienst genomen.

Dit alles lijkt maar moeilijk te rijmen met de felheid waarmee Heemstra zich in 1813 tot de weerbare mannen in Friesland richtte: de Friezen waren onderdrukt door 'barbaren', vond hij, door een 'tijran', die zijn onderdanen als 'slaven' wegsleepte (vooral de dienstplicht had het Franse bewind gehaat gemaakt). Onderhuids was Heemstra dus ondertussen wel degelijk verbitterd geraakt, een verbittering die ook jaren nadien nog niet was verdwenen. In zijn levensbeschrijving laat hij meerdere malen blijken dat hij nog steeds moeilijk kon verkroppen hoe sommige mensen nu promotie maakten, terwijl ze ooit om de vrijheidsboom hadden gedanst, de Franse vijand hadden binnengehaald en vervolgens ten dienste waren geweest. En dat, terwijl zijn eigen militaire carrière na de omwenteling in feite op een teleurstelling was uitgelopen. Hem werd zelfs geen koninklijke onderscheiding gegund. Op de achtergrond speelde daarnaast ook de familiegeschiedenis van de Heemstra's een rol. Tijdens het Ancien Régime was de familie van generatie op generatie verzekerd geweest van de opvolging in de allerlei hoge ambten. Tot de 'fluwelen' revolutie van 1795 en de vlucht naar het buitenland aan het zekere en vanzelfsprekende bestaan een abrupt einde hadden gemaakt, was dit, zeker in de eigen beleving, een heel gewone zaak geweest. De onzekerheid over de eigen toekomstperspectieven en daarmee ook die van zijn nageslacht heeft jarenlang aan Willem Hendrik geknaagd. Niets kon dit gevoel wegnemen. Niet de Restauratie, niet het feit dat de oude deftige regenten-families hun vooraanstaande plaats in het maatschappelijk leven weer konden

innemen (Heemstra zelf werd nota bene grietman en zijn kinderen kwamen goed tot zeer goed terecht); de herinnering aan de verpletterende onzekerheid in de jaren 1795-1813 bleef voor hem een trauma en werd in zijn 'levenverhaal' tot leidmotief.

Hendrik Willem van Heemstra heeft zijn lotgevallen aan het einde van zijn leven beschreven in een cahier van 43 pagina's, dat na zijn overlijden het opschrift kreeg 'Het leven van Willem Hendrik van Heemstra, geboren den 18e October van het jaar 1779, overleden 30 December 1826 te Leeuwarden'. In onze uitgave is de korte, nogal warrige inleiding weggelaten, waarin de auteur zich 'zoo ter waarschuwing als ter aanmoediging' tot zijn kinderen richt met de boodschap dat zij veel uit zijn levensgeschiedenis kunnen leren, 'met de hartelijke bede, dat het hem, die alle onze lotgevallen regelt en met wijsheid bestuurd moge behagen hun eenen gelukkiger tijd te doen beleven en nimmer die rampen en onheilen te doen ondervinden, waarvan ik door getrouwheid aan mijn vaderland en de wet-tige regeerder ten slagtoffer heb gestrekt'. Voorts is de interpunctie hier en daar aangepast en zijn enkele herhalingen en wijdlopijge natuurbeschrijvingen geschrapt. Waar grotere tekstdelen zijn weggelaten, is dit aangegeven door puntjes tussen haakjes, waar ten bate van een beter tekstbegrip of door de aanpassing van de interpunctie enkele woorden zijn weggelaten staan enkel puntjes.²

Lotgevallen van mijn leven

Het was op den 18 october van het jaar 1779 dat ik geboren werd te Oenkerk in de Provincie Vriesland. (...) Gesproten uit brave, godsdienstige en aanzienlijke ouden, werd ik met de meeste zorgen en liefde gedurende mijne kindsche jaren opgevoed. Reeds vroeg begon men mij te onderwijzen, terwijl men mij als mijne voornaamste pligten de liefde tot God, vaderland en vorst zocht aan te prijzen. Men maakte mij vroegtijdig en al spelende bekend met de geschiedenis van mijn vaderland, deed mij telkens opmerken hoedanig het deszelfs opkomst aan de vorsten uit het Doorluchtig huis van Oranje te danken had. Bedenkingen welke wel eens bij mij ontstonden, wierden weldra door mijnen vader met verstand opgehelderd en ik gevoelde eerlang, dat het de gevoelens van mijn vader waren, welke ieder regtgeaart Nederlander in deszelfs borst moet koesteren.

Gelukkig en als in een aangenamen droom verliepen alzoo de eerste jaren van mijn leven, zoo als die gewoonlijk niet dan vermaken en bekoorlijke tafereelen opleveren, onbezorgd en onbekommerd, steeds van het nodige voorzien zonder vrees voor de toekomst en zonder gevoel als het ware van behoefte. Gelukkige jaren! Maar ach! Hoe velen zien dat slechts, wanneer gij helaas reeds vervlogen zijt (...). Den ouderdom van 14 jaren bereikt hebbende, wierd ik te Groningen op het school van den heer De Grave besteld (...). Slechts twee jaren mogt ik op den-zelfen ongehinderd voorwaarts streven en het ongeluk waarin mijn vaderland, door den inval der Franschen door eigene landverraders bespoedigd, werd

gedompeld, lag, ook eerlang den grond tot het ongeluk van mijn geslacht en dus ook tot het mijne.

In den aanvang van het jaar 1795 had ik het ongeluk, mijne voor mij onvergetelijke moeder te verliezen, eene ziekte maakte binnen korten tijd een einde aan haar voor mij zoo dierbaar leven en onder het vreugde gejuich eener verdoolde en misleide menigte, moest ik haar bewenen, die mij met zooveel liefde en smarten het leven geschonken had, tegelijk met het geluk van mijn vaderland, waarvoor zij eene onuitwischbare liefde in mijn hart had aangekweekt.

Nauwelijks nu waren de Franschen het vaderland binnengetrokken, of (...) de eene vesting na den andere werd hun bijkans zonder verdediging in handen geleverd (...). De regering des lands ging over in de handen der geringste ingezetenen, terwijl de eigenlijke bewerkers van deze heilloze wending van zaken verlangende uitzagen naar het oogenblik, dat het hen zoude mogen gelukken de teugels der regering in handen te krijgen, hetgeen velen der zoodanigen dan ook werkelijk gelukte. Mijn broeder, die den rang van kapitein in de armee bekleedde en reeds twee veldtochten tegen de Franschen had bijgewoond, moest (...) een eed van haat en afkeer tegen het Huis van Oranje afleggen, ofwel den dienst van het vaderland verlaten. Gemakkelijk viel deze keus, en wij zagen hem eerlang in den ouderlijken woning terugkeren, hebbende zijn ontslag uit den dienst verzocht en bekomen.

Intusschen naderden de Franschen ook binnen weinigen tijd de provincie Vriesland. Overal werden vrijheidsboomen geplant, en zij die het juk voor zich en voor anderen hadden gesmeed, juichten om dezelve, gelijk eens de Trojanen om het door hen overwonnen paard! Nimmer vergeet ik het oogenblik, dat deze zoogenaamde plechtigheid ook in mijn geboortedorpe plaats had. Reeds vroeg in den morgen hoorde men op een der nabij gelegen dorpen het luiden der klokken, als tot teken eener aanstaande gebeurtenis. Men hoorde de salvo's, welke bij het oprigten van den afgod der vrijheid werden gedaan. Binnen weinige uren zag men eene gewapende bende aanrukken, onder het luid gezang van toen bij de Franschen gewone vrijheidsliederen. Zeker moest men denken dat het Fransche troepen waren, dan geenzins, het waren ingezetenen, welke van Leeuwarden kwamen. (...) Nimmer vergeet ik het oogenblik dat een onderofficier aan het huis van mijn vader kwam, die de volgende boodschap overbragt: 'De burgercommandant laat deszelfs verwondering aan U betuigen, dat gij zoolang uitblijft, daar gij niet onbekend kunt zijn met hetgeen op het dorp plaats heeft, en gelast U dadelijk te komen, met Uwen zoon en verdere huisgenoten, ten einde te dansen om den opgerigten vrijheidsboom'. Het antwoord van mijn vader was, dat hij zich niet had kunnen begrijpen [dat] er een vreugdefeest op het dorp plaats had, dat weliswaar men klokken had hooren luiden, doch dat hem zulks gewoonlijk eene begrafenis had doen vermoeden; dat wat het dansen betrof, waartoe de uitnodiging strekte, hij te verre in jaren was gevorderd om aan zulke vermaken deel te nemen; dat wat zijn zoon betrof, die zijn tijd beter kon besteden en niet geloofde de overige huisgenoten het dansen hadden geleerd. Zeer verwonderd

zoo het scheen over het bekomen antwoord vertrok de zendeling, terwijl hij door eenige binnensmondssche vloeken zijn ongenoegen te kennen gaf.

Weinige tijd echter verliep er of dezelfde onderofficier kwam terug met zes man, voorgevende order te hebben ons beiden te halen en desnoods geweld te gebruiken. Mijn vader, die zeer wel wist bij al de ingezetenen van het dorp zeer bemind en geacht te zijn en dus vreesende [dat] er een oproer zou ontstaan, bij aldien men hem met gewapende magt zag aanbrengen, zag dit op eene zachte wijze te voorkomen en verzocht den onderofficier nogmaals aan den commandant te zeggen, dat het hem aangenaam zoude zijn, bijaldien de commandant er volstrekt opstond, dat hij moest komen, hij alsdan verzocht de commandant slechts in persoon mogt komen, ten einde de reden in persoon te vernemen, welke zijn komst verhinderde. Nogmaals vertrok de zendeling en getroostte zich dit antwoord over te brengen, waarop zoo men ons naderhand zeide, de commandant zoude geantwoord hebben: 'Laat den bl.....sche aristocraat naar den d....l lopen', welke vrijheidsademende uitdrukking wij met meer genoegen vernamen, dan wij de voorafgaande uitnodiging hadden aangehoord, terwijl wij ons hartelijk verblijdden van den vrijheidsdans bevrijd te zijn gebleven. De vrolijke, maar al te zeer vrijheidsminnende menigte vertrok kort daarna, latende den zonder wortel geplante vrijheidsboom achter, die dan ook kort daarna van zelve is omgevallen en door eenige boerenknappen waarin deze vrijheidsgeest ook nog geene diepe wortels had geschoten in eene nabijzijnde sloot gerold.

Vrij rustig leefden wij vervolgens in den stillen huiselijken kring zonder eenig deel te nemen aan al hetgeen er buiten dezelve voorviel. Niettegenstaande deelde mijn vader in alle de drukkende lasten welke den Nederlander onder den schoon schijnenden naam van broederschap werden afgeperst en niettegenstaande de wreedste vervolgingen rondom ons plaats hadden (waardoor velen, althans wij, in onze bezittingen merklijk werden benadeeld), zorgde echter de Voorzienigheid [dat] wij geen gebrek moesten lijden.

In het jaar 1797 viel er in Vriesland een gebeurtenis voor, welke vooral hier niet behoort vergeten te worden, en welke niet te veel tot waarschuwing tegen regeringloosheid en wanorder ten nutte van een ieder kan worden aangetekend. De ingezetenen, welke zich tot hier toe geduldig hadden gedragen en onder de wreedste mishandelingen hadden moeten zuchten, gevoelden te zeer de hun knellende kluisters, dan dat eene verdere verdraagzaamheid voor hun mogelijk was en begrepen thans te moeten beproeven om zoo mogelijk het juk van hunne schouders te werpen. Zij stonden in eene aanzienlijke menigte op, vooral in de grietenijen Kollummerland, Achtkarspelen, Dantumadeel enz., ofschoon zonder eenig gegrond inzicht, dat hunne poging hoe edel ook in derzelfs beginsel met den besten uitslag kon worden bekroond. Dan wat waagt de slaaf niet om zich zoo mogelijk te bevrijden, wat waagt niet bovenal den regtgeaarden Nederlander, wanneer het op de welvaart en het behoud des vaderlands aankomt? (...) Dan helaas! Vergeefs was deze poging, velen werden in hechtenis genomen, waarvan een den doodstraf op het schavot en velen geeseling en brandmerken heb-

ben moeten ondergaan, velen anderen vonden zich genoodzaakt het vaderland te verlaten en onder dezen bevond zich ook mijn vader. Ofschoon geen deel in deze zoo weinig heilvoorspellende gebeurtenis hebbende genomen, werd hij nogthans beschuldigd, de menigte tot den opstand te hebben aangespoord.

Wij ontvingen dan door een goeden vriend de waarschuwing, dat men voornemens was mijn vader in de volgende nacht te arresteren, hetwelk die toevallig vernomen had. (...) Reeds verbeeldde ik mij de ketenen te hooren, waarin de handen zouden worden gesloten, welke mijne wankelende schreden eenmaal hadden onderschraagd, ik zag een traan in het oog mijns waardigen vaders, en hoorde hem klagende zeggen 'Ach mijn ongelukkig vaderland, Ach mijne kinderen, wat gevoelt mijn hart voor U en welk een diep medelijden heb ik met mijne verdoolde landgenooten'. Ik wendde thans alles aan om mijn vader tot de vlucht te bewegen, bragt hem onder het oog, dat hij dit niet slechts aan zich zelve, maar ook aan mij verschuldigd was, ik bad hem mij gehoor te willen geven en mij toe te staan hem op zijn vlucht te mogen vergezellen. Veel behoorde er toe om hem tot eene vlucht te bewegen, waartoe immers geen de geringste misdaad aanleiding gaf. Echter slaagde ik in het einde en mijn vader liet zich door mij overhalen om zich voor eenige dagen te verwijderen en ik mogt volgens mijn wensch mede gaan.

Te voet en zonder iets dan slechts ieder een klein pakje onder den arm en eenig geld mede te nemen, vertrokken wij dan tegen den avond door een gids vergezeld, welke met vele binnenpaden bekend was, uit hoofde hij voorheen smokkelhandel had gedreven. Spoedig was door den vallenden avond onze woning uit het oog verdwenen (...). Meer dan ooit kwam thans al het verleden mij voor den geest, het was alsof de schim mijner zalige moeder mij medelijdend op den eenzamen, donkeren weg vergezelde! Om ware het mogelijk mijne schreden gelijk eenmaal de eersten, welke ik op den levensweg drukte, te onderschragen. Diepe stilte heerschte in het donkere bosch, alles scheen ons te hebben verlaten, alleen Hij die de lijdende onschuld nimmer verlaat of begeeft schonk ons die rust der ziel, en dien moed in het hart, welke genoegzaam is ons in de wreedste vervolgingen gelaten en getroost te kunnen zijn! Zeven uren legden wij in dien nacht af en kwamen toen in een klein hutje temidden van een uitgestrekt heideveld, hetwelk ter woning verstrekke van man, vrouw en vier kinderen. Vermoeidt van onze wandeling en juist niet zeer opgeruimd, werd onze toestand echter zeer verzagt door de gulle opmerkzaamheid, welke wij hier aantroffen, daar deze brave lieden zich beijverden om ons gemak en verkwikking te bezorgen. Hier vertoefden wij den volgenden dag, terwijl wij ons bij het vallen van den avond weder op weg begaven na een hartelijk afscheid te hebben genomen van de brave lieden, welke ons zulk een aangename schuilplaats hadden verleend en waarvoor zij niet dan na zeer veel moeite eenige vergoeding wilden aannemen.

Dezen nacht behoefden wij slechts zes uren af te leggen, om aan een dorpje te komen Rooderwolde genaamd, in het landschap Drenthe, alwaar de heeren van Idsinga woonden³ en waarmee mijn vader zeer bekend was, en die uit hoof-

de hunner vaderlandsche gezindheid ons vertrouwen in alle opzichten verdienen. In korten tijd dachten wij deze wandeling te kunnen doen, hetwelk ons echter werkelijk uit de hand viel. Wij hadden in den aanvang een uitgestrekt heideveld te passeren. De duisternis van den nacht, welke zeker onze vlucht merkkelijk begunstigde, maakte echter dat het vinden van den weg zeer bezwaarlijk was en daar wij de diepe heidesporen ten dien einde moesten houden, had van tijd tot tijd, nu den een dan den anderen het ongeluk te vallen. Intusschen bezeerde zich niemand en wij bereikten gelukkig het einde van het veld. Thans echter moesten wij een dorp passeren, waar bij het naderen wij veel gerucht vernamen en zelfs eenige gezegdens konden verstaan, welke ten onzen aanzien juist geen vertrouwen konden inboezemen, zoodat wij ons moesten getroosten een anderen weg in te slaan en ons weder op een heideveld te begeven. Zeer eenzaam en stil vonden wij hetzelfde in den aanvang, doch hadden slechts een geringen afstand gegaan, of wij ontdekten eenige menschen, die terzijde van ons denzelfden weg als wij henen gingen, welk gezelschap ons in den beginne meer of min onrust veroorzaakte, dan spoedig ontdekten wij door hun stilzwijgen en hunnen verwijdering van ons, dat het hun om ons bijzijn geensinds te doen was en wij hen denzelfden onrust veroorzaakten, welken zij ons hadden toegebracht.

Wij vervolgden dan onze weg, doch (...) wij waren van den regten weg afgedwaald en wisten in het einde niet werwaarts ons te begeven. Eenigen tijd vertoefden wij dus op dezelfde plaats, overwegende welken weg te zullen inslaan, totdat eindelijk besloten werd, dien slechts te kiezen, welken ons den besten voorkwam en welken dan ook bij den uitkomst bleek den regten te zijn geweest, daar wij des 's morgens ten vier ure ter plaatse onzer bestemming aankwamen. Op de minzaamste en deelnemendste wijze werden wij hier ontvangen en na eenige ververschingen te hebben gebruikt, begaven wij ons ter ruste tot des namiddags ten drie ure, wanneer ons werd aangekondigd men ons aan tafel wachtende was. Wij stonden dus van onze legersteden op, zeer verfrischt door een aangenaam gerusten slaap en begaven ons naar een ander vertrek, waar ons een zeer goed middagmaal wachtte. (...) Wij deelden nu een verhaal van al hetgeen voorgevallene mede en ofschoon men reeds van vele zaken onderrigt was, waren er toch vele bijzonderheden, waarmee men nog onbekend was gebleven. Ook wij vernamen hier nog al het een en ander, dat wij tot hiertoe niet hadden geweten, onder anderen dat velen onzer vrienden en bekenden in hechtenis waren genomen, dat men het huis van mijn vader had doorzocht ten einde te zien of wij ons daarin hadden verborgen, dat men den heer Willem van Haren die zich in een huis bevond, waar men mijn vader vermoedde en zocht, hadden gevangen genomen en zoo naar het Blokhuis te Leeuwarden had overgebracht, waar men hem dan naderhand maar hield als bekend van dezelfde politieke gevoelens te zijn. Wij aten intusschen smakelijk en dronken een glas op de welvaart van het vaderland en het Huis van Oranje. Ons voornemen nu was om tegen den avond weder verder te gaan, dan men verzekerde ons, dat wij veilig konden blijven, daar niemand ons had zien komen en men op de huisgenoten

volkomen staat kon maken; ook begrepen wij het niet kwaad was, hier eens af te wagten hoe de zaken zich verder zouden toedragen, terwijl men nu dagelijksch tijding konde bekomen, en namen dus het gulle aanbod aan om zoolang er zich geen nieuwe gevaren opdeden te blijven. Er werd op een secure wijze aan mijn broeder geschreven, dat wij ons daar bevonden, met verzoek ons te melden, hoe het zich omtrent ons liet aanzien. Binnen een paar dagen ontvingen wij antwoord, doch werden ernstig aangeraden om vooral vooralsnog niet terug te komen, daar het onderzoek naar mijn vader nog altijd voortduurde. Wij bleven dan veertien dagen in deze zoo aangename kring, doch nu was dezelve voor ons ook al niet meer veilig. Men had vernomen (hoedanig is mij onbewust), dat wij ons hier bevonden en de order tot onze gevangenneming was reeds gegeven.

Intusschen werden wij hiervan tijdig genoeg onderrikt en begaven ons dezelfde avond weder op weg, moetende nu besluiten het vaderland te verlaten. Inmiddels waren de goederen van mijn vader onder sequestratie gesteld, en werden door een zijner ergste vijanden geadministreerd (...). Begunstigd door een donkeren nacht en van een gids voorzien, begaven wij ons dan weder op weg en waren geruimen tijd zonder iemand te ontmoeten. Eindelijk intusschen ontdekten wij een man achter ons, die doordien [hij] met meer snelheid dan wij zijn weg vervolgende, ons binnenkort opzijde kwam en ons vriendelijk groette, en vooruitging. Bijkans een uur daarna ontmoetten wij denzelfden persoon juist op dezelfde wijze weder, en een half uur later nogmaals; thans echter sprak ons dezelve aan, ons vragende werwaarts wij voornemens waren te gaan? Deszelfs voorkomen en de deelnemende wijze waarop hij ons ondervraagde, deden ons dadelijk een zeker vertrouwen in hem stellen, en wij antwoordden dus op zijn vraag niet onvriendelijk hoewel tevens met eenige voorzichtigheid, temeer daar wij ons geen denkbeeld konden vormen, iemand ons tot driemalen toe en juist op dezelfde wijze zoude vooruitgaan, zonder dat daarvoor eenige reden zijn zou. Wij vraagden hem dus waaraan dit was toe te schrijven en bevonden dat het een postbode was, die zich telkens had moeten ophouden, ten einde in herbergen of postbussen brieven af te geven. Wij maakten hem dus met ons voornemen bekend, alsmede met den weg, welken wij dachten te nemen, ten einde op Pruisisch grondgebied te komen, hetwelk weldra bleek eene wezentlijke redding voor ons te zijn geweest, daar er eene militaire post was gesteld, die wij buiten hem, zeker in handen zouden zijn gevallen. Wij raadpleegden dezen man dan, welken weg wij zouden dienen te kiezen en ontvingen den raad om met hem mee te gaan, terwijl hij ons beloofde, zonder eenigen hinder over de grenzen te zullen brengen. Thans was de keus bezwaarlijk, zouden wij vertrouwen stellen in een ons ten eenenmale onbekenden vreemdeling? Of zouden wij ons eerste plan opvolgen? Wij besloten echter na eenige oogenblikken tot het eerste.

Na nog eenige uren te hebben gewandeld, verzocht onzen leidsman ons, om zeer stil te zijn, vooral niet te spreken en zelfs zoo voorzichtig mogelijk te gaan, ten einde niet ontdekt te worden. Wij waren - zeide hij - thans nabij de Nieuwe of Langakkerschans, welke werd gekommandeerd door den kapitein Kort Heyligers,

die zoo hij ons ontdekte, zeker zou aanhouden. Het was iemand, dien het een bijzonder genoeg zoude strekken, zoo hij iemand, die Oranjegezind was, op het schavot kon brengen. Wat hiervan [waar] was, durf ik geenszins te bepalen. Intusschen volgden wij zijn raad op en bevonden ons er wel bij. Allengskens naderden wij de Forteres, waarop onzen leidsman ons verzocht eenige oogeblikken te blijven staan, daar hij wilde vooruitgaan om te zien, of er ook een schildwacht bij de barriere was, welken wij in tegenovergestelden geval konden overklommen, doch voegde hij erbij, ik denk wel haast niet, want zij gaan meestal des nachts in een nabij zijnden kroeg zitten drinken, waar zij dan ook gewoonlijk worden afgelost. Men kan denken hoe aangenaam het was ... te vernemen, [dat] de dienst hier zoodanig werd waargenomen, [maar] wat er van [waar] was, wil ik weder niet beslissen. Alleen dit weet ik, dat onzen leidsman spoedig terug kwam en ons het aangenaam berigt bracht, dat de schildwacht niet op zijn post, maar volgens gewoonte (zoo hij het noemde) in den kroeg zat. Wij gingen dan tot aan de Barriere en klommen er op ons gemak over, terwijl wij het ledige schildwagthuis naast ons zagen. Onzen gids ging een weinig terug, blies op zijn hoorn, waarop de wacht uit den kroeg kwam om de Barriere te openen, wij hoorden hem met den onderofficier van de wacht spreken, die hem een goeden reis wens- te en waarna hij weder bij ons kwam.

Eenige duizend schreden verder gekomen en langs eenen dijk gaanden, zagen wij den scheidspaal, en verlieten den vaderlandschen bodem!! Hoe? Waarom, ontrolt mij eenen traan bij deze herinnering aan onze bevrijding? Daar de vervolging onzer vijanden hier een einde nam; daar wij niet meer behoefden te vrezen van in kerkers te worden opgesloten en mogelijk daar wij niet tot de zoogenaamden patriotten behoorden, op het schavot te worden omgebragt. Dit alles is waar, dit alles moest ons doen juichen en wij hadden meer dan reden om God te danken voor onze redding, maar ik verliet U mijn vaderland, ik verliet dat land, waarvoor de liefde mij steeds en zoo vroeg reeds was aangekweekt! Ik verliet dat ten prooi van wanorde, en bijna geheel regeringloos, ik verliet U mijn broeder, onbewust welk lot gij met Uwe vrouw en kinderen zoudt moeten ondergaan! Ik verliet U velen mijner vrienden, die in den kerker waart opgesloten, en niets dan een bijkans gewissen dood voor oog en hadden, welke reeds een Uwer mede gevangenen had ondergaan!

Onder dit gevoel en bijkans zonder spreken, gingen wij langzaam voort, tot wij het eerste dorp (Bonda) op vreemd grondgebied bereikten. Hier ontmoetten wij een aantal gevluchte landgenoten, die reeds van tijd tot tijd waren aangekomen. Hier bleven wij eenige dagen uitrusten en zagen dagelijks nog verscheidene vluchtelingen aankomen, die ons niet dan ontrustende tijdingen aanbrachten. Na eenige dagen hier te hebben doorgebracht, gingen wij weder vandaar naar Weener, alwaar wij een paar kamers huurden en eenigen tijd bleven wonen; doch daar er te Leer meer van onze bekenden zich ophielden die ons aanstonden, vond mijn vader het aangeneramer zich daarheen te begeven, hetwelk wij dan ook deden. Hier vonden wij dan eene menigte onzer landlieden en bekenden, welke

reeds ten tijde dat de Fransche onverheersching in ons vaderland begonnen was, waren uitgeweken. Wij vonden ons dan hier beter en na bijkans een jaar op kamers te hebben gewoond, huurde mijn vader een huis, zijnde het laatste wanneer men uit Leer naar Emden gaat en hetwelk voorheen eene pastorij was geweest. Dit huis had echter vele gebreken en was voornamentlijk uitermate vochtig, zoodat hetzelfde ons binnenkort niet beviel en daar mijn vader liever op het platteland, dan in een groot vlek als Leer woonde, besloten wij een huis te Bonda te huren, temeer daar wij dan nog nader bij de grenzen waren. Wij huurden dan aldaar een zeker huis onder den naam van het steenhuis bekend⁴, hetwelk sedert vele jaren had ledig gestaan, vermits er niemand wilde woonen. Men zeide dat er zich geesten ophiielden, dan daar dezen ons niet voor zeer gevaarlijk voorkwamen, betrokken wij hetzelfde en hebben wat de geestverschijningen betreft, geen den minsten hinder ondervonden. Hier bleven wij dan ook en leefden gelukkig in den stillen huiselijken kring. Van tijd tot tijd kwam mijnen broeder en veele onzer bekenden uit het vaderland ons bezoeken, hetwelk ons leven daar niet weinig veraangenaamde. Spoedig waren wij met de ingezetenen bekend en genoten veel vriendschapsblijken.

In het laatst van het jaar 1798 wierd mij een voorstel gedaan door een bekende van mijn vader, de Heer Loling, die te Leer woonde en die uit hoofde van handelsbetrekkingen jaarlijks eene reize deed, waarop gewoonlijk deszelfs zoon hem had vergezeld, doch die nu gehuwd zijnde, zulks gaarne aan een ander wilde overlaten, zoodat mij het voorstel werd gedaan deze reis inplaats van zijnen zoon met hem te doen. Gaarne nam ik dit aanbod aan, (...) ik kreeg dan ook de toestemming van mijn vader en deed deze reize met het uiterste genoegen temeer daar wij dezelve met eigen rijtuig deden, hetwelk niet weinig toebragt tot ons gemak en ter veraangenaming gedurende dezelve, vermits de postwagens daar zeer slecht zijn en de wegen door het zware zand zeer moeylijk te passeeren waren. Thans echter konden wij het zware zand nogal eens van tijd tot tijd misrijden, hetwelk met zware postwagens het geval niet was. Ik had dan bij dezen het genoegen om Bremen, Oldenburg, Farel, Lupken, Lemgo, Wagenveld en meer kleine plaatsen op dien weg te zien. Onze reis duurde omtrent vier weken, waarna ik het voorregt had mijnen vader in welstand weder te ontmoeten (...).

Ik had nu reeds den ouderdom van negentien jaren bereikt, zonder door den samenloop van omstandigheden nog een zeker plan te hebben ten aanzien mijner verdere bestemming. Zulks echter wierd thans meer dan tijd, uit welken hoofde mijnen vader mij zulks onder het oog bragt, latende aan mijzelven de keus daaromtrent volkomen over. Meer dan ooit was deze thans moeyelijk, onbewust of ik eenmaal in mijn vaderland zoude kunnen terugkeeren, zonder vooruitzichten in dat land, waar ik mij bevond (...). Intusschen vernam ik [dat] er eene brigade werd aangeworven door Z.K.H. den Prins van Oranje, welke onder hoogst deszelfs orders in Engelschen dienst zoude worden opgerigt. ... [Ik] stelde dus mijnen vader voor om den militairen stand te kiezen en te trachten bij de brigade te worden geplaatst in de hoop alzo welligt eenmaal in de gelegenheid te

komen, om mijn vaderland, hetwelk met Engeland in oorlog was, van de Fransen dwingelandij te helpen verlossen. Mijn vader (...) bragt mij thans alle de zwaarigheden onder het oog, doch ziende dat ik niet dan na genoegzaam te hebben nagedagt, had besloten, eindigende met deszelfs toestemming te geven en schreef dadelijk daarop aan Z.K.H., gaf kennis van mijn verlangen en verzocht [dat] daaraan mogt worden voldaan.

Hierop echter kwam geen antwoord en men begon op de grenzen van het vaderland voorbereidselen te maken tot eenen aanval. Bijkans alle de uitgeweekenen verzamelden zich in het Munstersche en men vleide zich algemeen met eenen gunstigen uitslag. Brandende van verlangen om te deelen in den roem, welke ik mij voorstelde dat mijne landgenooten zouden behalen, stelde ik dadelijk aan mijnen vader voor om mij mede derwaarts te begeven, die echter meer doorzigt hebbende, mij ten sterksten afried hiermede te haasten en liever te wagen tot dat zoude blijken, in hoeverre dit plan in verband stond met de orders door het huis van Oranje gegeven. Aldus verliepen er eenige dagen en ik kan niet ontkennen, dat de voorzigtigheid van mijnen vader mij eenigszinds hard viel, hoewel het binnenkort bleek dat dit op goede gronden had gerust. Wij hoorden eerlang [dat] er eene aanval had plaats gehad, doch dat dezelve eene allezinds ongelukkigen uitslag voor de burenen had gehad en ten hunnen nadeele was afgelopen. Zonder eenen geregelden order begonnen, zonder opperhoofd zelfs en dus zonder de geringste krijgstucht konden de gevolgen geenszinds anders worden verwagt.

In den jaare 1799 werd er door de Engelschen en Russen eene landing in Noord Holland ondernomen (...). Ik stelde dan mijnen vader voor om met meer van onze land en lotgenooten daar heenen te gaan, waartoe ik dan ook verlof bekwam. Ik vertrok dan naar Embden. Op de tijding dat de landingvloot was afgezeild begaven wij ons aan boord en vonden dezelve in volle zee; een schooner gezigt bekenne ik nimmer te hebben gezien. Van verre scheen het een uitgestrekt bosch te zijn (...). Wij zagen thans al spoedig een schip uit de vloot op ons afkomen, door hetwelk wij wierden gezeind om bij te draayen, waaraan wij dan ook dadelijk voldeden. ... [Wij] werden ondervraagd omtrend ons voorneemen, waarna wij aan het admiraalschip werden gebragt, alwaar wij order ontvingen om ons op een transportschip te begeven, hetwelk ons werd aangewezen. Niet weinig waren wij hier verwonderd, toen wij hier veele onzer bekenden en lotgenooten vonden, die reeds op het eerste gerugt der aanstaande landing naar Engeland waren overgegaan en die wij dus reeds hier gekleed en gewapend vonden. Men had nu in de veronderstelling dat er van ons veelen zouden overkomen een geheel schip geladen met kledingstukken en wapenen, zoodat ook reeds wij dien avond gekleed en gewapend waren.

Den volgenden morgen reeds vroeg ontdekten wij den Hollandschen wal. Wij naderden dezelve tot op omtrend een kanonschot, wat de oorlogsschepen betrof, doch de transportscheepen bleven een weinig achter. Spoedig nu begon men aan den wal te vuren, hetwelk van de oorlogsschepen werd beantwoord. Inmiddels

wierden alle de sloepen overboord gezet en naast de transportschepen geplaatst en waarin wij order kregen ons te begeven. Het vuur van weerskanten duurde onophoudelijk voort, totdat eindelijk dat van de wal merkkelijk begon te minderen, waarop een sein werd gegeven van het admiraalschip en de sloepen waarin wij ons bevonden ... [om] ons naar wal te begeven, onder het vuur van de oorlogschepen. Hetwelk men van de wal ziende, [werden] de batterijen ... verlaten en bij ons aan-wal-komen vonden wij dezelve leedig. Thans vervolgden de Engelschen en Russen dadelijk den vijand. Wij hoorden eenige schermutselingen, doch moesten achterblijven daar wij nog niet georganiseerd waren. Spoedig echter werd deze organisatie bewerkstelligd en wij formeerden een afzonderlijk corps onder de orders van den Engelschen kolonel Green. Ik wierd uit hoofde [dat] ik nimmer gediend had en alzoo moest bekennen geene militaire talenten te bezitten, als soldaat in de gelederen gesteld, hetwelk mij in die oogenblikken volkomen voldeed. De kolonel Green was een officier van beproefde dapperheid en militaire kunde, doch die aan de andere kant zeer groote gebreken had, waaraan de geneigdheid tot den drank geene der geringste was. Intusschen toonde dezelve in onderscheidene actien dat het hem aan geen en moed ontbrak, vooral in die bij Bergen, die het meeste van aanbelang was en waarvan [aan] beide kanten veel verloren wierd.

Deze veldtocht echter, die genoeg bekend is, en waaromtrent men teveel vind aangetekend dan dat wij weder ons daarbij behoeven te bepalen, eindigde ten nadeele van ons en de onzen en de terugtocht volgde weldra onzen bijkans bevochten zegepraal zonder dat wij konden gissen waaraan wij dit moesten toeschrijven. Intusschen werden wij bedankt voor onze gedane dienst, en ik ging met veele van mijne lotgenooten terug, vanwaar wij gekomen waren (...). De Hollandsche brigade echter, waarvan reeds vroeger melding gemaakt wierd, [werd] op het eyland Wigt georganiseerd en mijn vader verzocht andermaal op mijn herhaald verzoek, dat ik bij dezelve in welken rang dan ook mogt worden geplaatst. Mijne zucht tot den militairen stand was, niet tegenstaande dezelve voor mij in den beginne niet zeer bemoedigend geweest was, geensins verminderd en de lust om mijn vaderland van het juk te helpen verlossen was dezelve gebleven. Met de meeste zorg en liefde wierd thans alles weder tot mijn vertrek in gereedheid gebracht. Ik wierd rijkelijk van geld en van al het nodige voorzien, en de tijd mijner afreiszen naderde met rassche schreden. Mijn vader zag er zeer tegenop; ik bemerkte zulks meermaals, mijne eerste poging was te ongelukkig uitgevallen dan dat het vooruitzicht eener tweede hem niet hard zoude vallen, die mij zooveele blijken van de zuiverste ouderlijke liefde gegeven had en wien ik nu reeds zoolang in zijne ballingschap had vergezeld. Echter den wensch om mij eenmaal in eenen glorierijken loopbaan te zien en aan mijne zoo vurige wenschen te voldoen, deed hem dit gevoel onderdrukken. Het tijdstip naderde, en ik moest nogmaals van hem afscheid neemen, een verschrikkelijk oogenblik inderdaad! Andermaal afscheid neemen van eenen vader, die ik zoo teeder beminde, die ik in een vreemd land als balling achterliet; reeds tot den grijzen ouderdom

geklommen, zoodat er reden was om te denken [dat] wij elkander aan deze zijde van het graf niet weder zouden zien! Dan de keus was gedaan, het besluit genomen en de zwarigheden moesten overwonnen worden. Ik nam dan afscheid, afscheid dat nimmer uit mijn geheugen zal gaan en hetwelk zoolang ik leef mij voor den geest zal zweeven. Ik vertrok dan over Oldenburg, Bremen naar Cuxhaven, mij voorstellende dadelijk naar Engeland overtegaan.

Intusschen ontving ik hier order om naar Bremen terug te keeren, om daar een transport recruten over te neemen en die te geleiden. Ik voldeed aan deze mijne order en begaf mij naar Bremen, alwaar het transport hetwelk een en twintig man sterk was geweest, reeds gedeeltelijk vond vertrokken, doch er waren nog zes man, waarmede ik mij op marsch begaf over Bremerleh naar Cuxhaven. Daar de Engelsche werving in de Pruisische staten verboden was, waren de manschappen alle van werkkassen voorzien, als op een ambacht reizende, waarvan ik dan ook werd voorzien als kunstdrajer, welke reizende handwerklieden men meermaals in Duitschland aantrof. Ik vertrok dan met mijne zes man te voet, en alles ging in den besten order, doch te Bremerleh komende, alwaar Pruisische Fuselier lagen, wierd ik dadelijk met mijne manschappen gearresteerd, dewijl men mij voor eenen zwerver en mijne manschappen voor rekruten aanzag (...). Ik wierd kort daarna bij den commandant gebracht, die mij op eenen vrij hoogen, ernstige en trotschen toon ondervraagde en die mijne pas gezien hebbende en daarop nogal een paar aanmerkingen te hebben gemaakt, mij weder naar de gevangenis zond. Den anderen morgen wierd ik andermaal ontboden en bij een wioldrajer gebracht, ten einde te zien of ik mijn ambacht verstond. Men dacht mij, zoo ik geloof, thans reeds in den strik te hebben (...). Gelukkig intusschen verstond ik het ambacht zoo goed, dat die baas drajer moest bekennen, gaarne een knecht zooals ik scheen te zijn, voor een behoorlijk loon te willen aannemen. Doch daar hij bekende [dat] er in Engeland meer dan bij hem te verdienen was, gaf hij mij volkomen gelijk, dat ik mij daarheen begaf. Ook mijne manschappen werden op dezelfde wijze op de proef gesteld, als kleermakers, schoenmakers en zelfs ... glazenmakers (...). Daar allen de een meer, den ander minder aan hunne passen beantwoorden, wierden wij dienzelfden dag nog in vrijheid gesteld en vervolgden onzen reis.

Ik bragt dan deze manschappen over en den officier met het transporteeren belast, gaf mij zijne tevredenheid te kennen. Thans hoopte ik naar Engeland te kunnen vertrekken, doch hieromtrent had ik mijzelf in den weg gestaan, ik had namelijk deze manschappen te goed overgebracht, en men begreep mij bij de werving te kunnen gebruiken. Er kwam dan berigt [dat] er weder een transport te Breemen was en ik kreeg order die te gaan ophalen, waarop ik mij dan weder op weg begaf. Intusschen hield ik mij een paar dagen te Bremerleh op met voorneemen om te onderzoeken of er geene andere weg was welke ik mij op mijn terugreis zoude kunnen kiezen, zonder die plaats te passeren hetwelk mij dan ook gelukte. Ik vertrok daarop naar Bremen, alwaar ik het transport overnam, dat nu al achttien man sterk was en ging daarmede langs den door mij ontdeekten weg

terug en kwam in den besten order weder te Cuxhaven aan. Na hier nu nog bijkans veertien dagen te hebben doorgebracht, gedurende welke tijd [ik] alles aanwende om van de werving te worden ontslagen, ontving ik order om met het transport recruten hetwelk onder mijne orders was gesteld naar Yarmouth over te steeken en vervolgens hetzelfde te begeleiden over London en Portsmouth naar het eyland Wigt, alwaar zich de Brigade bevond, waarop wij dan den volgenden dag aan boord gingen. Wij vertrokken met een vrij goeden wind en passeerden nabij Helgoland, hetwelk wij zeer klaar konden zien en dat thans zeer bekend was door den smokkelhandel, die er gedreven wierd.

Den volgenden dag kwamen wij op de reede van Yarmouth aan en ik kreeg verlof om met mijne manschappen aan wal te komen. Ik had, ten einde mijn wedervaren alhier te kunnen melden, reeds vroeger moeten aanteekenen, dat ten tijde [dat] ik nog met mijnen vader in deszelfs ballingschap leefde, ... van een bediende die voorgaf van Engelsche afkomst te zijn (...) het Engelsch te hebben geleerd, zoodat ik dagt met ieder Engelschman evenals met hem, dien taal te kunnen spreken, temeer daar ik ten tijde der landing in Noord Holland mij daarmede genoegzaam had kunnen redden. Echter was deze knecht van Schotschen afkomst (...), in welke taal hij mij aldus sprekende geleerd en waarmede ik mij ten tijde der landing, waarbij Schotsche troepen waren, zeer wel had kunnen behelpen. Buitendien had ik weinig of zelfs geene gelegenheid gehad het Engelsch te spreken temeer ik mij in het algemeen meer op het Hoogduits had zoeken toetelleggen, waarbij dan ook nog kwam eene verkeerde schaamte daar ik mij verbeelde het nog niet genoeg te verstaan, hoewel ik mij thans voorstelde zeer veel boven anderen vooruit te zullen hebben. Aan de wal komende kwam een officier in het Engelsch mij zeggen [dat] ik bij den commandant werd gewagt. Daar ik nu deze officier konde begrijpen, en ook niets meer dan dat, dagt ik [dat] hij geen geboren Engelschman was, en in geenen deele dat ik de schuld bij mij zelve moest zoeken. Zeer verwonderd was ik intusschen, toen ik, bij de commandant komende, slechts eenige woorden had gesproken, hem mij hoorde vragen of ik geen Engelsch sprak. Ik gaf mijne verwondering te kennen en zeide niet beter wist dan dat het geene ik sprak wel degelijk Engelsch was. Ik zeide vervolgens dat ik het in Duitschland had geleerd enz., doch kreeg tot mijne verwondering tot antwoord, dat ik het Schotsch vrij goed sprak.

Intusschen rieken wij zooverre met elkander te regt dat ik mijne marschorder en reisgeld ontving, met last om den volgenden morgen te vertrekken. Mijn manschappen wierden ingekwartierd en mij een logement aangewezen. Den volgenden ochtend reeds vertrokken wij vandaar, met twee rijtuiggen, zijnde de gewone postwagens, waar men niet alleen van binnen, maar ook bovenop en achterop plaats heeft. Ik plaatste mij dan bovenop de eerste, regt achter den postilon, om daarmede te kunnen spreken. Doch daar dit een opregt Engelschman was die geen Schotsch verstond, ging zulks zeer gebrekkig. Echter was hij tegen de gewoonte van die klasse van menschen, vooral daar te lande, zeer vriendelijk en beleefd en beduidde mij nogal het een en ander en ik had hier zittende tevens de

gelegenheid meer van het land te kunnen zien, hetwelk ik, ofschoon het zeer koud en regenachtig was, mij nogthans met genoegen den reis deed doen en het verblijd mij zeer dat schoone land zoo goed te hebben kunnen zien, hetwelk voor den vreemdeling eene menigte van de schoonste verschietsen opleverd. Menigmaal zagen wij van de top eener berg een aantal buitenplaatsen, die, hoewel het jaargetijde zeer ongunstig was, door de schoone en aangename ligging onze oogen tot zich trokken en onze bewondering verdienden, zoodat ons de dag kort voorkwam. Intusschen passeerden wij den volgenden nacht niet zeer aangenaam, de donkerheid benam ons reeds vroegtijdig het genoegen te kunnen rondzien, wanneer ik mij dan ook binnenin de koets plaatste. De regen hield aan en werd zelfs van tijd tot tijd erger, zoodat degeenen die buiten moesten blijven zitten binnen korten tijd niets meer droog aan zich hadden, terwijl de rijtuigen bijkans niet stil houden, hadden wij zelfs geen tijd slechts een oogenblik daar of althans niet om in huis te gaan. Het verwisselen van paarden, hetwelk alle twee uren meestal plaats heeft, gaat zeer spoedig, daar men om het even of men 4 of 6 paarden heeft, dezelve met eene haak worden losgemaakt en de anderen reeds gereedstaande eveneens worden aangespannen, zoodat wanneer wij iets wilden gebruiken, het geld reeds voorheen gereed moesten hebben teneinde met den eenen hand een glas rhum, brandewijn of wat het dan zijn mogt aan te neemen en met den andere in hetzelfde oogenblik te betalen, terwijl men den postilon en degeen die het hadden aangebragt reeds om de teruggave hoorde vragen.

Aangenaam was het ons den volgenden morgen te zien aanbreken, waardoor wij weder in de gelegenheid waren de schoone landstreken te bewonderen, hetwelk den tijd merkelyk opkorte en waartoe ik mij dan weder buitenop plaatste gelijk den voorigen dag. Ten elf ure des morgens begonnen wij op eenen verren afstand als temidden van eenen zwaren nevel de stad Londen te ontdekken en hoewel wij er nog eenen merkelyke afstand van waren verwijderd, zoo maakte echter het spoedige voortgaan langs de schoone steenwegen dat wij er spoedig waren, hoewel de zeer lange voorstad ons nog eenigen tijd ophield, eer wij den eigentlichen stad hadden bereikt. Binnenkort zeide de postilon mij [dat] wij thans binnen Londen waren en na nog eenigen tijd te hebben voortgereden, hield ons rijtuig stil. Reeds te Cuxhaven was ik onderrigt, dat ik hier komende iemand zoude vinden, welke mij zoude teregt helpen. Ik zag dan dadelijk rond en ontdekte dan ook weldra een onderofficier van de Hollandsche brigade, welke ik aan den uniform erkende. Zeer verwonderd was ik echter, in dien sergeant den gewezen knecht van mijnen vader te zien, welke mij het Schotsch geleerd had. Ik sprak hem dan dadelijk in dien taal aan, en inplaats van hem over zijne misleiding te bestraffen, waren wij beide zeer blijde elkander te ontmoeten. Dubbel leed was het mij den volgenden morgen weder te moeten vertrekken, daar anders door de locale kennis, welke hij aldaar had, ik zeer veel van Londen had kunnen zien. Na een korten poos te hebben uitgerust en mijne manschappen behoorlijk te hebben verzorgd, ging ik met mijnen ouden kennis eene wandeling doen, bij welke gelegenheid hij mij eenige bijzonderheden aanwees, waarvan ik hier slechts zal

opmerken de brug over de Theems, die zeer mijne aandacht tot zich trok, zoo door deszelfs lengte als door de bijzondere inrichting der verschillende fabriken, die daar onder zijn en alle door het water werken, dan de tijd liet het niet toe daarvan iets, dan zeer oppervlakkig, te zien. Vervolgens zag ik de kerk van St. James, welk gezig mij een traan afperste, nimmer gevoelde ik met meer nadruk, tot welke natie ik behoorde dan hier, toen ik namentlijk alle de door de Engelschen veroverde vlaggen en vaandels [zag], waaronder ik eene menigte der onze ontdekte. De man die ons zulks liet zien bespeurde – geloof ik – mijne aandoening en trotsch op de roem zijner natie deed hem opmerken [dat] er nogal veele Hollandschen bij waren. Ik kan niet ontkennen dat mij juist [niet] in eenen goeden luim bragt. Ik had hem wel meer willen antwoorden, doch gaf hem alleen te kennen, [dat] het mij aangenaam was te zien dat dezelve meestal ten enenmale in flarden waren geschoten, en ik daaruit afleide, die nogal vrij duur zouden betaald zijn. Intusschen moet ik ter zijne ere bekennen, dat in hem het echte ware Engelsche character was, daar hij, verre van mij deze aanmerking ten kwade te duiden, mij integendeel zijn genoeg deed blijken ten aanzien mijner Patriottische manier van denken. Ik gaf hem dan eene halve Croon en vervolgde met mijnen ouden vriend en leidsman onze verdere wandeling.

Eenige straten doorgewandeld zijnde, met voorneemen naar mijn logement terug te keeren, had ik nog eene ontmoeting die zeer bijzonder was, vooral wanneer men in aanmerking neemt de uitgebreide hoofdstad waarin ik mij bevond. Ik ging dan namentlijk al sprekende met mijnen geleider die mij bijkans zooveel omtrent Duitschland, als ik hem omtrent Londen te vragen had, wanneer ik opeens iemand voor mij zag, in wien ik eene kennis mijner eerste jeugd herkende, namentlijk de Heer S. Pieters van Leeuwarden. Ik stond stil, wilde hem aanspreken, terwijl hij mij mede dadelijk erkende, dan de blijdschap en tevens de verwondering van elkander zoodanig te ontmoeten stelde ons eenige oogenblikken als buiten staat om te spreken. Echter gaven wij spoedig ons genoeg te kennen over deze ontmoeting en gingen tezamen naar mijn logement, waar onder een goeden flesch portwijn, wij eenen aangename avond passeerden.

Den volgenden morgen reeds vroeg vertrok ik weder met mijne manschappen en kwam eenen dag later over Portsmouth op het eiland Wigt aan, de plaats mijner toenmalige bestemming. Ik melde mij bij den commandant aan, gaf mijn transport over in goeden order en ontving omtrend deze overbrenging de verzekering van tevredenheid. Hier vernam ik dadelijk dat de Hollandsche Brigade zeer overhaast was ingescheept en bestemd was om naar Portugal over te steken, terwijl de transportvloot [zich] nog op de reede van Portsmouth bevond en slechts op een gunstige wind wagtte, weshalve ik order ontving om den volgenden dag te vertrekken teneinde mij aan boord te begeven, zijnde ingedeeld bij het Eerste Bataillon Flankeurs door den Luitenant-kolonel Morack gecommandeerd bij de vierde Kompagnie kapitein Blanken. Ik vertrok dan den volgenden dag en arriveerde den 6e November 1800 aan boord, alwaar ik met vriendschap zoo door mijne meerderen als door mijne cameraden werd ontvangen. De wind

was en bleef echter tegen en het jaargetijde was zeer ongunstig, terwijl men mede meende overtuigd te zijn, dat de schepen in zeer slechten staat waren, hetwelk zich dan ook een paar dagen later den 9e November 1800 maar al te zeer bevestigde. In den vroegen morgen verhief zich eenen buitengewoon fellen storm, zoo als zich toenmaals de oudste zeelieden geensinds herinnerden, dezelve duurde den geheelen dag, terwijl wij ieder oogenblik dagten te vergaan, en zoo als dan het lot was van een oorlogsschip en twee transportschepen op welken laatsten zich ieder 4 honderd man Engelsche troepen bevond, en waarvan niets teregt kwam. Ik zag zeer duidelijk het vergaan dezer schepen, terwijl de wind zoo sterk was en zoodanig door de touwen hilde, dat men niet met elkander kon spreken en althans elkander niet kon verstaan.

De schepen nu waren allen aanmerkelijk beschadigd en in zoodanige slechte staat dat het volkomen onmogelijk was de overtocht naar Portugal daarmede te onderneemen, waarom wij dan order ontvingen dezelve een paar dagen daarna te verlaten, zooals geschiede en wij kwamen weder op het eyland Wigt terug. Nauwlijks echter waren wij wederom daar, of er kwam berigt, dat er in Ierland een algemeenen opstand plaats had en spoedig ontvingen wij order om daar heenen te vertrekken en de geheele Brigade ging in de uiterste haast weder aan boord. Daar ik echter nog niet gekleed was⁵ moest ik met het depot achter blijven en zag met veel leedwezen de geheele Brigade vertrekken. Bijkans eene maand verliep eer er weder een transport vertrok, en waarmede ik nu gekleed zijnde aan boord ging. Met eenen gunstigen wind gingen wij dan weldra onder zeil en dagten spoedig over te zullen komen, daar wij berigt hadden dat de voorige troepen in acht dagen hunne bestemming hadden bereikt. Dit vooruitzigt, hoe aange-naam ook, bevestigde zich geensinds, daar de wind ons spoedig ongunstig wierd zoodanig ... dat wij ons genoodzaakt zagen op de reede van Weimouth ten anker te gaan. Het was eenige dagen zeer onstuimig en daarop volgde eenen stillen en tegenwind zoodat wij hier bijkans drie weken moesten blijven liggen, waarna wij weder konden vertrekken. Echter waren wij nauwelijks twee dagen in zee wanneer een lek van aanbelang in het schip werd ontdekt zoodat wij genoodzaakt waren al pompende de reede van Pleymouth aan te doen, alwaar wij weder circa drie weken, eerst tot het doen van reparatie en daarna uit hoofde van tegenwind moesten stilliggen, zoodat wij na eene reize van 7 weken in Ierland kwamen. Wij ontscheepten dan ... en marcheerden dadelijk naar Cork, alwaar ik het Bataillon vond en in garnizoen bleef. Het derde en vierde regiment was mede aldaar, het eerste te Waterford en het tweede te Wexford, het tweede Bataillon Flankeurs te Cork en een regiment Jagers verdeeld, terwijl in ieder van deze steden veele Engelsche troepen waren, zoodat zich omtrend dertig duizend man in geheel Ierland bevond.

Niettegenstaande dit alles brak het oproer den eenen dag hier den anderen elders weder uit. Nog denzelfden avond, toen wij te Cork aankwamen, had zulks aldaar plaats. Dit wierd echter dadelijk gestild, eenige der hoofden gevat en den volgende middag opgehangen. Zeker zoude men moeten veronderstellen dat

zoodanige maatregelen weldra zouden afschrikken en de menigte aansporen tot order en gehoorzaamheid, dan dit was geensinds het geval. Bijkans dagelijks hadden er oproerige bewegingen plaats. Gewoonlijk wierden denzelfden door eenige weinige begonnen en meestal op dezelfde wijze: men was gewoon een brood op eene piek met zwarte linten omwonden door de straat te dragen onder het luid geschreeuw van honger, honger en de menigte die zoo het scheen dit als met verlangen tegemoet zag, was ... als dan bij troepen van eenige honderden in een oogenblik op de been en met allerley moordtuig voorzien en gewapend. De vrouwen vooral speelden eenen gewichtigen rol bij zoodanigen gelegenheid. Menigmaal gebeurde het dat troepen van eenige honderden zoo vrouwen als mannen zig ter stad uit begaven en op het platteland gingen plunderen, terwijl zij zich des daags in de bosschen ophielden. De bewoners van het platte land van de geringste klassen voegden zich alsdan meermaals bij hen, die dan te samen de buitenplaatsen en geestelijken aanvielen, hoewel deze laatsten niet algemeen, daar hieronder de voornaamste aanstokers gevonden wierden. Er moesten dus dagelijks detachementen naar buiten de stad gezonden worden ten einde hen uit elkander te drijven en zoo mogelijk gevangen te maken, die meermaals in aanzienlijke menigte wierden binnengebragt, waarmede alsdan op eene bijzondere manier werd afgehandeld. De vrouwen namentlijk wierden gevangen gezet alsmede de mannen die reeds oud of klein waren of wel ligchaamsgebreken hadden. De aanvoerders wierden dadelijk zonder form van Proces gehangen en de schoonste jonge manschappen aan boord van transportschepen gebragt en naar de Pruisische staten vervoerd, alwaar zij als soldaat moesten dienen of aan de vestingen werken.

Ik had mij intusschen met alle mogelijke ijver op het leeren der exercitie toegelegd, waarmede ik mij in alle de oogenblikken, welke ik slechts konde vinden, bezig hield, en was daarin tamelijk wel geslaagd, zoodat ik al spoedig als corporaal, daarna als sergeant en vervolgens als sergeant majoor dienst deed. Bijkans een jaar bleef Ierland in dezelfde staat van oproer en men was onveilig indien men alleen over straat ging. Zelfs vermoordde men een paar onzer schildwachten op hunne posten, zoodat die al spoedig dubbeld moesten zijn. Eenmaal onder anderen had ik de wagt als sergeant aan het magazijn van levensmiddelen, wanneer [ik] tegen den avond eene menigte gewapend met pieken, sabels, degenen, hoewel slechts weinigen met schietgeweer zag naderen onder het aanheffen van luid geschreeuw. Dit magazijn was een oud casteel met eene wijde gragt omgeven, zoodat het door middel van een ophaalbrug konde worden afgesloten. Deze brug nu was opgehaald, doch weldra werd ik met den dood bedreigd, indien ik dezelve niet wilde nederlaten, terwijl men mij beloofde gerust te zullen laten, indien ik dezelve nederliet. Intusschen ging de brug niet neder, men begon dan met steenen te smijten en tusschen beide te schieten, hoewel er onder ons niemand door getroffen werd. Ik zond dan dadelijk een corporaal en twee man door middel van eene sloep, welke tot dat einde achter het magazijn in de gragt lag en liet kennis geven aan de hoofdwagt, waarvan dan dadelijk ook een

detachement werd afgezonden, terwijl ik langs dezelfde weg order ontving om er tusschen te laten vuren, hetwelk dan ook dadelijk geschiedde en ten gevolge had, dat er veelen op de vlugt gingen, doch dat de menigte, vooral die geweeren hadden, meer en meer begonnen te vuuren, totdat het detachement aankwam en allen uiteen dreef, latende de rebellen twee man op de plaats dood achter.

Na nu een jaar bijkans in dezen voor ons onaangename en voor het land allerrampspoedigen staat te hebben doorgebracht, geraakte alles in rust en men hoorde eigenlijk van geene opstand meer, zoodat wij ons thans zeer wel bevonden en van de voornaamste inwoners veele blijken van vriendschap ontvingende, hadden wij wel gewenscht hier nu nog eenigen tijd te mogen blijven, althans wat mij betreft zal ik mij altijd met erkentenis dien tijd herinneren. Intusschen was onze rust weder van korten duur: de eylanden Jersey en Guernsey wierden door de Franschen bedreigd en wij ontvingen zeer onverwagt order om met de geheele Brigade weder scheep te gaan, terwijl Engelsche troepen ons in Ierland kwamen aflossen. Met wezentlijk leedwezen verlieten wij dan dit schoone land waar wij ons nu zoo wel bevonden, ofschoon wij zeker liever dienden tegen de Franschen dan tegen de ongelukkige slachtoffers van dweepzucht en priesterlist, waardoor zij tot den opstand wierden angevuurd. Dit schoone land zal ik nimmer vergeten en zal mij steeds met genoegen herinneren aan de hooge bergen en vruchtbare valeyen, die hoewel in dien tijd, bijkans onbewerkt met het bloed en de tranen van duizenden ingezetenen bevochtigd, nogthans de schoonheden der bekoorlijken natuur in de ruimste mate ten toon spreidden.

Binnen twee dagen dan waren wij weder aan boord en vier dagen daarna ontscheepten wij weder te St. Hilliers op het eyland Jersee. Wij bleven daar garnisoen houden en het eerste en tweede Regiment marcheerde na[ar] een uitgestrekt veld in de nabijheid van een klein dorpje genaamd Greville waar houten loodsen waren opgeslagen welke tot casernes dienden. Het derde en vierde regiment waren op het eyland Gernsee ontscheept en de jagers werden verdeeld, terwijl onze artillerie en Genie nog altijd op het eyland Wigt was gebleven. Wij waren hier zeer wel, hoewel den dienst zeer zwaar was, daar men dagelijksch eene landing wachtte ..., [aangezien] eene Fransche vloot van transportschepen ten dien einde gereed lag en de nabijheid van de Fransche kust, welke men met het bloote oog konde zien, ons geenen rust veroorloofde. Elken nagt dus moest de helft van het garnisoen aan het strand langs de zee staan, die niet weder mogten binnenrukken, dan nadat het volkomen dag was geworden, ... op het teeken door een canonschot gegeven. Dit maakte dat wij veele zieken hadden en ik zelve was onder dat getal, zoodanig, dat men eenigen tijd aan mijne herstelling wanhoopte. Echter herstelde ik weder en was zeer verblijd mijnen dienst weder te kunnen waarnemen. De onderadjutant van het Bataillon, thans mede ziek zijnde, nam ik den dienst waar en had het genoegen de tevredenheid van mijn meerderen te mogen opmerken.

Omtrent een jaar waren wij hier, wanneer wij de tijding ontvingen dat de vrede van Amiens was gesloten, zoodat wij toen geenen aanval meer hadden te

wachten. Wij marcheerden daarna naar de berakken van Greville ten einde hier onze nadere bestemming af te wagten. Spoedig verspreidde zich eene menigte van geruchten ten onzen aanzien, daar ... onze capitulatie slechts was gedurende den oorlog en de constitutie van dat land [Groot-Brittannië] het in dienst hebben van vreemde troepes in tijd van vrede niet toelaat, kwam ons het waarschijnlijkste voor dat de geheele brigade zoude worden gelicentieerd, hetwelk zich dan ook binnen zeer korten tijd bevestigde. Wij zagen al spoedig de schepen aankomen, waarop wij ons zouden moeten begeven en kregen order de wapenen af te geven en bevonden ons binnen weinige dagen ongewapend aan boord, zeilden met eenen stevigen wind af en bevonden ons binnen 4 dagen voor de Helder (...). Wij ontscheepten dan op de Helder, alwaar ieder in zijnen rang vier maanden tractement ontving en ieder officier en cadet eene acte in eenen rang hooger dan hij thans bekleedde (mits deze betalende); ik ontving dan eene zoodanige als vaandrig en nu konde ieder voor zich een goed heenkomen zoeken. Veel hadden wij hier van de Fransche en Hollandsche militairen te lijden, die ons met geene goede oogen konden aanzien. Men keurde zeer af, [dat] wij tegen ons vaderland hadden gediend, zooals men het noemde, hoewel ik aan het oordeel van iedere onbevooroordeelde overlaat in hoeverre zulks voor of tegen geweest is.

Zoodanig dan eindigde onze poging om het vaderland van het juk der Fransche overheersching te verlossen, zoodanig was het loon, hetwelk de getrouwheid aan onzen wettigen vorst voor ons opleverde. Ik begaf mij dan dadelijk met eene vissersschuit van de Helder naar Harlingen, vanwaar ik spoedig mijne geboorteplaats bereikte en waar ik mijnen waardigen vader aantrof, die inmiddels weder in het vaderland was teruggekeert. Gaarne zoude ik mijn gevoel schetsen, ofschoon ik mij hetzelfde wel herinner, is de beschrijving daarvan voor mijne pen eene te zware taak (...). Ook mijnen broeder ontmoette ik hier in het midden der zijnen. Aangename en gelukkige dagen beleefde ik thans hier temidden van hen, die mij het dierbaarste waren. Dan Ach! waarom moesten dezelve van zoo korten duur zijn? In den winter van het jaar 1803, slechts korten tijd na mijne terugkomst, werd mijnen vader door eene ziekte overvallen. Ik mogt hem gedurende dezelve met mijnen broeder en de zijnen oppasschen en verzorgen; wij allen deden zulks met de meeste ijver en de hartelijkste liefde, dan de zwaarste slag wachtte ons, de ziekte nam dagelijks toe en binnen korten tijd was hij niet meer (...). Dan hoe zal ik Uwe liefde beschrijven, waardige onvergetelijke vader, alleen de traan welke mijn oog ontrolt, en die van 't gevoel van mijn hart getuigd, zal indien gij om mij zweeft, U doen bezeffen, wat ik nog omtrent Uw gemis gevoele! God echter riep U tot zich en ik zwijge in de hoop des wederziends.

Thans behoorde ik weder een plan te maken ten aanzien van de weg, welke ik voor mij zoude kiezen. De Fransche overheersing duurde voort, in den dienst dier natie over te gaan, waaromtrent mij weliswaar een aanbod werd gedaan, was mij onmogelijk, en ik besloot om (...) het vaderland weder te verlaten en mij naar Fulda te begeven, alwaar zich Z.K.H. den Prins van Oranje bevond, ten einde

Johanna Balthazarina van Idsinga omstreeks 1830.

Portret door Willem Troost (particuliere collectie)

aldaar zoo mogelijk weder in militairen dienst te gaan. Intusschen scheen de voorzienigheid mij een beter en gelukkiger lot te hebben beschoren en de korten tijd welke ik in het vaderland meende te zullen blijven besliste omtrent mijn volgend leven. Ik ontmoette namentlijk haar, die bleek bestemd te zijn mijn geluk te vestigen en eerlang genoot ik door het bezit eener onwaardeerbare echtgenoot die rust, welke mij tot hiertoe als het ware geweigerd was geworden (...).⁶ Wij verlieten dan te zamen het vaderland kort na de voltrekking van ons huwelijk en gingen ons met den woon te Leer in Oostvriesland nederzetten, daar ik het in mijn vaderland als het ware niet konde uithouden. Hier bleven wij bijkans een jaar, doch dewijl het ons beiden hier op den duur niet beviel en onze vrienden ons zochten over te halen om weder terug te keeren, besloten wij daartoe en gingen te Groningen wonen. Twee jaren leefden wij, ofschoon ons huwelijk door geene kinderen gezegend wierd, hier in de aangenaamste eensgezindheid en onderlinge liefde en daarna hadden wij het vooruitzicht dat ook deze onze wensch zoude worden vervuld, dan hoe weinig kunnen wij vooruitzien; het oogeblik

met zooveel verlangen en tevens met zooveele zorgen gewagt, naderde en ik mogt mij dan verblijden in het bezit van eenen zoon. Nog kan ik mij herinneren welk eenen blijdschap ik gevoelde, maar even duidelijk herinner ik mij het gevoel van smarte welke ons slechts weinige oogenblikken daarna trof, toen dien pasgeboren zuigeling ons weder door den dood werd ontrukkt, ontrukkt! Dan ik zwijge! Hij wierd geroepen door eenen beteren vader (...).

Wij leefden thans stil en gelukkig, hoewel het mij niet aangenaam was zonder beroepsbezigheden te zijn, in geen openlijke betrekking te zijn geplaatst en mij zelven als een ledigganger te moeten beschouwen. Menigmaal dagt ik aan het een dan aan het andere te beginnen of te ondernemen, totdat eindelijk in het jaar 1805 mij een post werd aangeboden als commissaris tot de introductie van de verponding in de Provincie Vriesland, ressort Leeuwarden, arrondissement Kollum. Ik nam dan deze post aan en wij gingen des zomers te Kollum wonen, terwijl wij des winters te Groningen waren, dan, daar mijne betrekking zulks op den duur niet toeliet, gingen wij ons het volgende jaar vestigen te Oudwoude op de buitenplaats Vogelenzangstate aan mijne nigt Mevrouw van Haren toebehorende (... [geboorte eerste zoon op 14 november 1807 te Groningen?]).

In het jaar 1809 de verponding zoo voor de landerijen als voor de gebouwen ingevoerd zijnde, wierd ik als ontvanger van dat middel benoemd, en tevens als Maire in de gemeente Oudwoude. Met genoegen nam ik deze beide functien waar, daar ik door de ingezetenen met de meeste blijken van achting en vertrouwen wierd vereerd, terwijl het mij menigmaal tot eene aangename gewaarwording verstrekke om die brave lieden met lof over mijnen vader en grootvader te hooren spreken, die zij welke reeds eenen gevorderden ouderdom hadden bereikt beiden gekend hadden; hebbende mijn grootvader hetzelfde huis in eigendom bezeten, waar wij toen woonden, en alwaar mijn vader was geboren en opgevoed. Tot aan het jaar 1813 bevond ik mij aldaar met het meeste genoegen en was zoo gelukkig als den weldenkende Nederlander onder vreemde overheersching zijn kan. Veele voorregten genooten wij in den stillen huiselijken kring; in het jaar 1809 werd ons eenen tweeden zoon geboren (...), en ditzelfde voorregt hadden wij weder ten aanzien eener derden zoon in het jaar 1811 (...).

Thans echter brak het tijdstip aan, waarin het vaderland van de Fransche overheersching zoude worden verlost. De Franschen waren in Rusland niet alleen maar in geheel Duitsland door de vereenigde legers der bontgenoten geslagen. Overal had een opstand in massa tegen die natie plaats en ook den Nederlander toonde die slavernij moede te zijn! Nauwelijks dan waren de Russen dan tot op onze grenzen genaderd, of de Franschen verlieten voor een groot gedeelte den Nederlandschen bodem, hoewel de vestingen en Forteressen alleen bijkans door hun nog bleven bezet. Ik begaf mij dan dadelijk op reis (...) [naar Den Haag] met het voorneemen om over de Lemmer naar Amsterdam over te steeken. Echter vernam ik reeds op weg dat door het ijs de schepen vandaar niet meer vertrokken, zoodat ik moest trachten om over Harlingen mijn doel te bereiken en rigtte derhalve mijne reis te voet derwaarts. Zeer goed kwam ik te

Harlingen aan, doch vernam dadelijk dat de schepen vandaar mede niet vertrokken (...). Intusschen bevond zich daar juist eene visser van Enkhuizen welke dagt [dat] het nog mogelijk was overtekomen en den NoordHollandsche kust te naderen. Ik (...) maakte een accoord met de visser voor zes ducaten, en begaf mij met hem aan boord. Wij vertrokken van Harlingen en kwamen gelukkig behouden te Enkhuizen aan, ofschoon wij op zee reeds veel ijs ontmoetten. Van hier vertrok ik thans overland, hetgeen zeer voorspoedig gelukte, hoewel het bijkans van wege de felle koude niet te doen was. Aan het Tolhuis tegenover Amsterdam gekomen zijnde, bevond ik dat het ijs te zwak was om erover te gaan en men dorst het niet te onderneemen om met eene sloep over te varen, daar zulks door het afdrijven van het ijs als zeer gevaarlijk wierd beschouwd. Na dan alles beproefd te hebben vond ik echter ten laatsten iemand die het wilde onderneemen, hetgeen echter aan de meesten uiterst gevaarlijk zooniet onmogelijk wierd geoordeeld. Ik begaf mij echter met nog twee schippers in de sloep en wij gingen in den aanvang vrij wel voorwaarts, hoewel wij door het ijs wel eenigzints wierden medegesleept, hetwelk van tijd tot tijd zoodanig toenam dat men begon te wanhoopen aan onze overkomst en vreesden dat wij de Zuiderzee zouden indrijven en wij konden hooren dat men aan wal elkanderen dat toeriep. Met allen mogelijken ijver begaven wij ons dan aan het werk ten einde het ijs te breken en bragten het ten laatsten zoo verre dat wij eene der zoogenaamde Ducs d'Albes bereikten, van waar wij door het leggen van planken op het ijs, dat vandaar aan de wal vast lag, op de werf aan wal kwamen.

Ik nam dan te Amsterdam eenige verversching en vertrok daarna dadelijk naar den Haag, alwaar aangekomen zijnde, ik dadelijk alles in het werk stelde ten einde ter audientie van Z.H. te worden toegelaten, hetwelk echter niet mogelijk scheen, tenminste mij niet mogt gebeuren. Ik begaf mij juist niet zeer opgeruimd naar mijn logement, en zat aldaar eenen geruimen tijd, zonder tot een besluit te kunnen komen, hoedanig te zullen handelen. Eindelijk besloot ik nog eene poging te wagen ten einde door het leger van groten waardoor de vorsten zich meestal en vooral in zulken oogenblikken zien omgeven, heenen te dringen, en was gelukkig genoeg dit doel te bereiken. Ik stelde namentlijk eene memorie aan Z.K.H. ... [ter hand, waarin] ik onder het oog van den vorst bragt, de nootzakelijkheid om alle de sterkten te cerneeren [in te sluiten], welke nog door de Franschen bezet waren en waarvan zij door gedurige uitvallen en stroperijen de vreedzame bewoners der omliggende dorpen niet alleen verontrusteden, maar tevens van hunne eigendommen beroofden, terwijl brandstichtingen, zelfs zonder nootzakelijkheid, hunne geliefkoosde bezigheden scheenen uit te maken. Ik bood verder ter bevordering hiervan Z.K.H. aan [om] een volkomen Bataillon ... te organiseren, te kleden en te leveren daar waar Z.K.H. het in die oogenblikken het meeste dienstig zoude mogen oordeelen; (...) dat er van landswege niets behoefde gegeven te worden, dan wapenen en amunitie en eindelijk dat ik op mij nam hetzelfde uit oude gediende militairen te kunnen zamenstellen. Deze memorie gelukte het mij in de handen van den vorst te brengen (...). [Nog dezelf-

de dag ontving ik de vererende last] om mij naar Delfzijl te begeven, ten einde van daar van den magazijnmeester over te neemen alle de noodige wapenen voor vierhonderd man, benevens tienduizend pond buskruit en vierentwintig duizend scherpe patronen (...). [Hiermee moest ik mij begeven] naar de Provincie Groningen, ten einde dezelve aldaar naar bevind van zaken te gebruiken.

Dadelijk begaf ik mij naar Delft, waar de order reeds was gegeven, en ontving den volgende dag het hier boven genoemde, benevens twee schepen ter vervoering, alsmede een onderofficier en 4 artilleristen, waarvan ik den onderofficier en twee man op het eene schip plaatste, en begaf mij met de twee andere man op het andere en vertrok. Ik passeerde Amsterdam en vervolgens de Zuiderzee tot Harlingen, vanwaar ik over Leeuwarden en Dokkum naar Strobos reisde. Overal was de menigte in beweging, de plaatsen waar ik passeerde weergalmden van Oranje boven, en vooral was de vreugde te Groningen niet gering en de geestdrift in den hoogsten graad gaande. De lof welke men mij toezwaayde, den naam waarmede men mij vereerde, gaven mij de verzekering dat mijne poging tot hiertoe algemeen werd goedgekeurd en bevestigde mij tevens in het vertrouwen hierin verder te zullen slagen. Thans had ik nog eene gewigtige taak te vervullen, namentlijk de manschappen te leveren, zooals ik op mij had genomen. Intusschen meende ik mij op de medewerking der regering te mogen overlaten en wende mij dadelijk tot dezelve, met verzoek alle aangewezenen militairen, waarvan ik wist, dat zich veelen aldaar bevonden, op te roepen. Mijne verwachting en vertrouwen op de regering werd dan ook geenzinds teleurgesteld; men voldeed dadelijk aan mijn verzoeken. Het bleek dat mijne verwachting omtrend de manschappen niet overdreven was geweest, daar ik den dag, welke was bepaald tot de zamenkomst, meer dan zeshonderd zag opkomen, allen bereid om als vrijwilligers de wapenen voor het vaderland op te vatten. Uit welken ik dan de vierhonderd man koos, die ik het beste tot den velddienst oordeelde, terwijl ik de anderen beloofde om zooveel in mijn vermogen zoude zijn voor hunne belangen te zullen zorgen, eene belofte welke nauwelijks voldoende was om hun tevreden te stellen en waaraan ik ook in het vervolg heelaas niet heb kunnen voldoen, doch waarvoor ik genoegzame pogingen heb aangewend om mijn geweten te bevredigen, hoewel deze ongelukkigen zulks zoo ik geloof zeer in twijfel hebben getrokken. Dadelijk werden nu al de schoen- en kleermakers in requisitie gesteld en binnen weinige dagen was alles tot de kleeding der manschappen in gereedheid, welke bestond in eene grijze jas, grijze pantalon, twee paar schoenen en eene witte lakensche muts. Veel verplichting had ik aan den Heer S. van Breugel, die dadelijk eene inschrijving te Leeuwarden had geopend, ten einde mij in staat te stellen om de leeningen aan de manschappen dadelijk uit te betalen, hetwelk zoo wel gelukte, dat ik reeds bij mijne afmarsch van Groningen over drieduizend gulden konde beschikken. Daarna deden mede de commissarissen Generaal te Groningen mij mede in dat opzigt gewigtige diensten, zoodat ik mij hieromtrent spoedig en genoegzaam gereed bevond. Ondertusschen hield ik mij

bezig met de organisatie: veele officieren, Hollanders zijnde en van de Franschen achtergebleven, melden zich bij mij aan, solliciteerende in hunnen rang te worden geplaatst, terwijl nog veele anderen, nog Engelsche soldij trekkende en zich alzoo buitenslands bevonden hebbende officieren, zich mede bij mij aanboden. Ik formeerde dan vier compagnien, ieder van honderd man en was zoo gelukkig om de daarbij benoodigde onderofficiers, tambours en pijpers te vinden. Binnen den tijd van vier dagen was de eerste compagnie volkomen gereed en twee dagen daarna de tweede, zoodat ik met drie complete Compagnien den zevende dag na den aanvang konde marcheeren, waartoe ik mij stelde onder de orders van den generaal Otto graaf van Limburg Stirum, die de provincie commandeerde, en van wien ik order ontving om mij den volgenden dag op marsch te begeven, ten einde het commando van het beleg van de Forteres Koevorden op mij te neemen, welke nog door de Franschen bezet was.

Ik marcheerde dan met drie compagnien, latende de vierde te Groningen met order om te volgen, zoodra de manschappen gekleed zouden zijn. Den eersten dag marcheerde ik tot Zuidlaren in Drenthe en den tweeden tot Dalen nabij Koevorden. Reeds op eenen afstand hoorde men het kanon en (...) een geregeld schieten met klein geweer. Ik verhaaste dus eenigermate den marschen en men zag weldra eenen geweldigen brand, hetwelk de molen bij Dalen bleek te zijn. Het vuur verhefte zich van tijd tot tijd meer en meer en wij bevonden bij den inmarsch van Dalen dat het Fransche garnizoen van Koevorden een uitval had gedaan, tot bij Dalen was doorgedrongen en den molen in brand gestoken had. Ik marcheerde dan dadelijk door tot op het andere einde van het dorp, ontdekte de Franschen welke handgemeen waren met eene troep gewapende boeren, door den schout van Dalen aangevoerd en welke de Franschen met moed en met beleid het in brand steken van het dorp belette. De brandende molen stond op eenen zeer geringen afstand buiten het dorp en was met dijkwallen en laag hout omgeven, zoodat ik tot achter hetzelfde konde marcheeren zonder te worden ontdekt, hetwelk dan ook in de diepste stilte geschiedde, totdat ik het laatste huis van het dorp hebbende bereikt, mijne troep terstond in order van Bataille stelde en dadelijk peletons ervan commandeerde, hetwelk eenige indruk maakte, daar de Franschen tot hier toe geen geregeld vuur tegen zich gevonden hadden en ofschoon zulks ook niet in den striksten zin konde worden genaamd, vermits mijne manschappen als in een oogenblik waren te zamen geraapt en te zamen niet hadden geexerceerd. Zoo merkte de vijand toch zoo het scheen, dat het geene boeren waren, hetwelk ten gevolge had dat zij in wanorder gerieken en zoo over de Heide naar de Forteres vluchten, latende twee dooden en vier zwaar geblesseerden benevens eenige geweren en patroontassen achter, alsmede twee hoeden van Douaniers. Nog denzelfden avond liet ik de voorposten, welke tot digt onder de Forteres door manschappen van de Landstorm bezet waren, door de mijnen overneemen, behoudende nogthans een genoegzaam getal boeren om op elke post een man van mij en een van hen te plaatsen en maakte eenige verandering ten aanzien van de uittezettene schildwagten, terwijl ik mijne hoofd-

voorpost aan de brug voor de Forteres plaatste. De volgende dag bleef alles rustig. Ik ging mijne voorposten nazien en vond dezelve onder de orders van den kapitein Cruseman in den besten order. Ik regelde vervolgens den gewoonen dienst met overleg van den commandant der Landstorm den Heer van der Hoyer Kimel (...).

Den tweeden avond na mijne aankomst kreeg ik een detachement russische cosakken, die zich op order van den baron von Rosen onder mijne orders stelden, bestaande uit een officier, vier onderofficieren en dertig man, welke ik tot de correspondentie⁸ gebruikte, en die daartoe zeer geschikt waren. Zes dagen na mijne aankomst arriveerde mijn vierde compagnie en daar alles nu rustig bleef, vond ik gelegenheid om dagelijks te exerceeren of als [alsof] ik in een garnisoen was, zonder in het minste iets van den vijand te verneemen. Deze rust duurde echter niet zeer lang. De Franschen scheenen ons dezelve te hebben gelaten, om ons daarna des te beter te kunnen treffen, indien wij ons op hun stilzijn zouden vertrouwen, waarop zij dan op eenen vroegen morgen uit de fortieres rukten, met ongeveer vijfhonderd man en poogden onze voorpost te overrompelen, ten einde alzoo Dalen gemakkelijk in stilte te kunnen bereiken. De commandant mijner voorposten ontdekte hun dadelijk bij het openen van den Poort en zond mij een kosak om kennis te geven, dat er een uitval te wagten was. Ik gaf hem hierop order, om bij aldien dit plaats had, en vermits hij zich niet in slaap zoude bevinden, den brug [niet] te verdedigen – alzoo het waterdicht gevrozen was en men van den brug geen gebruik hoefde te maken – in stilte terug te trekken, den vijand te observeeren, en mij dadelijk rapport te maken.

Ik trok dan met de meeste stilte mijne manschappen onder de wapenen, zonder de trom te roeren, zoodat de Franschen ons in rust bleven wanen. Nu marcheerde ik ... met de mijnen buiten het dorp, liet de landstorm van alles onkundig, zoodat de grootste stilte in het dorp bleef heerschen. Ik liet eenige tambours achter, om, wanneer ik begon te vuren, voor den landstorm allarm te slaan. De Franschen trokken in de uitterste stilte om onze voorposten heen welke zij nog bezet vermoeden, doch die reeds waren teruggetrokken op het bemerken dat men uit den Forteres te voorschijn kwam. De vijand avanceerde in de uitterste stilte en dagt het dorp gemakkelijk te kunnen overvallen. Ik had intusschen drie compagnien bij mij en verdeelde die achter de dijkwallen. Weldra zagen wij den vijand, die in de meeste gerustheid ons naderde, zoodat ik dagt de schoonste gelegendheid te zullen hebben, hoewel de uitkomst bewees ik mij te veel had voorgesteld. Dan de voorhoede van den vijand op zijde komende, wierden wij door dezelve ontdekt; deze nam ijlings de vlugt en verwittigde hun [de hoofdmacht van de vijand] tijdig genoeg van ons aanwezen. Zoodra ik dit bemerkte liet ik den trom roeren, waarop de onzen begonnen te vuren, hetwelk door hun wierd beantwoord. Inmiddels had ik twee veldstukken ieder in ene doorsnijding der wal laten plaatsen en met blikken bussen doen laden, welke ik thans liet lossen en die hun zoodanig verschrikte dat zij in wanorder op de vlucht gingen met zoodanigen snelheid, dat er aan geen vervolgen te denken was. Ik liet er toen nog

eens met blikken bussen onder vuren doch zij waren toen reeds op te verren afstand en volkomen verspreid. Wij vonden dan slechts twee dooden en vier geblesseerden, die te veel hadden gekregen om te kunnen ontkomen, en hunne geweren reeds hadden weggeworpen. Wij vonden daarenboven nog dertien geweren, die op de heide lagen en eene onderofficier zabel en onder de gevangenen waren twee tambours die niet hadden kunnen volgen. De Franschen bereikten dan de Forteres en hebben sedert aan den kant van Dalen geene uitvallen meer gedaan. Thans echter vervolgden zij hunne uitvallen aan den anderen kant, werwaarts ik reeds mijne kosakken had gezonden en waar buitendien den Landstorm was. Ik liet dan de helft van de kosakken terugkomen en detacheerde twee mijner compagnien naar die zijde met welke zij eenmaal handgemeen geweest zijn en daarna de uitvallen ook daar eindigden, temeer daar het belang het daar ook niet zoodanig meer vorderde, vermits zij het meeste vee van de omliggende boereplaatsen reeds binnen de forteres hadden gebragt.

Toen nu alles in en om Koevorden stil en rustig was en men voor Delfzijl niets dan landstorm en Groninger schutterij had, waardoor er door de Fransche bezetting bijkans dagelijks uitvallen en met goed gevolg door hun gedaan wierden, ontving ik order te marcheeren en mij met mijne vrijwilligers naar Delfzijl te begeven. Ik marcheerde dan weer van Dalen in twee dagen naar Groningen en den derden dag op Onder den Dam, alwaar ik den luitenant-kolonel van Bazel aantrof, die eene troep landstorm commandeerde. Hier ontving ik order om mij te stellen onder orders van den commandant van het beleg, namentlijk den Heer M. Busch, lakenkoper te Groningen, een man van merite die zeer tegen de Franschen was, hoewel ik mij nog herinnerde hij hun in 1795 met vreugde had helpen inhalen; iets, hetwelk ik niet aanvoere om den Heer Busch te beledigen, maar alleen om te toonen hoezeer de opinien ten aanzien der Franschen waren veranderd. Ik vond [dan ook] eenige zwarigheid of beter hardheid om aan deze order te voldoen, doch zoude daaraan voldaan hebben ten einde zooveel mogelijk nuttig te zijn ter bevordering van de goede zaak des vaderlands en het Huis van Oranje.

Intusschen nam mijn lot weder eene andere wending, daar ik aankomende eene aanstelling vond als Majoor bij het Eerste Bataillon Infanterie Nat[ionale] Mil[litie], hetwelke te Leeuwarden zoude georganiseerd en gecommandeerd door den luitenant-kolonel Guicherit. Ik gaf dan het commando mijner vrijwilligers over aan den oudsten kapitein en vertrok dadelijk naar Groningen, gaf kennis van mijne benoeming aan de commissaris Generaal en ontving daarvan eene verklaring omtrend mijn gehouden gedrag, waarbij ik in de protexie van den vorst werd aanbevolen. Ik vertrok nu van Groningen naar Leeuwarden, alwaar ik zeshonderd recruten vond, doch zonder officieren en onderofficieren, behalve eenen kapitein, den Heer Leyma. Ik ontving dan deze manschappen en den volgende dag eenige onderofficieren. Vervolgens kwamen er dagelijks officieren aan, zoodat ik mij weldra in staat bevond compagnien te kunnen formeeren, tot dat kort daarna de luitenant-kolonel Guicherit aankwam, aan wien ik hetzelfde

overgaf en waarop ik mijne administratie begon te regelen.

Bijkans een jaar bleven wij te Leeuwarden en ontvingen in 1814 order om naar Amsterdam te marcheeren, alwaar wij een halfjaar bleven. Van hier kwamen wij in garnisoen te 's Gravenhage en na een half jaar weder in Amsterdam eenigen tijd. Daarna weder in 's Gravenhage, tot op het tijdstip dat Napoleon in Frankrijk terugkwam, wanneer het Bataillon order ontving naar het veld te marcheeren, bij welke gelegenheid ik als Majoor bij het depot moest blijven. Hetwelk ik niet kan ontkennen, dat mij eenigsinds hard viel, waarom ik dan bij Z.M. (...) verzocht om in de plaats van den oudste kapitein met [het] Bataillon mede te mogen gaan en dien gedurende de veldtocht in mijne plaats te laten, daar dit een man van gevorderde jaren was en ik het als eene gunst van Z.M. zoude aanzien. Doch op dit request geen antwoord ontvangende, moest ik het Bataillon zien marcheren en mij met het depot naar Leeuwarden begeven, alwaar ik bleef totdat ik mijne benoeming ontving als luitenant-kolonel van het twaalfde Bataillon Nationale Militie in garnisoen te Mons in Brabant. Ik gaf het depot over aan den oudsten kapitein, die zich bij mij bevond en vertrok over Amsterdam naar den Haag ten einde Z.M. mijnen dank te betuigen voor mijne bevordering, doch in den Haag zijnde vernam ik dat het twaalfde Bataillon op marsch was en naar den Haag kwam om aldaar garnisoen te houden. Ik verkreeg dus van den Minister van Oorlog de permissie om hetzelfde af te wagten, zooals ik dan deed en nam het Bataillon te Delft over van den oudsten kapitein, die het op marsch had gecommandeerd.

Ik bleef dan vervolgens in 's Gravenhage in garnisoen, totdat de afdeelingen wierden geformeerd en mijn Batallion werd gevoegd bij de tiende afdeeling, gecommandeerd door den kolonel Aberson, en marcheerde alzoo naar Amsterdam. Ik kan niet zeggen dat deze verandering voor mij aangenaam was, daar ik zonder de talenten en de principes van dien kolonel te willen beoordeelen, ik toch moet bekennen, dat deze met de mijnen geensinds overeenkwamen, hetwelk mij dan ook deed besluiten mijne demissie te vragen, vermits ik mij stellig voornam den militairen dienst voor altijd te verlaten, waarvan mij het ondankbare reeds al te zeer was gebleken. Nimmer tog ontving ik eene decoratie, waarmede ik bijkans alle mijne camaraden vereerd zag. Echter moet ik hierbij bekennen dezelve nimmer meer te hebben gevraagd, zooals de meeste hunner. Ik had te dien aanzien een ander beginsel dan veelen en was van oordeel dat de vorst mijne daden en mijn gedrag konde en moest beoordeelen en dan moest beslissen omtrend mijne verdiensten, en dat het ridderteeken geene gevolg van mijn verzoek, maar wel degelijk van mijn gehouden gedrag zijn moest, waarmede Z.M. niet onbekend konde zijn. Dit was dan voor mij reden genoeg om den dienst te verlaten, daar ik mij altijd voorstelde dat ieder, die mij niet personeel kende, mij moest aanzien voor als den zoodanigen die eene rang beklede, waarop geene daden, waarop geen goed gedrag aanspraak gaf, en onder welk getal mijne eigenliefde mij niet toeliet gerangschikt te willen zijn. Ik ontving dan eene kennisgeving dat het Z.M. had behaagd mij een pensioen van 800 gulden toe te

staan, hetwelk beneden mijnen rang was, doch mijne vraag evenzeer te boven ging.

Inmiddels was ons in het jaar 1815 op den 6e October nog eenen zoon geboren, zoodat ik mij voornam om stil te gaan leven en mijnen tijd voortaan aan de opvoeding mijner kinderen te besteedden. Ik verliet dan hiermede den militairen dienst en kan zeggen met de volkomenste bewustheid van steeds zooveel mogelijk mijnen pligt jegens den Koning en het vaderland te hebben betracht, en dus met een gevoel dat tegen het vereerendste order teeken kan opwegen, weshalve ik dan ook volkomen beruste in het ongeluk mij daarmede niet te hebben vereerd gezien. Ik bleef dan nu nog vooreerst met mijne vrouw en vier kinderen in Amsterdam, doch wierd in het jaar 1819 als Grietman van Kollummerland en Nieuwkruisland benoemd, eene post welke ... door mijnen Oom F.J.J. van Scheltinga werd waargenomen, doch die thans ter mijne bevoordeeling aan den Koning verzocht om die aan mij te mogen overdragen. Hier weder in het midden mijner oude bekenden en zo ik durf zeggen, in het midden mijner vrienden, ontving ik menige blijk van genegenheid en achting, wierd benoemd tot lid van de Provinciale Staten en in het jaar 1822 als Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal. Aangenaam is het zeker, zich door zoodanige blijken van vertrouwen te zien vereerd, ofschoon mij deze benoeming in de onaangename verplichting stelde, om mijne vrouw en kinderen weder voor eenigen tijd te verlaten, in wier midden ik alle die genoegens smaakte welke men als echtgenoot en vader kan wenschen en genieten.

De vergadering der Staten Generaal nu was voor dit jaar te Brussel^a en ik vertrok dus van Kollum den 11 October en werd tot het afleggen van den eed in handen van den Koning op den 15e daaraanvolgende te Brussel toegelaten. Deze vergadering nu duurde tot in de maand Maart 1823, na welken tijd ik weder in den huiselijken kring terugkeerde en met genoeg mijnen post als grietman waarnam. Daar ik nu door de Provinciale Staten door eene tusschentijds ontstane vacature (vermits den Heer S. van Eysinga bedankt had), slechts voor een jaar was benoemd, verviel in het volgende jaar mijne commissie in de Staten Generaal, doch ik wierd daarmede opnieuw voor den tijd van drie jaren vereerd. Daar mij het leven gescheiden van mijne vrouw en kinderen te Brussel ten hoogsten onaangenaam was geweest, besloot ik om in den Haag een huis te huren, waar thans de vergadering stond plaats te hebben (...), en wij verhuisden te zamen derwaarts. Thans echter was de vergadering van korten duur en scheidde in den maand van January 1824, zoodat ik mij in de nootzakelijkheid bevond, weder alleen te vertrekken en mij naar mijnen post in Vriesland weder te begeven, latende mijne vrouw en kinderen in den Haag achter, temeer daar de vergadering niet gesloten, doch tot den 6e Mei gescheiden was.

Tot hiertoe heb ik gemeend eenige aantekening te moeten houden, welke voor mijne kinderen niet ten eenenmale onverschillig kunnen zijn, daar zij thans de ouderdom hebben bereikt om dezelve te kunnen oordeelen. En zoo ik hoop [dat zij] getuigen zullen zijn van mijne verdere lotgevalen, zoo denk ik deze aan-

teekening te mogen besluiten, hetwelk ik doe met den vurigen wensch, dat dezelve hun ter leering, zoo ter waarschuwing als ter navolging mogen opwekken. Zij zullen hierin kunnen bemerken, dat het lot mij voor en tegen is geweest; iets, hetwelk ieder jongeling en dus ook zij zich op den baan des levens behoorden voor te stellen. Meermalen zijn ons ook de tegenspoeden nuttig en de alwijze voorzienigheid bevordert ook daardoor menigmaal onze belangen, hetwelk wij eerst naderhand kunnen inzien. Ook ik heb dit meermalen kunnen opmerken, daar uit de donkerste vooruitzigten menigmaal de schoonste uitkomst ten voorschijn kwam. Menigmaal, dit moet ik met schaamte bekennen, kwam ik in dit vertrouwen te kort, ofschoon ik aan den anderen kant niet dankbaar genoeg kan zijn, hetzelfde nimmer ten eenemale te hebben verloren. Hoedanig waren toch mijne vooruitzigten, toen ik als soldaat de landing in Noord-Holland bijwoonde; toen ik vervolgens naar Engeland ging en vooraf nog als werver in Duitschland werd gebruikt; toen ik op den 9e November 1800 in den storm meende te zullen moeten omkomen; toen ik uit den dienst ontslagen hier aan land wierd gezet enz., en hoe heeft zich dat alles door de wonderlijkste zamenloop van omstandigheden ten beste voor mij en voor de mijnen geschikt. Met vertrouwen op een altooswakende voorzienigheid verliest men nimmer den moed in kommervolle dagen en geniet men met gevoel van erkentenis de zegeningen in dagen van voorspoed.

Vestig dan, mijne kinderen, daarop in alle omstandigheden van Uw leven een onbepaald vertrouwen; werk in dat vertrouwen van Uwe kant mede ter bevordering Uwer belangen, wees bovenal voorzigtig in de keuze van vrienden, denk dat niet allen dat zijn die zich als zoodanig bij U voordoen; maar hebt gij wezentlijke vrienden gevonden, hebt gij die in treurige dagen leeren kennen, wees dan getrouw, wees dit vooral aan U toevertrouwde geheimen en vertrouw denzelven van Uwen kant nimmer dan met de meeste voorzigtigheid en ook niet dan in de uitterste noodzakelijkheid, wees spaarzaam in Uwe uitgaven daar gij nimmer kunt weten hoedanig zich Uwe omstandigheden kunnen veranderen, deelt intusschen gaarne mede aan armen en ongelukkigen, zooveel Uw vermogen dat toelaat, zorgt gestadig voor het behoud van rust in Uw geweten, waarvan losbandigheid zooveele menschen en vooral in den bloei des levens berooft. Gij kunt door Uw gedrag ten dezen opzichte reeds in dit leven, reeds in Uwe jeugd zelve een voorsmaak van den Hemel of van de hel in Uw binnenste gewaarworden; het eerste bij elke weldaad, het tweede bij het verwaarloozen van Uwen pligt jegens Uw zelve en jegens anderen. Uwe moeder en ik, mijne kinderen, bezitten geen schatten, welke wij U zullen kunnen nalaten. Voor Uwe opvoeding hebben wij tot hiertoe zooveel in ons vermogen was met vereenigde krachten getracht te zorgen. Dit zal de grootste schat zijn welke U na ons afsterven zal overblijven, doch hiermede kunt gij met het geringste vermogen, dat wij U zullen achterlaten, onder de zegen des hemels voor U zelve genoegzaam zorgen. Wees voorzigtig in het aangaan van een huwelijk, zoek niet naar geld, doch laat U aan den anderen kant ook nimmer bedwelmen door den schijn van geluk zonder een behoor-

lijk bestaan en zoek door oppassendheid en bedachtzaamheid in alles zoo weinig mogelijk van anderen afhankelijk te zijn.

Noten

1. W. Eekhoff, 'Friesland in 1813. Historische bijzonderheden omtrent hetgeen vóór en tijdens de verlossing en herstelling van Nederland van 1810 tot 1815, in Friesland en inzonderheid in Leeuwarden is voorgevallen', *De Vrije Fries* 10 (1865) 201-343, aldaar 334-335.
2. Met dank aan mevrouw G.A. Kamerling Onnes-bsse. Van Dedem te Heerde, die ons het oorspronkelijke handschrift ter beschikking stelde, en aan F.W.H baron van Heemstra te Joppe. In het familiearchief Van Heemstra in het Ryksargyf yn Fryslân bevindt zich een afschrift. In het *Friesch Dagblad* verscheen van 10 december 1966 tot en met 8 juli 1967 in afleveringen een selectie uit Heemstra's levensbeschrijving met enig commentaar. Zie voor verdere gegevens over de familie Van Heemstra onder meer *Nederland's Adelsboek* 84 (1994) 365 vlg. en J.J. Spahr van der Hoek en Y.N. Ypma, *Tietjerksteradeel. Bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden* (Leeuwarden 1978).
3. Jan Coenders van Idsinga, bewoner van de Waalborg in Roderwolde (Roden); zie J. Bos e.a. (red.), *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners* (Meppel-Amsterdam 1989) 446-447.
4. Zie G. Müller, *293 Burgen und Schlösser im Raum Oldenburg Ostfriesland* (Oldenburg 1977) 120-122.
5. D.w.z. het juiste uniform was hem nog niet uitgereikt.
6. De bruid was Johanna Balthasarina van Idsinga (Groningen 1783-Baarn 1850), dochter van Balthasar Daniël van Idsinga en Margaretha Theodora Collot d'Escury.
7. Uiteindelijk kregen Willem Hendrik en Johanna vier zonen en één dochter: mr. Schelto van Heemstra (1807-1864), mr. Balthazar Theodorus (1809-1878), mr. Frans Julius Johan (1811-1878), mr. Simeon Petrus (1815-1896) en Wiskjen (1825-1863).
8. Dat wil zeggen als koeriers.
9. De Staten-Generaal vergaderden het ene jaar in Den Haag, het andere jaar in Brussel.

Archeologische kroniek van Friesland over 1997

J.M. BOS EN G.J. DE LANGEN (RED.)

Inleiding

In deze kroniek wordt kort verslag gedaan van de opgravingen, verkenningen, waarnemingen en bijzondere vondsten die gedaan zijn in het jaar 1997. Ook worden verslagen opgenomen van onderzoek aan oudere vondsten en waarnemingen, mits dit onderzoek in 1997 is verricht en geen onderdeel vormt van een breder langlopend project. Onderstaande bijdragen zijn gerangschikt per gemeente. Dank gaat uit naar de auteurs ervan. Hun namen staan steeds bij de afzonderlijke titels vermeld.

Om de grote lijnen niet helemaal uit het oog te verliezen, wordt in deze inleiding kort ingegaan op de ontwikkelingen binnen de twee in Friesland belangrijkste langlopende projecten. Het betreft het project 'Bescherming op Maat' (BOM-project) en het Frisia-project. Het BOM-project wordt uitgevoerd door archeologisch adviesbureau RAAP in opdracht van de Provincie. Het moet leiden tot een betere bescherming van de Friese bodemschatten. De eerste fase van het BOM-project liep van 1992 tot en met 1995. In deze periode werden hoofdzakelijk terpen onderzocht, reden waarom het project toen ook wel het 'terpenproject' werd genoemd. Het onderzoek vond plaats in het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden. Deze regeling is inmiddels opgegaan in de bredere Bijdragenregeling Gebiedsgericht Milieubeleid (BGM). Nieuw aan de BGM is dat nadrukkelijk gestreefd wordt naar de uitvoering van meersoortige projecten in één bepaald gebied, in dit geval de Noordelijke Wouden. Om deze reden ging het BOM-project nu ook buiten het terpenland van start. Dit nieuwe project heet officieel 'archeologie van het houtwallen en elzensingelgebied', maar wordt veel vaker het 'vuursteenproject' genoemd, naar de grondstof waaruit de meeste archeologische vondsten uit de Wouden zijn vervaardigd. Het verslag van de eerste fase van het project is in 1997 gereed gekomen.¹ Het terpenproject werd overigens wel voortgezet, zij het in afgeslankte vorm. Werd het oude terpenproject hoofdzakelijk in Noord-Westergo uitgevoerd, het vervolg erop zal hoofdzakelijk in Oostergo zijn beslag krijgen. De eerste definitieve rapporten over het oude terpenproject verschenen in 1997 en bevatten de resultaten van het veldwerk op de terpenreeks Wijnaldum-Berlikum.² Over zowel het vuursteen- als het terpenproject werd ook verslag gedaan in de rubriek Archeologische Monumentenzorg van *Fryslân*, het kwartaalblad van het Fries Genootschap.³

Het Frisia-project, een onderzoeksverband van de universiteiten van Amsterdam en Groningen alsmede de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, is een uitbreiding van het Wijnaldum-onderzoek. Het project wordt geleid door J.G.A. Bazelmans (secretaris), J.M. Bos, J. van Doesburg, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga (voorzitter), W. Prummel en W.J.H. Verwers. Dankzij de instelling van dit project werd de gerichte onderzoekscapaciteit aanmerkelijk verbreed. Dit, en de start van enkele promotieonderzoeken, leidde tot een stroom aan nieuwe ideeën en feiten, onder meer vastgelegd in doctoraal-scripties en artike-

len. Artikelen over het Frisia-project en het Wijnaldum-onderzoek in engere zin vindt men onder andere in het jaarboek *Paleoaktueel* van de Rijksuniversiteit van Groningen. Een mooi bewijs van de vruchtbaarheid van het Frisia-project wordt geleverd door het eerste artikel in deze jaargang van *De Vrije Fries*. Een algemene inleiding tot het Frisia-project geeft *Frisia in the First Millenium* van de hand van H.A. Heidinga (verschenen in 1997).

Boarnsterhim: Jirnsum - H. de Jong

Bij herstelwerkzaamheden aan een negentiende-eeuws baarhokje op het kerkhof te Jirnsum konden de hieronder liggende fundamente van de in de vorige eeuw afgebroken middeleeuwse kerktoeren nader worden bekeken. Dit gebeurde eerder in 1985. Destijds werd onder leiding van G. Elzinga vastgesteld dat de fundamente op zandstenen platen waren opgetrokken. In het puin tussen de fundamente kwamen thans enkele kleine geglazuurde tegels tevoorschijn, die het vermoeden rechtvaardigen, dat ook de verdwenen kerk van Jirnsum in de Middeleeuwen een mozaïekvloer heeft gekend. Een in het baarhokje aanwezige forse grafsteen van Douwe van Douwema (1523), kreeg elders op het kerkhof een tijdelijke plaats.

Boarnsterhim: Akkrum/Nes - H. de Jong⁴

Tussen Akkrum en Nes werden door leden van de stichting 'Akkrum âld en nij', tijdens de aanleg van nieuwe bouwlocaties, opnieuw scherven uit de eerste eeuwen van de jaartelling verzameld, waaronder een handvat van een kleine Romeinse amfoor. Door dhr. Van der Meulen uit Donkerbroek werd een glazen Romeinse ring opgeraapt.

Dongeradeel: Dokkum (Sionsberg) - G.J. de Langen⁵

In opdracht van de gemeente Dongeradeel heeft archeologisch adviesbureau RAAP de archeologische waarde vastgesteld van de locatie 'Sionsberg' ten zuidoosten van Dokkum. De onderzoekslocatie ligt in het uitbreidingsplan van het industrieterrein Hoge Dijken. De gemeente wil de archeologische waarde van 'Sionsberg' laten meewegen bij de nadere invulling van de uitbreiding. De waardering omvatte naast bureauonderzoek een booronderzoek dat op 18 en 19 augustus 1997 plaatsvond. In totaal werden 76 boringen gezet.

Te Sionsberg heeft een terp gelegen die afgegraven is. De terp dateerde uit de Vroege Middeleeuwen, mogelijk zelfs uit de Romeinse tijd. Volgens de kaart van Eekhoff uit 1847 stonden omstreeks het midden van de vorige eeuw nog een boerderij en een kleiner gebouw op de terp. De boerderij of de lokatie wordt aangeduid als die van Klooster Sion. De oudst bekende kartografische afbeelding van Sionsberg is te vinden op de kaart die Jacob van Deventer omstreeks 1562 van Dokkum en omgeving vervaardigde. Volgens deze kaart bestond de nederzetting op de terp, die op de kaart duidelijk zichtbaar is, uit een kerk en enkele gebouwen, waarvan de functie niet nader aan te geven is. De oudste vermelding van de naam Sionsberg is te vinden in de *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt* van Christianus Schotanus uit 1664. Waarschijnlijk berust deze naamgeving op een foutieve samentrekking van verschillende functies van de terpnederzetting, zoals J.A. Mol recentelijk heeft aangetoond.⁶ Bekend is dat op de terp ooit een kapel (de kerk van Van Deventer) heeft gestaan. De kapel was gewijd aan Maria en werd aangeduid als Onze Lieve Vrouwe to(e)

Berg. Deze kapel is opgericht in het begin van de veertiende eeuw en heeft, getuige Van Deventers kaart, tot tenminste 1562 bestaan. Los van deze kapel was er in de nederzetting een uithof van de Dokkumer St. Bonifaciusabdij gevestigd. Van een zelfstandig klooster was dus geen sprake. Men veronderstelt dat er verwarring is opgetreden met het ten noorden van Dokkum gelegen klooster Sion te Nijewier, dat behalve aan St. Bernardus, ook aan Maria gewijd was en eveneens op een terp stond. Sinds de terpafragving herinneren te Sionsberg alleen de karakteristieke gebogen terpsloot en de restanten van de daaruit vertrekende radiaire sloten nog aan het plaatselijke verleden.

Op grond van het onderzoek kon worden geconcludeerd dat de terp diep afgegraven is: behalve alle ophogingslagen zijn ook veel van de diepere sporen verdwenen. De archeologische waarde van het terrein is derhalve niet hoog. Ter plaatse van de historisch bekende boerderij zijn evenwel nog puinresten in de ondergrond aanwezig. Onder meer is aanbevolen de puinresten aan een nader onderzoek te onderwerpen en na te gaan in hoeverre de karakteristieke verkaveling in het nieuwe plan bewaard kan blijven. De diepere zandondergrond bleek archeologisch niet interessant.

Franekeradeel: Franeker (Zilverstraat) - G.J. de Langen⁷

De huizen aan de noordzijde van de Zilverstraat te Franeker, of in ieder geval de nummers 2 tot en met 26, zijn omstreeks 1550 gebouwd, al heeft er nadien vervanging plaatsgehad. De indruk bestaat dat de achtererven van deze huizen aanvankelijk slechts spaarzaam bebouwd waren. Op het eind van de zestiende eeuw blijken volgens de kaart van Sems (1598) ook deze achtererven evenwel al te zijn dichtgebouwd. Een grondige renovatie op het achterperceel van Zilverstraat 10 bood A. Jager de mogelijkheid enkele waarnemingen te doen naar de bouwgeschiedenis van twee van de bouwwerken op de achtererven. Beide stammen uit de late achttiende of vroege negentiende eeuw. Het zijn bijgebouwen met een verschillende maat en bouwvorm. Het ene bijgebouw heeft een vierkant bouwplan en behoorde aanvankelijk bij Zilverstraat 16 en diende als keuken. Het andere is rechthoekig en mogelijk als loods of werkplaats opgericht. Na verwijdering van de vloer van de loods/werkplaats kwamen in de achterste ruimte twee lage muren, twee waterputten en een rioelstelsel tevoorschijn. Deze constructies moeten worden gedateerd in de periode waarin het bijgebouw tot stand kwam. Bestudering van het fundament leerde evenwel dat dit bijgebouw een voorganger heeft gehad. Langs de westelijke zijmuur werd in het achterste deel een intact fragment aangetroffen van een lage oudere muur. In de bovenkant van dit fragment bevonden zich twee gaten voor houten staanders. Aan de overzijde bleek van deze muur slechts de vleilaag nog aanwezig. Wel werden in het voorste deel twee plekken teruggevonden waarop eveneens staanders moeten hebben gerust. Een en ander wijst erop dat de voorganger een houtskelet heeft gehad en iets smaller is geweest dan het huidige gebouw. Op dit laatste wijzen ook de gebinten, die eveneens smaller zijn dan het huidige gebouw. Het houtskelet van de loods in zijn eerste gedaante en de vorm van de gebinten duiden op een verwantschap met Friese boerderijschuren. Veel oude Friese schuren hebben ook nu nog een houtskelet waarvan de houten staanders afzonderlijk op stiepen staan of in een reeks op een lage muur. De houten voorganger was zelf het eerste gebouw ter plaatse. De oudste vondsten stammen uit de late zestiende eeuw. De vondsten spreken de datering die op grond van de

historische kaarten tussen 1580 en 1598 gesteld kan worden, niet tegen, maar kunnen deze niet bevestigen, laat staan exacter bepalen. Frequenter archeologisch en bouwhistorisch onderzoek moet uitwijzen in hoeverre het uitzonderlijk was dat in een stad een gebouw werd neergezet dat verwant was aan boerenschuren.

Franekeradeel: Lidlum - G.J. de Langen⁸

In opdracht van de provincie Fryslân en het Ryksargyf yn Fryslân heeft archeologisch adviesbureau RAAP een onderzoek uitgevoerd op het voormalige kloosterterrein te Lidlum bij Oosterbierum. Het kloosterterrein staat als archeologisch monument vermeld op de Archeologische Monumentenkaart van Friesland (AMF) onder nummer 5G-37. Onderzoek naar de waarde van dit monument was reeds gepland in het kader van het BOM-project (projectjaren 1992-1995). Destijds kon het onderzoek niet worden uitgevoerd; in oktober 1997 was dat wel mogelijk. Het onderzoek sloot nu aan bij het door M. Schroor uitgevoerde onderzoek naar de onlangs te Dresden (Duitsland) en Austin (Texas, VS) herontdekte historische kaarten van vestingwerken in Friesland. De kaarten zijn in 1572 in opdracht van stadhouder Caspar di Robles (1572-1585) vervaardigd en in 1998 uitgegeven door het Ryksargyf.⁹ Onder de kaarten bevinden zich ook twee kaarten van het klooster Lidlum, dat korte tijd door Robles versterkt was. De kaarten geven inzicht in de vorm en ligging van de kloostergebouwen en de verdedigingswerken rondom het klooster. Doel van het onderzoek door RAAP was, behalve het bepalen van de archeologische waarde van het terrein, het controleren van de historische kaarten. Naast bureauonderzoek is veldwerk uitgevoerd dat bestond uit visuele inspectie, veldkartering, hoogtemetingen, weerstandsonderzoek en booronderzoek. Het veldwerk vond plaats op 22 en 27 oktober en 3 en 4 november 1997. Tijdens het weerstandsonderzoek werd een L-vormig oppervlak van drie maal 50 bij 50 meter onderzocht op het noordelijke deel van het kloosterterrein. Daarnaast werd zuidwestelijk van het kloosterterrein een gebied van 30 bij 50 meter onderzocht. Tijdens het booronderzoek werden 56 boringen geplaatst.

Hoewel het terrein niet onbeschadigd is, bevinden zich in de ondergrond nog zoveel waardevolle resten, dat een bescherming ingevolge de Monumentenwet meer dan gerechtvaardigd is. Er zijn resten van zowel de vermoede oudere terp, het klooster als de versterking aangetoond. De terp, die grotendeels afgegraven/verstoord is, dateert uit tenminste de Merovingische periode (525-750) en is op grond van deze datering en zijn ligging tot de terpenreeks Lidlum-Tzummarum-Minnertsga te rekenen. De zuidelijke begrenzing van de terp lijkt zich halverwege de zuidelijke helft van het AMF-terrein te bevinden, mogelijk ter plaatse van een voormalige perceelsgrens. Deze perceelsgrens lijkt een onderdeel te zijn geworden van de omgrachting van het kloosterterrein en dat te zijn gebleven tot het moment waarop het kloosterterrein werd uitgebreid tot ongeveer de omvang van het huidige AMF-terrein. Duidelijk is echter gemaakt dat met name aan de zuidoostzijde de omgrachting niet binnen het beschermde monument valt. Ook delen van de versterking lijken zich buiten het huidige AMF-terrein te bevinden. Het betreft met name de bolwerken aan de zuidwest- en oostzijde.

Op grond van de onderzoeksresultaten kan worden geconcludeerd dat beide historische kaarten niet op details betrouwbaar zijn. Zo heeft de brede omgrachting die op de

kaarten te zien is, nooit bestaan en kan de ommuring van de bolwerken als onwaarschijnlijk worden aangeduid. Toch geven de kaarten in grote trekken een realistische indruk van de ruimtelijke indeling van het versterkte kloosterterrein. Het is mogelijk het patroon dat de hoge weerstandswaarden vormen, te koppelen aan enkele op de kaarten zichtbare bouwwerken. Ook is het dankzij de kaarten mogelijk om, gesteund door de boorgegevens, een fasering in de kloosterbouw te veronderstellen. Tenslotte was het dankzij de projectie van de plattegrond op de topografie van 1832 mogelijk door middel van boringen de ingravingen rond twee van de bolwerken te traceren.

Harlingen: Harlingen – M.J.L.Th. Niekus¹⁰

Vorig jaar meldde H.P. ter Avest van Gemeentemuseum Het Hannemahuis te Harlingen de geplande aanleg van een vijver in een nieuwe woonwijk aan de Greetingalaan (coördinaten: 158.075/575.425). Tijdens graafwerkzaamheden voor de aanleg van de woonwijk, een jaar eerder, werden waarnemingen verricht door L. de Haan, lokaal amateur-archeoloog. In een bouwput ten oosten van de geplande vijver vond hij, op geringe diepte onder het maaiveld, verschillende putten en afvalkuilen. De totale dikte van het ophogingspakket bedroeg 1,5 tot 2 meter. Ook verzamelde hij een hoeveelheid aardewerk (onder andere scherven van streepband-aardewerk) en botmateriaal. Ook op enige afstand ten westen van de geplande vijver, ter plaatse van de kruising van de Greetingalaan met de R.J. Oudstraat, kwam aardewerk tevoorschijn. Dankzij de welwillende medewerking van de gemeente Harlingen en de aannemer kon op 20 augustus 1997 in het tracé van de vijver een korte en eenvoudige waarneming worden verricht. Gehoopt werd gegevens te verzamelen over de ondergrond en opbouw van de terp en over de datering van de bewoning. Met een graafmachine werd een 31 meter lange en ca. 2 meter brede profielsleuf getrokken. Een van de profielen werd getekend en op foto vastgelegd. Aan het vlak werd verder geen aandacht besteed. Aan het onderzoek werd meegewerkt door J.H. Zwier (tekenaar Archeologisch Centrum Groningen) en C. Tulp.

De bovengrond bleek sterk verstoord, hier en daar tot meer dan een meter beneden het maaiveld, en bevatte veel bouwpuin. In het profiel waren drie min of meer oost-west lopende geulen zichtbaar. Waarschijnlijk zijn deze op een natuurlijke manier dichtgeslibd, op de bodem bestond de vulling uit een afwisseling van kleiige en venige bandjes. Boven dit pakket bevond zich in een van de geulen een laag met scherven. Dit wijst erop dat de geul al aanwezig was voor de bewoning startte. In de meest zuidelijke geul bevond zich een zode tegen de wand. In het profieldeel dat het dichtst bij de Greetingalaan lag, waren enkele dunne bandjes met houtskool zichtbaar. Tijdens het onderzoek werd een kleine hoeveelheid aardewerk verzameld, voornamelijk streepbandaardewerk. Een datering van het terpje in de Late IJzertijd (200 v.Chr.-O) lijkt zeer aannemelijk. Het afbreken van de bewoning zal gedateerd moeten door bestudering van de collectie van De Haan. In de profielsleuf is hoogstens de rand van de terp aangesneden; het centrum zal ter plaatse van het wooncomplex gelegen hebben. De terp is een huisterpje gebleven en niet uitgroeid tot een grotere.

Harlingen: Wijnaldum - G.J. de Langen¹¹

In opdracht van de gemeente Harlingen heeft archeologisch adviesbureau RAAP de archeologische waarde vastgesteld van een deel van de dorps terp van Wijnaldum en het terrein

direct ten zuiden ervan. De gemeente onderzoekt de uitbreidingsmogelijkheden van het dorp Wijnaldum en heeft delen van beide onderzochte gebieden aangewezen als mogelijke nieuwbouwlocaties. De waardering omvatte naast bureauonderzoek een booronderzoek dat op het zuidelijke terrein op 15 en 16 april 1997 plaatsvond. In totaal werden toen 62 boringen gezet. Het noordelijke terrein was reeds in oktober 1992 onderzocht. Toen werden elf boringen geplaatst.

Het grootste deel van de dorpssterp, inclusief het noordelijke onderzochte gebied (voor zover het de terp beslaat), staat als monument 5G-72 geregistreerd op de Archeologische Monumentenkaart van Friesland. Het booronderzoek dat in 1992 was uitgevoerd bevestigde de juistheid van deze registratie: het terrein is zeer waardevol, niet alleen omdat de terplagen bijzonder goed geconserveerd zijn, maar ook omdat de terp een duidelijk verband vormt met de andere terpen van de terpencluster van Wijnaldum. Deze dicht bij elkaar gelegen terpen zijn alle van hoge archeologische waarde. Bovendien zijn ze goed zichtbaar, waardoor ze ook een cultuurlandschappelijke waarde hebben. De terpen vormen samen met verhoogde akkers, verhoogde boerderijplaatsen, de historische bebouwing van het dorp Wijnaldum, de karakteristieke verkaveling en de weg erlangs één geheel dat in het BOM-project het Wijnaldum-complex wordt genoemd.¹²

Uit de boringen die ten zuiden van de terp zijn gezet, kan worden opgemaakt dat hier verhoogde akkers gelegen hebben, waarvan kleine delen nog in redelijke staat verkeren. Dieper dan (de restanten van) de verhoogde akkers, op een diepte van 0,70 à 1,00 meter beneden maaiveld (0,50-0,15 -NAP), bevindt zich een dunne archeologische laag. Wanneer de laag alleen wat humeus is, bereikt hij slechts een dikte van hooguit één centimeter; is de laag echter gemengd met vondstmateriaal dan loopt de dikte op tot tien centimeter. De kleur varieert van donkerbruin tot grijs en zwartgrijs. Het vondstmateriaal bestaat over het algemeen uit zeer kleine spikkels verbrande klei en houtskoolpartikels. Op een enkele locatie is scherfmateriaal en mogelijk verbrand bot aangetroffen. Een deel van het vondstmateriaal is sterk afgerond, hetgeen op verspoeling kan duiden. Er zijn echter ook meer hoekige scherven aangetroffen. Er is ook een enkele spoorvulling aangetoond. De archeologische laag lijkt te zijn gevormd op de drooggevalen kweldertop. Hoewel de laag grotendeels ongestoord lijkt, zijn de bovenste delen waarschijnlijk verspoeld. De laag is (uiteindelijk) afgedekt door een natuurlijke opslibbingslaag. Gezien de opbouw van de natuurlijke ondergrond onder de terp en de datering van de oudste bewoning aldaar, moet de afdekking zeer waarschijnlijk in de post-Romeinse periode worden gedateerd. Met andere woorden: de omgeving even buiten de Romeinse terpnederzetting, die elders vaak verploegd is, is in Wijnaldum nog aanwezig. De aanwezigheid van de archeologische laag uit de Romeinse periode, de restanten van de verhoogde akker(s) en ook dieper ingegraven sporen uit de Middeleeuwen maken duidelijk dat ook het perceel ten zuiden van de terp zonder twijfel deel uitmaakt van het Wijnaldum-complex. Daarom werd voor beide onderzochte terreinen geadviseerd af te zien van nieuwbouw.

Heerenveen: 't Meer - H. de Jong

Ten behoeve van de aanleg van de nieuwe snelweg A 32 werden in 't Meer een aantal panden gesloopt. Dit lot trof ondermeer nummer 45. Aanvankelijk zou dit laat achttiende-eeuw-

se pand steen voor steen worden afgebroken, om vervolgens in de Verenigde Staten weer te worden opgebouwd. Onder en achter het pand werden enkele putten aangetroffen. Bij één bestond de putwand uit grote turven, bij een ander uit gele, trapeziumvormige bakstenen. Een afvalkuil bleek met runderbotten te zijn gevuld.

Heerenveen: Bontebok - H. de Jong¹³

Tijdens een inwendige renovatie van een boerderij aan de Ds. Veenweg te Bontebok werd onder de uitgebroken vloer van een zijvertrek het fundament van een oudere constructie gevonden. Getuige de erbij gevonden majolicascherven kan dit fundament uit de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw dateren. Langs de fundering liep een bakstenen goot. In de nabijheid lagen talrijke estrikken, wandtegels en een aantal duiten uit de achttiende eeuw.

Heerenveen: De Deelen - H. de Jong¹⁴

Bij het verbreden, respectievelijk aanleggen van een tiental petgaten in het natuurgebied De Deelen werd opnieuw een groot aantal turfwinningssporen uit de middeleeuwen aangetroffen, die voor een deel konden worden getekend. Opvallend was het in verhouding (17%) grote aantal scherven van geïmporteerd Paffrath-aardewerk, dat, tesamen met het eveneens uit Duitsland afkomstige Pingsdorfaardewerk en de talrijke fragmenten van inheemse kogelpotten, aan deze oude turfgraverijen een datering in de elfde-twaalfde eeuw verbindt. Een twaalfstal waterputten (coördinaten 190.05/559.35) completeerden het archeologische beeld, zoals dat al decennia in De Deelen wordt aangetroffen. In één van de putten bleken delen van een houten spaakwiel aanwezig, die met steun van het Fries Museum zullen worden geconserveerd.

Lemsterland: Lemmer - H. de Jong

Vanwege de aanleg van een duiker werd in april ten oosten van Lemmer de voormalige zeedijk doorgraven (coördinaten: 178.68/540.50). Dankzij de oplettendheid van ing. S. de Vries uit Wolvega, en de medewerking van de dijkkenner J. Post uit Houtigehage, werd de geboden mogelijkheid om de structuur van deze dijk nader te bestuderen, ten volle benut. Er werden zes ophogingen vastgesteld. De eerste dijk bestond uit veen, gevolgd door drie dijken van klei. In de top van de laatste kleidijk was een puinlaag herkenbaar, die waarschijnlijk naar een in de zeventiende eeuw vermelde verkeersweg valt te herleiden. In deze dijk was ook een aaneengesloten, uit drie rijen bestaand paalwerk aangebracht, verstevigd met baksteenpuin. Over deze dijk was weer een veendijk aangelegd, en tenslotte een zandpakket.

Lemsterland: de Veenpolder van Echten - H. de Jong

Uit de Veenpolder van Echten kwam de melding van een rietsnijder over een fundering van gele baksteen bij een voormalige eendenkooi (coördinaten 182.35/538.85). De plek ligt in het reeds in de Schotanus/Halma-atlas van 1718 vermelde terrein met de naam 'Huis te Velde'. Tot op heden is over het terrein nagenoeg niets bekend. Volgens informatie van het Ryksargyf is de familie van Andringa na 1700 eigenaar van het terrein geworden, waarvan de

aanleg in de vorm van sloten na drie eeuwen nog steeds goed herkenbaar is. Met de lokale historicus K. Schippers werd de plek bezocht. Het bleek te gaan om een zuidwestelijke hoekconstructie, opgetrokken uit gele bakstenen van het formaat 22x10,5 x 5 cm. De muren waaruit het restant bestaat zijn elk ongeveer een meter lang en ruim een halve meter zowel breed als hoog. Het geheel rust op een eikenhouten plankier, dat weer wordt gesteund door in het veen gedreven palen met een lengte van 1,60 m. Hoewel dateerbare vondsten ontbreken, lijkt een datering in de zeventiende of achttiende eeuw aannemelijk.

Littenseradiel: Spannum (Felsum) - J. Koning

Op de terp Felsum werd door W. de Jonge uit Sneek een Romeinse hanger uit de tweede of derde eeuw na Chr. gevonden (determinatie: E. Kramer, Fries Museum). Het bronzen voorwerp draagt sporen van verguldsel en is aan de voorzijde versierd met vier puntcirkels. Het is het tweede bekende exemplaar dat in Friesland gevonden is.

Littenseradiel: Winsum-Bruggeburen - M.J.L.Th. Niekus¹⁵

In de zomer van 1997 heeft het Archeologisch Centrum Groningen met medewerking van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en de regionale stichting ArgHis groot-schalig onderzoek verricht op de voormalige terp Bruggeburen in het Friese Winsum (coördinaten: 171.30/573.70). Op het laatste, nog onbebouwde, deel van de terpzool zou een woonwijk verrijzen. Mede dankzij krachtige steun van de gemeente Littenseradiel kon in drie maanden tijd een oppervlak van ruim 7.500 vierkante meter worden onderzocht. Ondanks de omvangrijke commerciële afgravingen in de tweede helft van de vorige eeuw

1. Overzicht van een van de vlakken in een van de werkputten. De grondsporen (sloten en greppels) tekenen zich duidelijk af. Foto H.J.L.Th. Niekus.

overtroffen de resultaten de verwachtingen. Grondsporen als sloten, greppels, (afval-)kuilen, waterputten en paalgaten waren in ruime mate voorhanden (afbeelding 1). Zelfs enkele menselijke skeletbegrovingen werden opgegraven. Wederom bleek een terpzool een waardevol archeologisch object te zijn.

Op basis van vondsten die tijdens de commerciële afgravingen waren gedaan, concludeerde P.C.J.A. Boeles dat ter plekke van Bruggeburen in de vroeg-Romeinse periode een militaire wachtpost moet hebben gestaan.¹⁶ Hij plaatste deze vondsten in of voor het jaar 28, het jaar dat de Friezen in opstand kwamen tegen de Romeinse belastingheffing van commissaris Olennius. Hiermee kwam een eind aan veertig jaar Romeinse militaire aanwezigheid in Frisia. Romeinse aanwezigheid in Noord-Nederland (dat wil zeggen boven de grote rivieren, 12 v.Chr.-28 n.Chr.) was archeologisch tastbaar bij de vlootbasis bij Velsen (Noord-Holland) en, zij het minimaal, in het Friese Winsum.

Veel van de in 1997 gevonden voorwerpen dateren uit de Romeinse tijd. De grootste vondstcategorie bestaat uit gedraaid geïmporteerd aardewerk. Er werden veel scherven geborgen van amforen, kruiken van meer dan een meter hoog (afbeelding 2). Ze werden gebruikt voor het vervoeren van wijn, olijfolie en visaus en zijn afkomstig uit Zuid-Frankrijk, Zuid-Spanje en het Griekse Rhodos. Twee hebben een opschrift gehad, mogelijk een aanduiding van de inhoud of een inhoudsmaat. Ook ingekraste tekens werden aangetroffen. Daarnaast zijn er scherven van kleinere kruikamforen, wrijfschalen en Terra sigillata gevonden. Uniek voor Noord-Nederland zijn scherven van aardewerk uit de omgeving van Pompeï, het zogeheten Pompejaans rood. De grote verscheidenheid aan aardewerkvormen (het gehele scala gebruiks-aardewerk is aanwezig) en de typen amforen wijzen op militaire aanwezigheid. Het geheel past bij het consumptiepatroon van Romeinse officieren of soldaten van mediterrane afkomst. Onder de munten geldt een aantal als typisch soldatengeld. Enkele bronzen munten (assen), waarvan sommige zijn gehalveerd, hebben een ingeslagen merkteken, de zogeheten klop. Zowel de kloppen CAE (Caesar), TIB (Tiberius) als AUG (Augustus) zijn aanwezig. Deze geklopte munten waren speciaal bedoeld voor legioenen in

2. Hals van een Romeinse amfoor, een van de oren is nog aanwezig. Foto H.J.L.Th. Niekus.

Neder-Germanië. De oudste munt is een zilveren denarius uit 46 v.Chr., een andere, van Augustus, dateert uit 15-13 v.Chr. en is in Lyon geslagen. Typische militaria (gespen, maliën en andere delen van de wapenuitrusting) noch grondsporen als duidelijke spitsgrachten en wallen werden aangetroffen. Enkele zeer bijzondere voorwerpen kwamen uit de vulling van een geul die langs de periferie van de terp liep. Mede dankzij de inzet van de metaaldetector konden een dubbelgevouwen tinnen bord, een lange zilveren naald en de onderkant van een messing lantaarn geborgen worden. Deze, te zamen met een natuurstenen plaatje dat gebruikt werd voor het mengen van medicijnen of make-up, zijn uniek voor Noord-Nederland, sommige mogelijk zelfs voor Nederland. Dat deze voorwerpen Romeins zijn staat vast; hoe oud ze precies zijn zal, mede op basis van het aardewerk, nog vastgesteld moeten worden.

Vanzelfsprekend stond de vroeg-Romeinse periode centraal in het onderzoek, maar ook de ontwikkeling voor en na die tijd zullen bij de uitwerking aandacht krijgen. De oudste vondsten dateren uit de vroege IJzertijd (achtste-zesde eeuw v.Chr.), de jongste uit de dertiende eeuw. Enkele aardige vondsten: het fragment van een vuurstenen sikkal uit de vroege IJzertijd, Ruinen-Wommels III-aardewerk ingelegd met witte schelp pasta, (vroeg-)middeleeuwse skeletgraven waarvan twee met bijgaven (o.a. twee zilveren ringetjes) en middeleeuwse tonputten met een aantal complete Pingsdorf-kannen en kogelpotten.

Menaldumadeel: Berlikum - E. Kramer¹⁷

In het voorjaar van 1997 vond R. van Wieren uit Marssum bij Berlikum een bronzen hoofdje dat vermoedelijk het restant is van een godenbeeldje (afbeelding 3). Op basis van de beschikbare literatuur over de iconografie van Mars en Minerva (beiden dragen een helm, vandaar de sterke onderlinge overeenkomsten) stelt dit kopje met grote mate van waarschijnlijkheid de godheid Mars voor. De grootte is exceptioneel ten opzichte van de andere Mars-beeldjes uit het Fries Museum, die variëren van 8,8 tot 23,0 cm. Het hoofd meet bij dit exemplaar van kin tot helmkam (waarvan het voorstuk ontbreekt) alleen al bijna 5 cm. In dit verband is als vergelijkbare tegenhanger het onderbeen van een betrekkelijk groot goden-

3. De gehelmde bronzen Mars uit Berlikum. Foto Fries Museum.

beeldje uit de particuliere collectie Meierink te Franeker noemenswaard. Na reiniging werd zichtbaar dat het Berlikumer kopje minutieus afgewerkt is. De rechter- en bovenkant van de helm zijn waarschijnlijk beschadigd door landbouwwerktuigen en opengebarsten door vorstinwerking. Met deze Berlikumer vondst is het totaal aan Mars-beeldjes uit Friesland op tien gekomen. Andere vindplaatsen zijn Cornjum, Dronrijp, Spannum, Dongjum, Tzum, Nijlanderzijl, Herbaijum en een exemplaar van een onbekende vindplaats in Friesland.

Nijefurd: Staveren - G.J. de Langen¹⁸

In het voorjaar van 1996 werd in Staveren een opgraving verricht op het QVC-terrein, een voormalig voetbalveld in het noordwesten van de stad en grenzend aan het IJsselmeer en de haven. Onderwerp van studie waren de fundamente van het voormalige blokhuis en de oudere resten van middeleeuws Staveren. Op grond van die gegevens concludeerde Ufkes dat de omvang van het blokhuis op 80 bij 80 meter te schatten was.

Gezien de goede staat van de fundamente werd het plan ontwikkeld ze op te nemen in de voorgenomen nieuwbouw. Macobouw BV Projectontwikkeling gaf vervolgens aan de Grontmij Groep de opdracht meer gegevens over de fundamente te verkrijgen. Op 16 en 17 juni werd dit onderzoek uitgevoerd. Het werd archeologisch begeleid door drs. A. Ufkes van het Centrum voor Archeologische Research & Consultancy (ARC) te Groningen. Het onderzoek bestond uit het graven van zes proefsleuven haaks op de muren van het blokhuis. De sleuven werden met behulp van een graafmachine laagsgewijs verdiept. Zodra het muurwerk van het blokhuis tevoorschijn kwam, werd aan de buitenzijde verder gegraven, met als doel de onderzijde van de fundering in te kunnen meten. Vastgesteld kon worden dat de funderingsdiepte varieert van 3,85 tot 4,30 meter beneden maaiveld, dit is ca. 2,85 tot 3,30 meter -NAP. De onderzijde van de fundering rust op licht humeus zand dat plaatselijk licht leemig is. In een van de sleuven aan de noordzijde was goed te zien dat de onderste drie lagen baksteen koud op het zand en op elkaar zijn gelegd en dat pas de vierde laag bakstenen is gemetseld. Het is niet waarschijnlijk dat onder de fundering houten palen aanwezig zijn. Er zijn aanwijzingen dat de fundering van het blokhuis stapsgewijs is voltooid. In de zuidelijke proefsleuven kon de zuidmuur niet worden teruggevonden. Dit is in overeenstemming met de weerstandsmetingen die in 1995 door archeologisch adviesbureau RAAP zijn verricht en die in het zuidelijke deel van het QVC-terrein nagenoeg geen hoge weerstandswaarden tonen. Alleen in een zuidwestelijke uitbreiding van het onderzochte terrein duiken hogere waarden op. Op grond van het onderzoek komt Ufkes tot de conclusie dat het blokhuis (aanzienlijk) groter moet zijn geweest dan 80 bij 80 meter.

Ooststellingwerf: Jardinga - W. Prummel en M.J.L.Th. Niekus¹⁹

Van 3-7 augustus 1981 verrichtten het toenmalige BAI en het Fries Museum een kleine opgraving aan de Tjonger bij Jardinga te Oosterwolde. De opgraving, 7 x 2,5 m, stond onder leiding van G. Elzinga. Leden van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy verleenden assistentie. De grootste diepte van de opgravingsput bedroeg 0,9 m. Aanleiding tot de opgraving was de vondst in het voorjaar van 1981 van een schedel van een runderachtige en enige andere botten in de oever van de Tjonger. De opgraving bracht ruim 60 botten en botfragmenten, zes stuks bewerkte vuursteen, hout, hazelnoten, enkele tientallen natuurlij-

ke steentjes en een aardewerkscherfje aan het licht. L.J.M. van Es en W. Prummel determineerden de schedel in 1994 als afkomstig van een oeroskoe (*Bos primigenius*). Na restauratie siert de schedel nu de kamer van een van de wethouders van de gemeente Ooststellingwerf. Aan de schedel kleefde ten tijde van de vondst een vuurstenen krabbertje. De verblijfplaats van dit voorwerp is op dit moment onbekend.

Onderzoek van het botmateriaal in 1997/8 leerde dat tenminste drie oerossen in het botmateriaal vertegenwoordigd zijn. Ook is er een rib van een edelhert (*Cervus elaphus*) aanwezig. Onder de oerosbotten overwegen die uit de onderpoten. Het bleek dat van één oeros (oeros 1 genoemd) de onderpoten van zowel de voor- als de achterpoten grotendeels aanwezig zijn. De middenhands- en middenvoetsbeenderen van dit dier zijn gebroken, hoogstwaarschijnlijk door menselijk ingrijpen. Rond de breuken zijn snijsporen zichtbaar. De botten uit elk der onderpoten zijn slechts over geringe afstanden (tot 4 m) langs de helling van de Tjongeroever verplaatst. Oeros 1 is door middel van de ¹⁴C-methode gedateerd op 5200-5100 jaar v. Chr. (gecalibreerd). Enkele teenkoten zijn duidelijk niet afkomstig van oeros 1. Zij zijn van tenminste twee andere oerossen afkomstig. Deze dieren dateren beide van ca. 5400 jaar v. Chr. (gecalibreerd). Naast de vele botten uit de voeten en het ondereinde van de poten bracht de opgraving een linker en een rechter schouderblad van vermoedelijk hetzelfde dier, een fragment van een opperarmbeen, en verschillende wervels en ribben aan het licht. De beide schouderbladen en verschillende andere botten zijn voorzien van snijsporen. De wervels behoren toe aan tenminste twee oerossen, een volwassen dier en een iets jonger dier. Het rechter schouderblad en een fragmentje van de schedel zijn ¹⁴C-gedateerd op 5200-5100 jaar v. Chr. (gecalibreerd). Deze dateringen komen dus overeen met die van de poten van oeros 1, waarmee niet is gezegd dat beide botten van oeros 1 afkomstig zijn. De edelhertrib dateert van ca. 5400 jaar v. Chr. (gecalibreerd).

Onder de bewerkte vuurstenen bevinden zich vijf klingfragmenten, gemaakt van matig fijnkorrelige noordelijke vuursteen en een brok vuursteen met een enkel afslagnegatief. Alle stukken zijn ongepatineerd en doen vers aan. Langs de randen van enkele klingfragmenten zijn afsplinteringen zichtbaar. Of dit gebruikssporen zijn die verband houden met slachtactiviteiten, moet nog onderzocht worden. Het aardewerkscherfje is niet nader te dateren dan als afkomstig uit de periode Bronstijd-Middeleeuwen.

Enkele conclusies kunnen op grond van deze gegevens worden getrokken. Tussen 5200 en 5100 v. Chr. in het Laat-Mesolithicum, hebben jagers-verzamelaars ter plekke van de opgraving, of dicht in de buurt, een of verschillende oerossen van huid en vlees ontdaan, mogelijk met behulp van de gevonden klingfragmenten. De huid en de vleesrijke delen van de oerossen, waarin de botten nog staken, namen zij vervolgens mee naar elders (bijvoorbeeld naar een plek hoger op de oever) om daar te bewerken en te consumeren. Vermoedelijk hebben zij het dier of de dieren tevoren zelf gejaagd en gedood. Hiervan zijn echter geen sporen in de vorm van pijlpunten of schotwonden gevonden. Er zijn geen aanwijzingen in de vorm van snijsporen, dat de enkele eeuwen oudere oerossen en het edelhert uit Jardinga door de mens gejaagd en gebruikt zijn.

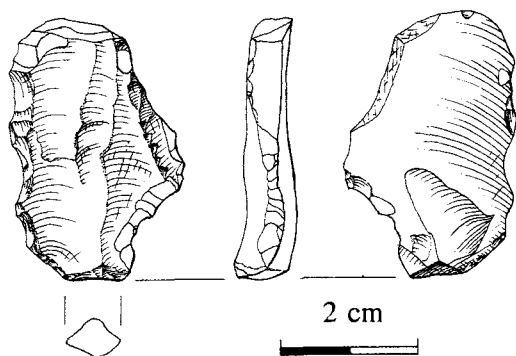
Uit Nederland was nog geen slachtplaats van oerossen uit het Mesolithicum bekend, en ook in het buitenland zijn dergelijke slachtplaatsen uiterst schaars. De meeste oerosskeletten uit deze periode in Denemarken en Duitsland zijn van dieren die, nadat zij door meso-

lithische jagers waren aangeschoten, ontkwamen en zich terugtrokken in een veen of meer en daar stierven. Andere oerosskeletten zijn afkomstig van dieren die een volkomen natuurlijke dood stierven.²⁰ Uit het Paleolithicum (Oude Steentijd) kennen we wel twee slachtplaatsen waar een oeros werd gevild en in stukken verdeeld. Beide vindplaatsen liggen in Duitsland: de midden-paleolithische vindplaats Neumark-Nord bij Weimar²¹ en de laat-paleolithische vindplaats Schlaatz bij Potsdam.²²

Opsterland: Nij Beets - D. Stapert en L. Johansen

In mei 1998 meldde dr. Eytan Moor (Groningen) de vondst van een midden-paleolithische afslag in een zandwinningslocatie, circa 2 km ten oosten van Nij Beets. De vindplaats ligt in het gebied bekend als 'Groote Veenpolder in Opsterland en Smallerland', binnen het kilometervak met de coördinaten 198/564. De locatie ligt langs het NO-ZW verlopende dal van het Oude/Nieuwe Diep, uitgesneden in het keileemoppervlak. Dit dal loopt parallel met dat van het ten zuiden ervan gelegen Koningsdiep.²³ Langs de rand van het Koningsdiep werd de vuistbijl van Wijnjeterp gevonden.²⁴ De algemene stratigrafie in dit gebied, van boven naar onder, is als volgt: veen (Holocene, grotendeels weggegraven), dekzand (Laat-glaciaal, Weichselien), keileem (Laat-Saalien), zand (Formatie van Eindhoven, Vroeg-Saalien). Ter plaatse wordt zand gewonnen tot een diepte van ruim 20 m, door het bedrijf Van der Wiel.

De vondst betreft een kleine afslag met een maximale lengte van 3,8 cm (afbeelding 4). Dorsaal zijn drie negatieven zichtbaar, met dezelfde slagrichting als de afslag. De slagvlak-rest (8 x 6 mm) is vlak en vertoont geen sporen van preparatie; mogelijk bestaat deze uit een deel van een afslagnegatief. De 'slaghoek', tussen slagvlakrest en ventraal vlak, is stomp: ca. 110°. Een cirkelvormig breukje bij het slagpunt, een slagkegeltje, een flinke slagbult en een relatief groot slaglitteken maken duidelijk dat de afslag door directe harde percussie (met een slagsteen) is verkregen. Het stuk vertoont op beide vlakken bruine patina en windlak. Verder zijn kleine putjes in het oppervlak zichtbaar (deze zijn in het algemeen geassocieerd met windlak). Ribben en zijden zijn afgerond, waarschijnlijk als gevolg van een combinatie

4. De afslag van Nij Beets. Wit gelaten: recente beschadigingen. Tekening: Lykke Johansen.

van langzame oplossingsprocessen in de bodem en bodembewegingen. Naast meerdere grove recente krassen zijn met een stereomicroscoop kleine krasjes zichtbaar die hoogstwaarschijnlijk ontstonden als gevolg van kryoturbatie (verknedingen van de bodem onder invloed van permafrost). Meerdere kleine retouches langs de zijden kunnen eveneens aan kryoturbatie worden toegeschreven. Tamelijk veel recente beschadigingen kunnen in verband gebracht worden met de wijze van zandwinning ter plaatse (deze beschadigingen zijn wit gelaten in de tekening). Het scala van secundaire oppervlakteveranderingen is vergelijkbaar met dat van de vuistbijl van Wijnjeterp, en wijst op een herkomst uit het keizand.²⁵ Het betreft daarom met zekerheid een midden-paleolithisch artefact. Het valt te verwachten dat ter plaatse meer artefacten uit deze periode aanwezig zijn: de afslag wijst op vuursteenbewerking ter plekke.

Op 24 mei 1998 werd de vindplaats door ons bezocht. Ter plaatse is door zandwinning een meertje ontstaan. Rond het meer liggen series flinke zandhopen. Naast bulten met zwarte grond komen depots van twee soorten zand voor. De eerste soort bestaat uit gelig zand met keileemklompen en vele stenen, waaronder granieten en gewindlakte vuurstenen: een mengsel van keileem, keizand en dekzand. De meeste bulten bestaan echter uit witgrijs zand zonder stenen. Dit is ongetwijfeld 'preglaciaal' zand, behorend tot de Formatie van Eindhoven (Vroeg-Saalien).²⁶ Hier en daar vonden we in die hopen dunne plakken bruin organisch materiaal, waarschijnlijk afgezet tijdens één of meerdere interstadialen van het Vroeg-Saalien. Onze verkenning leverde geen andere artefacten op. We hopen dat onder de lezers verzamelaars zijn die op deze plek artefacten vonden, en houden ons aanbevolen voor meldingen daarvan.

Skarsterlân, Joure (hotel Reekers) - R.S. van der Molen

Na afbraak van hotel Reekers (coördinaten: 182.77/553.22) werden door enkele leden van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy enkele waarnemingen verricht. Er werden een vermoedelijk laat-achttiende-eeuwse ophogingslaag en een negentiende-eeuwse waterkelder aangetroffen.

Skarsterlân, Joure (Roggemolensteeg) - R.S. van der Molen

Tijdens het graven van een wegcunnet ter hoogte van de voormalige Roggemolensteeg (coördinaten: 182.74/553.38), werd laat-negentiende-eeuws bewoningsafval aangetroffen. Het gaat hierbij voornamelijk om industriële ceramiek, daarnaast werden een kachelpan, met uitgeslagen bodem, en een aardbeikop van roodbakkend aardewerk gevonden.

Skarsterlân: Joure (Skipsleat) - R.S. van der Molen

Tijdens het weggraven van de bouwvoor ten behoeve van een nieuwe sloot in het uitbreidingsplan Skipsleat en op het grondgebied van het middeleeuwse Westermear werd een rechthoekige grondverkleuring zichtbaar (coördinaten: 183.55/553.62). In deze verkleuring werden de resten van een twee à drie jaar oude koe gevonden. De beenderen waren als een soort grondverkleuring bewaard gebleven. Alleen de tanden van het beest konden nog gedermineerd worden (determinatie: W. Prummel). De vondst van een veertiende-eeuws kogelpotscherfje suggereert dat het graf mogelijk een laat-middeleeuwse datering heeft.

Skarsterlân: Oudehaske - R.S. van der Molen

In een stuk land bij Oudehaske werden door T.O. Sappé driehoekige schepsporen ontdekt. Gelijksortige grondverkleuringen werden enkele jaren geleden bij Brongerga aangetroffen.²⁷ Naast deze grondverkleuringen werden op hetzelfde terrein ook enkele laat-middeleeuwse scherven gevonden. Deze scherven hebben met de grondverkleuringen niets van doen.

Skarsterlân: Sint Nicolaasga - R.S. van der Molen

Op een akker ten noordoosten van Sint Nicolaasga zijn twee vondstconcentraties van middeleeuws aardewerk gevonden. Het aardewerk heeft een twaalfde- tot veertiende-eeuwse datering. De meeste scherven dateren uit de dertiende eeuw. Mogelijk hebben hier één of meerdere boerderijen gestaan, in welk geval sprake is van sporen van het middeleeuwse Oldeouwer.

Skarsterlân: Ruilverkaveling Doniawerstal - R.S. van der Molen

Op initiatief van de Landinrichtingsdienst worden de graafwerkzaamheden die in het kader van het ruilverkavelingsproject Doniawerstal uitgevoerd worden, archeologisch begeleid. Omdat de graafwerkzaamheden niet zo grootschalig zijn, blijft de aantasting van het cultuurlandschap beperkt. Dit heeft tot gevolg dat er weinig archeologische vondsten gedaan worden. Er zijn tijdens het graven van een sloot een aantal ingravingen uit een onbekende periode gevonden. Er is een handjevol laat-middeleeuwse scherven geborgen (alle losse vondsten).

Smallerland: Smalle Ee - G.J. de Langen²⁸

In opdracht van de gemeente Smallerland heeft het archeologisch adviesbureau RAAP getracht de archeologische en cultuurtoeristische waarde van het kloosterterrein te Smalle Ee te bepalen. De gemeente wil cultuurtoerisme stimuleren en heeft het plan opgevat het terrein als schakel op te nemen in een groter geheel, namelijk het (opnieuw uit te zetten) kloosterpad van Dokkum naar Smalle Ee. Het onderzochte terrein, de kern van het kloosterterrein, wordt gevormd door een L-vormig, hooggelegen grasland aan de Kleasterkampen. Waarschijnlijk hoorde ook het woonerf en de parkeerplaats ten noordwesten van het onderzochte terrein bij het kloosterterrein. Het is niet uitgesloten dat ook in de directe omgeving van het onderzochte terrein sporen van het klooster en/of andere bebouwing in de bodem aanwezig zijn. Het onderzoek door RAAP bestond uit bureauonderzoek en veldwerk. Het bureauonderzoek richtte zich met name op de opgravingen die in 1922 en 1980 op het terrein zijn verricht. Het veldwerk bestond uit booronderzoek, hoogte- en weerstandsmetingen. Het veldwerk werd uitgevoerd op 18 en 19 augustus en 30 september. Er zijn in totaal 21 boringen gezet.

Dat de hoge kop op het onderzochte terrein het centrum van het klooster was, bewees reeds de opgraving onder leiding van A.E. van Giffen in 1922. Helaas groef Van Giffen alleen de kerk op. Het BAI van de Rijksuniversiteit Groningen pakte in 1980 de draad weer op, toen G. Elzinga in staat werd gesteld de kerkfundering opnieuw bloot te leggen. Tijdens dit

onderzoek bleek dat de stenen kerk een houten voorganger had gehad. Tegen de bedoeling in kregen beide opgravingen geen vervolg, waardoor over de eigenlijke kloostergebouwen nauwelijks iets bekend werd. Waarschijnlijk is dat beide kerken ouder waren dan het klooster, waarvan de stichting zo rond het jaar 1200 moet hebben plaatsgevonden.²⁹

RAAP kon vaststellen dat het kloosterterrein ondanks de opgravingswerkzaamheden nog steeds een hoge archeologische waarde heeft. Met name het booronderzoek kon informatie aan het reeds bekende toevoegen. Opzienbarend was dat ten noorden van de voormalige kerk een depressie aanwezig is waarin zich nog een ongestoorde veenlaag bevindt. Op een deel van het kloosterterrein werden weerstandsmetingen verricht. Er werden duidelijke weerstandsverschillen gemeten. Niettemin lijken forse ongestoorde funderingen niet langer aanwezig.

Aangaande de beoogde cultuurtoeristische functie van het kloosterterrein kan worden opgemerkt dat de huidige kennis over het terrein toereikend is voor het schrijven van een informatief verhaal, dat als volgt zou kunnen luiden: 'Duidelijk is dat in de Vroege Middeleeuwen rond het latere kloosterterrein een uitgestrekt hoogveengebied lag, waar nauwelijks werd gewoond. Het is mogelijk dat op de hoge, kleine zandkop te Smalle Ee, die waarschijnlijk net nog boven het veen uitstak, af en toe mensen bivakkeerden. De geschiedenis van het latere Smallingerland begint echter pas goed met de grote ontginningen in de Volle Middeleeuwen (in de late negende/tiende eeuw). De eerste nederzettingen lagen dicht bij het water, bijvoorbeeld langs de Ee te Smalle Ee, waar het oudste Boornbergum lag voordat dit naar het zuiden opschoof. Deze oude nederzetting had al een kerk, die eerst in hout en later in steen opgetrokken was. Rond de kerk werd in de laatste fase van de Volle Middeleeuwen een Benedictijner klooster gesticht. Bij het klooster werd in de Late Middeleeuwen een jaarmarkt gehouden. Het klooster werd niet lang na de Middeleeuwen afgebroken. Ook van het uitgestrekte hoogveen bleef niets over, behalve dan zeer kleine resten op enkele spaarzame plekken, zoals in de bodem van het kloosterterrein.'

Geadviseerd is voorlopig geen opgraving te starten, maar het kloosterterrein voor toekomstig onderzoek te bewaren. Wel wordt het raadzaam geacht bij het terrein een voorlichtingsbord te plaatsen.

Sneek: Sneek (Oude Koemarkt) - G.J. de Langen³⁰

Ruim voor de bouw van haar nieuwe kantoor in Sneek gaf de Rabobank aan archeologisch adviesbureau RAAP de opdracht de nieuwbouwlocatie tussen Oude Koemarkt en het Martini plein te onderzoeken. Doel van het onderzoek was het vaststellen van de archeologische waarde van het terrein en het formuleren van aanbevelingen met betrekking tot een eventuele opgraving.

Op grond van bureauonderzoek en waarderend booronderzoek, verricht op 21 en 27 augustus 1997, concludeerde RAAP dat de nieuwbouwlocatie duidelijk een archeologische waarde heeft. In de bodem is mogelijk informatie aanwezig die van belang is voor de studie naar de vóór-stedelijke geschiedenis van Sneek. Deze gegevens zijn van groot belang voor de studie naar de vol-middeleeuwse Friese hoofddorpen, dat wil zeggen de eerste nederzettingen in Friesland met een zelfstandige in handel, arbeid en nijverheid gespecialiseerde component. Nadere beschouwing leerde namelijk dat Sneek, voordat er sprake was van een

stad, een tijdlang één van Friesland's vol-middeleeuwse hoofddorpen was en dat dit hoofddorp zich kan hebben uitgestrekt tot op de plek van de geplande nieuwbouw. Vrijwel zeker bevat de bodem informatie over de Late Middeleeuwen, de periode waarin Sneek reeds een stad was. Gezien de gebrekkige kennis over laat-middeleeuws Sneek is ook deze informatie belangrijk. Onderlinge vergelijking tussen de vol- en laat-middeleeuwse gegevens kan verduidelijken hoe en waarom een hoofddorp wel of niet een stad werd. Gezien de potentie van de nieuwbouwlocatie is het zeer wel mogelijk dat een opgraving ter plekke ook licht kan doen schijnen over het ontstaan van Sneek als stad.

Geadviseerd is om ruim voor de nieuwbouw een opgraving te laten uitvoeren en deze opgraving te laten bestaan uit het vlaksgewijs verdiepen van twee onderzoekssleuven. De eerste sleuf is geprojecteerd dwars op de Oude Koemarkt en over de grens tussen twee percelen, beginnende zo dicht mogelijk aan de straat en vandaar lopende tot aan het Martini-plein. Als de aangrenzende bebouwing dit toestaat, dient de opgravings-sleuf zoveel mogelijk ook over de buitenste grenzen van de twee percelen te reiken. Het is de verwachting dat een dergelijke opgravings-sleuf voldoende informatie oplevert over de bewoningsgeschiedenis van het grootste deel van de nieuwbouwlocatie. De tweede sleuf, aan te leggen haaks op de gevelwand aan het Oud Kerkhof, dient uitsluitend te geven over de maximale omvang van het middeleeuwse kerkhof bij de St. Maartenskerk.

De Rabobank nam de adviezen van RAAP over en verleende het Centrum voor Archeologische Research & Consultancy (ARC) te Groningen de opdracht tot het verrichten van de geadviseerde opgraving. Deze is in 1998 uitgevoerd.

Terschelling: - H. de Jong

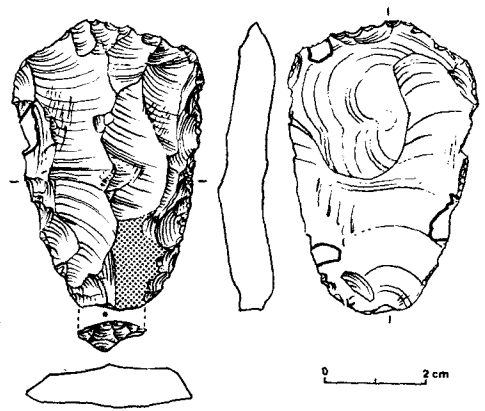
In mei werd met bestuursleden van de vereniging 'Schylge myn lantsje' de toestand van drie archeologische monumenten besproken. Het betrof de wier bij Oosterend, de worf bij Lies en het oude kerkhof Vijfpoort te Formerum. Met name de eerste twee verdienen een opwaardering.

Tytsjerksteradiel: Burgum - D. Stapert en M. Niekus

Ruim 25 jaar geleden, in het begin van de jaren zeventig, vond S. Spijkstra (Burgum) het hier beschreven werktuig (afbeelding 5) dat wordt bewaard in het Streekmuseum te Burgum. Het is een dubbele schaaaf op een levallois-afslag, daterend uit het Midden Paleolithicum. Het stuk kwam tevoorschijn bij het rooien van een boom, vlakbij een sloot. De vindplaats ligt nu langs de rand van een complex volkstuinjes en heeft de volgende coördinaten: 196.35/579.57. Voor zover ons bekend is ter plaatse later geen ander vondstmateriaal tevoorschijn gekomen. In het begin van de jaren negentig is op de vindplaats geboord, waarbij werd vastgesteld dat de top van het keileem hier voorkomt op 30 tot 40 cm onder het maaiveld.

Dorsaal vertoont de afslag meerdere negatieven uit verschillende richtingen; de negatieven verlopen merendeels parallel met de lengte-as van de afslag. Het betreft daarom naar alle waarschijnlijkheid een levallois-afslag, geslagen van een geprepareerde kern. Technisch gezien lijkt de afslag afkomstig van een *nucléus Levallois à préparation parallèle* in de classificatie van Bordes.³¹ Dorsaal is verder een deel van een oud vorstspijltvlak achtergebleven.

5. De dubbele schaaf van Burgum. Wit gelaten: recente beschadigingen. Gestippeld: oud vorstspijlvlak. Tekening: H.R. Roelink (GIA).

Enkele maten van het stuk: max. lengte 5,9 cm, max. breedte 3,8 cm, max. dikte: 1,1 cm, gewicht: 23,6 g. De 'slaghoek', tussen slagvlakrest en ventraal vlak, bedraagt ca. 105°. De slagvlakrest (1,2 bij 0,5 cm) is van het 'gefacetteerde' type, d.w.z. geprepareerd door retouches. Gezien de flinke slagbult is de afslag verkregen door directe harde percussie (met een slagsteen). Het ventrale vlak wordt deels gevormd door een oud vorstspijlvlak; dit is een deel van een primair aanwezige vorstscheur. De rechterzijde is over de gehele lengte tot een schaafrand geretoucheerd met *scalaire* retouches. De schaafoek is variabel maar tamelijk scherp: rond 50-55°. Langs de linkerzijde is retouche aanwezig over een lengte van circa 2,5 cm, met een schaafoek van 45-50°. Het betreft dus een dubbele schaaf; beide geretoucheerde zijden verlopen licht convex.

Er zijn meerdere recente beschadigingen aanwezig (wit gelaten in de tekening). Ter plaatse daarvan is zichtbaar dat de vuursteen fijnkorrelig en halftransparant is, lichtgrijs van kleur met kleine lichtere vlekjes. Het betreft een normale soort noordelijke vuursteen. Beide vlakken vertonen windlak, die dorsaal sterker ontwikkeld is dan ventraal. Een lichte afronding van ribben en zijden is aanwezig, waarschijnlijk het gevolg van langzame oplossingsprocessen in de bodem. Langs de randen zijn vele kleine retouches zichtbaar die toegeschreven kunnen worden aan periglaciale bodembewegingen (kryoturbatie). Ook tamelijk veel kleine krasjes (deels in bundels) en enkele drukkegeltjes (vooral dicht bij de dorsale ribben), waargenomen met een stereomicroscoop, zijn het resultaat van bodemverkneding onder invloed van de permafrost. Tenslotte werden enkele kleine plekjes met frictieglans waargenomen. Het patroon van secundaire oppervlakteveranderingen is typisch voor een herkomst uit keizand.³² Het werktuig dateert zonder twijfel uit het Midden Paleolithicum; een nadere culturele toewijzing is niet mogelijk.

Tytsjerksteradiel: Burgum - K.R. Henstra

Op de oostzijde van de middeleeuwse Kruiskerk van Burgum bevindt zich een Gotisch ijzeren kruis. Dit kruis werd vervaardigd en geplaatst bij de restauratie van de kerk in de periode 1953-1957. Groot was de verrassing toen bleek dat de zestiende-eeuwse voorganger van dit

kruis (lengte 255 cm; breedte 137 cm) bewaard is door de toenmalige restaurateur, de firma Heegstra te Burgum. Onderzoek heeft aangetoond dat het kruis vermoedelijk rond 1530 is vervaardigd. Het heeft thans een plaats in het Streekmuseum te Burgum.

Tytsjerksteradiel: Eastermar - K.R. Henstra³³

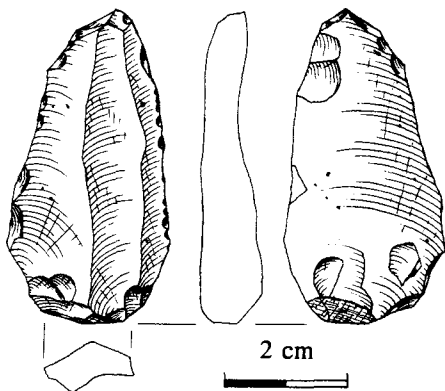
Reeds in 1996 werd door de leden van de Werkgroep Archeologie Streekmuseum (WAS'94) in de gracht aan de zuidoostzijde van de voormalige Haersma-State aan de Zwarteweg een viertal poeren van een poortgebouw opgespoord. Voorafgaande hieraan was door de WAS archiefonderzoek verricht, hetgeen er toe bijdroeg dat de opgraving een succes werd. Aan de gracht en het zogenaamde Lytshûs werd ook op 6 september 1997 aandacht besteed. Het vermoeden bestaat dat het Lytshûs de fundering bevat van een mogelijk veertiende/begin-vijftiende-eeuwse stins. Tijdens de waarneming in september werd tegen de fundering een zware paal op foto vastgelegd. Het onderzoek bracht onder meer een prachtig deurslot aan het licht, dat mogelijk zestiende/zeventiende-eeuws is. Daarnaast werden vele bouwfragmenten van de voormalige state aangetroffen. In de zuidelijke gracht werden delen van een oude beschoeiing ontdekt.

Tytsjerksteradiel: Eastermar - K.R. Henstra

Op 18 en 19 september werd door de WAS op de vuursteenvindplaats 'De Kjellingen' naar artefacten van de Tjongercultuur gezocht. Dit geschiedde in overleg met de grondeigenaar en naar aanleiding van het scheuren van het grasland. Er werden een kern, een slijpsteen en een wrijfsteentje gevonden.

Tytsjerksteradiel: Eastermar - D. Stapert en M. Niekus

Begin 1986 vond M. Postma (Buitenpost) een afslag (afbeelding 6) in een bult grond ten zuiden van Oostermeer (coördinaten: 199.62/575.98). Het stuk is waarschijnlijk afkomstig uit de directe omgeving. Het betreft een klingachtige afslag; drie parallelle dorsale negatieven hebben dezelfde slagrichting als de afslag. De afslag is waarschijnlijk afkomstig van een

6. De afslag van Eastermar. Tekening Lykke Johansen (GIA).

levallois-kern voor klingen. Beide zijden verlopen redelijk recht en hebben scherpe hoeken (35 tot 50°). De slagvlakrest (ca. 1,6 bij 0,9 cm) is onregelmatig gevormd en bestaat uit oude vorstspijtvlakken. Er is een slagkegeltje; de afslag is verkregen door directe harde percussie. De slaghoek is moeilijk te meten maar duidelijk stomp (circa 120°). Enkele maten: lengte 5,1 cm, max. breedte 2,6 cm, max. dikte 1,0 cm, gewicht 12,6 g. De afslag bestaat uit bryozoënvuursteen. Naast een recente beschadiging zijn vele retouches langs de zijden aanwezig; deze zijn hoogstwaarschijnlijk ontstaan door krypturbatie. De afslag is bruin-gepatineerd. Beide vlakken vertonen windlak, vergezeld door kleine putjes in het oppervlak. Ribben en zijden zijn licht afgerond. Meerdere kleine krasjes en drukkegeltjes zijn zichtbaar met een stereomicroscop. Secondaire vorstinwerking blijkt uit meerdere kleine 'navelvlakken' die ventraal nog aan de afslag vastzitten. Het scala van natuurlijke oppervlakteveranderingen is typisch voor een herkomst uit keizand.³⁴ De afslag dateert daarom met zekerheid uit het Midden Paleolithicum; een nadere culturele toewijzing is niet mogelijk.

Tytsjerksteradiel: Eastermar/De Leijen - D. Stapert en L. Johansen

Naar aanleiding van een telefonische melding door K.R. Henstra (Streekmuseum Burgum) bezochten we op 5 oktober 1997 een mogelijke vindplaats in Friesland in het gezelschap van onder meer A. Timmerman (Staatsbosbeheer), K.R. Henstra, S. Spijckstra (Burgum), H. Veenstra (RAAP), en de vindsters: G. de Vries en H. Buruma (Eastermar). De plek ligt ten noordoosten van De Leijen, in een gebied plaatselijk bekend als de 'Leijenspolder'. De coördinaten zijn ongeveer: 201.60/575.14 (opgave Henstra). Hier was een serie zwerfstenen (de meeste zo'n 10 tot 25 cm groot) aan het daglicht gekomen, die in een cirkel met een diameter van 4 tot 5 m gerangschikt leken te zijn. Het terrein is eigendom van Staatsbosbeheer en wordt ontwikkeld als natuurgebied. De mogelijke structuur kwam te voorschijn tijdens werkzaamheden met een graafmachine. De vindsters meldden hun vondst aan het Streekmuseum te Burgum. Henstra en Spijckstra bezochten de plek op 30 september en maakten een schets van de situatie, die ze verder intact lieten. Zij kregen de indruk dat de kring van stenen een structuur uit de Steentijd zou kunnen zijn, bijvoorbeeld een tentring. Dit idee ontstond mede omdat op een afstand van circa 70 m van de plek, op wat hoger gelegen terrein (zonder veenbedekking momenteel), reeds sinds de jaren tachtig een mesolithische vindplaats bekend was (waarschijnlijk laat-mesolithisch; onder meer met twee *Geröllkeulen*), ontdekt door Spijckstra. De artefacten van deze vindplaats maken deel uit van de collecties van Henstra en Spijckstra.

Wij schreven een rapport over onze bevindingen (6 okt. 1997), dat we toezonden aan het Streekmuseum te Burgum. Nadien verschenen twee publicaties betreffende deze plek.³⁵ In het stuk van Henstra wordt de mogelijkheid opengehouden dat het hier om een door mensenhand gemaakte structuur uit de Steentijd gaat. Naar onze mening (en die van Asmussen) kan daar echter geen sprake van zijn; de belangrijkste delen van ons rapport worden hieronder (in verkorte vorm en enigszins veranderd) weergegeven.

Het viel ons spoedig op dat alle stenen op de plek (meerdere tientallen lagen deels bloot) uit precies hetzelfde soort gesteente bestonden: grofkorrelige witte graniet. We zijn ervan overtuigd dat ze oorspronkelijk allemaal deel uitmaakten van één zeer grote zwerfkei. Deze moet in subrecente tijd in stukken zijn gebroken, waarschijnlijk door menselijk toe-

doen. Het lijkt waarschijnlijk dat deze kei, gezien de flinke hoeveelheid nog aanwezige brokken, rond een meter in doorsnee was, wellicht groter. Besloten werd om een vakje van een vierkante meter op te graven, in het centrale deel van de 'cirkel'. Er bleek nog zo'n 10 tot 20 cm zwart veen op de plek aanwezig te zijn, tussen, onder en deels ook boven de brokken graniet. In het veen werd veel houtskool aangetroffen. Vrijwel ogenblikkelijk na de start van onze 'opgraving' vond Veenstra een bruingepatineerde kling, die op één van de grotere granietblokken bleek te liggen. Later werden dicht bij elkaar twee passende fragmenten van een klingetje (ook bruingepatineerd) aangetroffen, eveneens bovenin het restveen. Uit het veen werden verder enkele scherfjes aardewerk verzameld, die uit de laatste paar eeuwen moeten dateren. Het lijkt dus wel zeker dat het bovenste deel van het nog aanwezige veen vermengd is geraakt met in later tijd op het terrein terechtgekomen of aangevoerd materiaal. Terwijl de veenbedekking werd verwijderd werden steeds meer stukken van dezelfde graniet aangetroffen; ze vormden een dicht plaveisel. In feite is duidelijk dat de hele plek, met een diameter van minstens 10 m, dicht bezaaid ligt met brokstukken van deze graniet. Van een cirkelvormige structuur is geen sprake; deze indruk moet door toeval zijn ontstaan.

De onderkant van het veen verliep grillig, met hier en daar diepe instulpingen naar beneden; deze kunnen vermoedelijk beschouwd worden als 'indrukken' van de grote kei die hier ooit in volle glorie gestaan moet hebben. Slechts enkele brokken stonden op het keizand; de meesten bevonden zich in het restveen. Onder het veen is vrij scherp zand aanwezig met steentjes. Dit is 'keizand': een verweringsproduct van keileem, onder meer ontstaan door uitspoeling en uitblazing daarvan. In het bovenste deel van het zand vonden we een scherfje vuursteen dat naar alle waarschijnlijkheid door natuurlijke processen gevormd werd; het betreft vuursteen van een slechte grofkorrelige soort. Verder kwam er een natuurlijk vuursteentje (3,5 cm) met zware windlak tevoorschijn: een karakteristiek bestanddeel van keizand. In het zand onder het veen werden geen overtuigende artefacten aangetroffen. In het keizand was een lensje groenige leem aanwezig, ongeveer 10 cm onder de top ervan. Het handelt hier om een fluvio-periglaciale afzetting (keizand); dekzand is ter plaatse niet aanwezig. Op ongeveer 80 cm onder het huidige maaiveld werd met de handboor de top van verweerde, maar toch nog flink lemige keileem, groenig-grijs van kleur, aangetroffen. Op een tiental meters afstand van ons graafputje was de top van de keileem reeds te vinden op ongeveer 35 cm onder het huidige maaiveld. Ter plaatse van de Mesolithische vindplaats komt de keileem op ongeveer een halve meter onder het (huidige) maaiveld voor.

De conclusie is dat de brokken graniet op de vindplaats van één zeer grote zwerfkei stammen. Deze moet in subrecente tijd in stukken zijn geslagen (meerdere brokken hebben recent aandoende breukvlakken). Van een structuur uit de Steentijd kan daarom geen sprake zijn. De vuurstenen artefacten (twee klingetjes, waarvan een in twee stukken gebroken) moeten van elders afkomstig zijn. Eén mogelijkheid is dat ze, bijvoorbeeld door verploeging, afkomstig zijn van de mesolithische vindplaats die op een afstand van zo'n 70 m van de plek ligt. De dichtstbijzijnde vondsten van die vindplaats werden op ongeveer 30 m van de 'graniet-concentratie' aangetroffen (volgens Henstra betreft het twee kernen³⁶). Een andere mogelijkheid is dat boeren in vroeger tijd zandgrond van hogere terreingedeelten naar lager gelegen plekken hebben geschoven. Beide klingetjes zijn bruingepatineerd. Spijksstra meld-

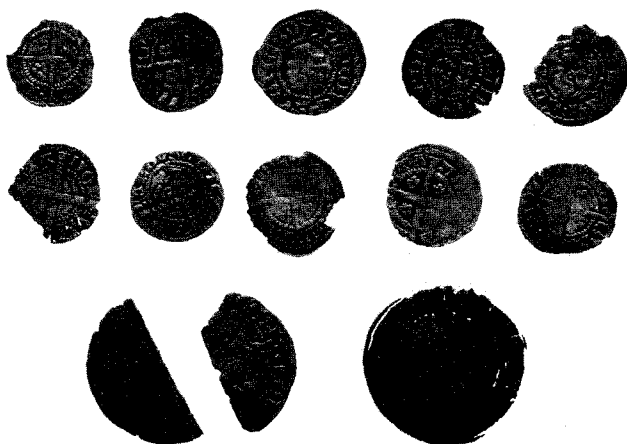
de dat ongeveer tweederde van de artefacten uit de mesolithische vindplaats eveneens bruine patina vertonen.

Tytsjerksteradiel: Garyp/Sigerswâld - K.R. Henstra

De WAS deed op 15 september 1997 een waarneming op het erf van de familie Kooistra. Aanleiding vormde het uitgraven van de bouwput ten behoeve van een nieuwe gierkelder. Het erf is de voormalige plaats van een vrouwenklooster en een oudere kerk. Het klooster functioneerde slechts korte tijd (1450-1580). De kerk stond hier reeds sinds het begin van de twaalfde eeuw of mogelijk een vroeger tijdstip, in het verleden is hier namelijk tufsteen aangetroffen. De grootste kloostermoppen uit de gemeente (34x16x9 cm) zijn eveneens afkomstig van deze plek. Bij de graafwerkzaamheden werd de uiterste rand van het grafveld aangesneden. Een groot deel van een menselijke schedel en ander botmateriaal konden worden veiliggesteld. Op 25 september stortte een deel van de bouwput in. Hierbij kwam opnieuw een deel van het grafveld bloot te liggen. Van twee graven kon de ligging worden vastgelegd. Een deel van de vondsten is geborgen, de rest is herbegraven.

Tytsjerksteradiel: Gytsjerk - K.R. Henstra

Begin 1997 vond G. van Minnen in zijn woonplaats Gytsjerk een muntschat, bestaande uit dertien zilveren munten die dateren uit de tweede helft van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw (afbeelding 7). De schat omvat: zes penningen geslagen op naam van Floris V van Holland (1285-1296), muntplaats Dordrecht, gewicht variërend van 0,276 tot 0,458 gram, 3x vHengel C.29-37 en 3x vHengel C.36; twee penningen geslagen op naam van Jan I/II van Holland (1296-1299-1304), muntplaats Dordrecht, gewicht 0,218 en 0,314 gram, 2x vHengel C.47; een penning geslagen op naam van Gerard van Gulik (1297-1328), muntplaats onbekend, gewicht 0,412 gram, Noss 4; een penning geslagen op naam van Godfried III van Heinsberg (1303-1331), muntplaats onbekend, gewicht: 0,211 gram; vHengel (imit.) 99 ev.; een 2/3 ruitergroot geslagen op naam van Jan II van Avesnes (1280-

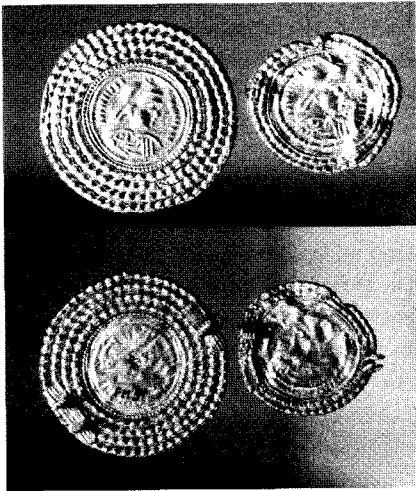

7. De muntschat van Gytsjerk. Foto Streekmuseum Tytsjerksteradiel te Burgum.

1304), muntplaats Valenciennes, gewicht 1,198 gram, Chalon 27; een gehalveerde 2/3 ruitergroot geslagen op naam van Jan II van Avesnes (1280-1304), muntplaats Valenciennes, gewicht 0,914 gram, Chalon 27; een gehalveerde 2/3 ruitergroot geslagen op naam van Margaretha van Constantinopel (1244-1280), muntplaats Valenciennes, Chalon 13-17. De sluitdatum van de muntschat is 1331. Vermoedelijk rond dat jaar is de schat aan de bodem toevertrouwd. De schat bevindt zich in de collectie van het Streekmuseum te Burgum en is aangemeld bij het Koninklijk Penningkabinet te Leiden.

Tytsjerksteradiel: Noardburgum - K.R.Henstra³⁷

Eind 1997 vond E. Scherjon in zijn woonplaats Noardburgum een gouden pseudo-muntfibula (afbeelding 8). Deze bestaat uit een gegoten bracteaat (een muntvormig sieraad waarvan alleen de voorzijde versierd is), waaromheen zich een tweetal windingen met parelversiering bevinden. De aanzetdelen op de achterzijde geven duidelijk aan dat het voorwerp een fibula is en geen hanger. De fibula verkeert ondanks een flinke beschadiging in goede staat en vertoont duidelijke overeenkomsten met de pseudo-muntfibula uit Witmarsum. Gezien de overige vondsten op het terrein, is het vermoeden dat dit unieke voorwerp met terpaarde is aangevoerd.

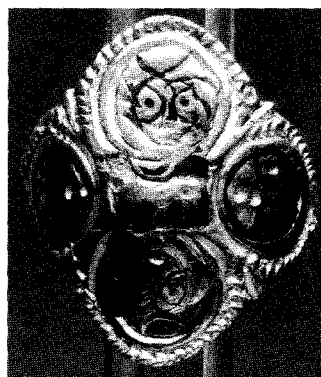
8. De gouden pseudo-muntfibula van Noardburgum (rechts) en die van Witmarsum (links). Boven: voorzijden; onder: achterzijden. Foto's Fries Museum.

Tytsjerksteradiel: Sumar - K.R. Henstra³⁸

Op 8 mei 1997 vond P. de Jong (Eastermar) in Sumar een gouden ring, vrij zeker daterend uit de negende eeuw (afbeelding 9). In het goud zijn met een buriijn sleuven en gaatjes uitgestoken, die zijn opgevuld met een zwart/blauw getint metaalmengsel (niëllo-techniek). De voorstelling omvat 'het Lam Gods' en vier gezichten die de vier evangelisten symboliseren. Of het een primaire vondst betreft of dat de ring met terpaarde is aangevoerd is nog niet geheel duidelijk. Ter plekke werd overigens noch terpaardewerk, noch Karolingisch aarde-

9. De gouden ring van Sumar.

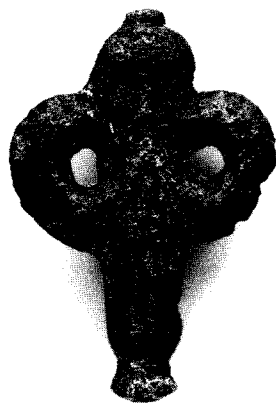
Foto Streekmuseum Tytsjerksteradiel te Burgum.

werk aangetroffen. Een boring gaf de volgende uitkomst: 0-40 cm: bouwvoor; 40-100 cm: leem en dieper dan 100 cm: zand. Inmiddels zijn contacten gelegd met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de Rijksuniversiteit Groningen en het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) te Amsterdam. J.C. Besteman (IPP) kan zich vinden in de voorstelling en de datering. In plaats van niëllo, vermoedt hij evenwel de aanwezigheid van glaspasta. Prof. E. Wamers (IPP) denkt dat de herkomst van de ring vrijwel zeker Angelsaksisch is.³⁹ De catalogus *The Making of England* toont een ring vervaardigd in dezelfde techniek.⁴⁰ De uitvoering hiervan is evenwel duidelijk minder 'amateuristisch'. Deze ring dateert eveneens uit het midden van de negende eeuw. De ring uit Sumar bevindt zich in de collectie van het Streekmuseum te Burgum.

Tytsjerksteradiel: Sumar - R. van der Meer

In november werd door ondergetekende, woonachtig in Burgum, op een maïsakker in Sumar een bronzen zwaardpuntbeschermer aangetroffen (afbeelding 10). Deze is door J. Zijlstra op het spreekuur in het Fries Museum in de zesde eeuw gedateerd. Op de akker is ooit terpmoeder opgebracht. De zwaardpuntbeschermer bevindt zich in het Streekmuseum te Burgum.

10. De zwaardpuntbeschermer van Sumar.

Foto R. van der Meer.

Tytsjerksteradiel: Suwâld - K.R. Henstra⁴¹

Een groot deel van het jaar is de WAS bezig geweest met onderzoek op een veenterp ten westen van Suwâld (coördinaten 189.70/576.06). Deze terp ligt tussen de Oude Lune en het Nieuwe Diep, beide van oorsprong veenriviertjes. Het betreffende gebied is inmiddels ondergrond en de bezigheden betroffen grotendeels de archeologische begeleiding van dit project. Aangezien eerder onderzoek (1994-1996) zich richtte op middeleeuwse ontginningen, was de werkgroep hoopvol gestemd iets te vinden van de allereerste ontginningen; immers dit gebied sluit aan bij het klei-op-veengebied van de Oude Mede ten oosten van de vroegere Middellzee.

Vastgesteld kon worden, dat de terp een grote oppervlakte had: minimaal 100 bij 80 meter. Grondsporen zijn vastgelegd in de vorm van de kleine slootjes (greppels) met een breedte van 50 en een diepte van 40 cm. De greppels hebben mogelijk deel uitgemaakt van erfafscheidingen. De bovenzijde van de greppels bevonden zich 30 cm onder het huidige maaiveld en werden overdekt door een kleibandje van ± 1 cm. Ruim 1,20 m lager bevond zich nog een dergelijk kleibandje, vermoedelijk daterend uit de laat-Romeinse tijd. De vondsten bestaan onder meer uit minimaal 700 bolpotten in gefragmenteerde toestand (na restauratie zullen er een vijftal compleet zijn), een onbeschadigde kom, twee grote voorraadvaten (in de literatuur voorlopig onbekend), bakpannen en kleine kommetjes, enkele Pingsdorfpotten (max. 1 procent bestaat uit import-aardewerk), enkele scherven Paffrath-aardewerk, weefgewichten, fragmenten van maalstenen en een bolpotscherf met uitgelopen zilver of tin. Van de grote hoeveelheid botmateriaal wordt hier slechts een vrijwel volledige paardenschedel genoemd. Tenslotte zijn er 24 stukken hout gevonden. Het meeste hout is afkomstig van eiken. Van enkele stukken met een doorboring is onduidelijk waartoe zij hebben gediend.

Op grond van de vondsten is de bewoning van de veenterp voorlopig in de elfde en twaalfde eeuw te dateren. Een aanvang in de late tiende eeuw lijkt evenwel niet uitgesloten. Rond 1200 of iets later zal door oxydatie van het veen deze plek dusdanig zijn vernat, dat het dorp oostwaarts is opgeschoven.

Tytsjerksteradiel, Tytsjerk - K.R. Henstra

In juni werd door een van de leden van de WAS ten noordoosten van Tytsjerk het restant van een veenterp ontdekt. Deze was reeds verploegd. Er werden veel scherven van bolpotaardewerk aangetroffen, alsmede een spinklosje en scherven van proto-steengoed uit de dertiende eeuw.

Literatuur

Asmussen, P.S.G., 1997a: Provincie Fryslân. Project 'Archeologie van het Houtwallen en Elzensingelgebied Fryslân. Fase 1. *RAAP-rapport* 272, Amsterdam, met kaartbijlage.

- Asmussen, P., 1997b. Een steencirkel aan de Leijen (Frl.)? *Archeoforum* I, nr. 2, p. 11-12.
- Auler, J., 1995. Ein borealzeitliches Auerochsen-Skelett vom Niederrhein (Stadt Dormagen, Kreis Neuß, Reg.-Bez. Düsseldorf). *Prähistorische Zeitschrift* 70, p. 159-174.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de elfde eeuw*. Den Haag.
- Bordes, F., 1980. Le débitage Levallois et ses variantes. *Bull. Soc. Préh. Franç.* 77, p. 45-49.
- Bos, J.M., 1996. Archeologische kroniek van Friesland over 1995, *De Vrije Fries* 76, p. 131-138.
- Bos, J.M., 1997: Archeologische kroniek van Friesland over 1996, *De Vrije Fries* 77, p. 175-186.
- Bos, J.M., M.J.L.Th. Niekus, J. Scheffer en T.B. Volkers, 1998. Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland. *Paleoaktueel* IX, p. 65-69.
- Döhle, H.-J., 1990. Osteologische Untersuchungen am Ur (Bos primigenius Bojanus, 1827) von Neumark-Nord. *Veröffentlichungen des Landesmuseums in Halle* 43, p. 177-192 en 300-308.
- Gramsch, B., 1987. *Betrachtungen zum Ur-Fund am Schlaatz bei Potsdam, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 21, p. 69-74.
- Groot, T.A.M. de, e.a., 1987. *Toelichtingen bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad Heerenveen West (11W) en Blad Heerenveen Oost (11O)*. Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Gustavs, S., 1987. Das Ur-Skelett von Potsdam-Schlaatz. Der archeologische Befund. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 21, p. 31-36.
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the First Millennium, An outline*, Utrecht.
- Henstra, K.R., 1997. Problemen rond een steencirkel en een site. Een Mesolithisch landschap bij de Leijen (Frl.). *Archeoforum* I, nr. 2, p. 7-10.
- Henstra, K.R., en A. Jager, 1996: *Opgravingen in Tytsjerksteradiel*. Burgum.
- Jager, A., 1998: Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.). *Paleoaktueel* IX, p. 111-113.
- Jong, P. de, 1997: De Sound of ...? De droom van iedere zoeker. Twee keer goud. Eén minuut uit een mensenleven. *The Coinhunter* nr. 63.
- Kramer, E., 1997: Een gehelmd bronsen Mars uit Berlikum, *Fryslân* III, nr. 3, p. 9-10.
- Langen, G.J. de, 1992: *Middeleeuws Friesland, De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*, Groningen.
- Langen, G.J. de, 1995: Heeft het Friese verleden wel een toekomst? Archeologische Monumentenzorg (aflevering 1) *Fryslân* I, nr. 2, p. 21-22.
- Langen, G.J. de, 1997a: Gemeente Dongeradeel. Locatie 'Sionsberg'. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 326. Amsterdam, p. 1-13.
- Langen, G.J. de, 1997b: Gemeente Smallerland. Kloosterterrein te Smalle Ee. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 329. Amsterdam, p. 1-29, 1 Kaartbijlage.
- Langen, G.J. de, 1997c: Meer duidelijkheid in een breder veld. Archeologische Monumentenzorg (aflevering 6). *Fryslân* III, nr. 4, p. 9-12.
- Langen, G.J. de, en H. Mol, 1998: Klooster Lidlum, in: B. de Vries en S. van der Woude, *Caspar de Robles, de Friese Alva?*, Leeuwarden, p. 37-43.

- Langen, G.J. de, en T.M. Perger, 1997a: Gemeente Harlingen. Nieuwbouwplannen Wijnaldum. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 276. Amsterdam, p. 1-22, 1 kaartbijlage.
- Langen, G.J. de, en T.M. Perger, 1997b: Gemeente Sneek. Nieuwbouwplannen Oude Koe-markt-Martiniplein. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 310. Amsterdam, p. 1-23
- Langen, G.J. de, en T.M. Perger, 1998: Provincie Fryslân. Kloosterterrein Lidlum, gemeente Franekeradeel. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 352. Amsterdam, p. 1-35.
- Langen, G.J. de, T.M. Perger, S. Wentink en M.H. Wispelwey, 1997a: Provincie Fryslân. De terpencluster van Wijnaldum (groep 15A), gemeenten Harlingen en Franekeradeel. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 182 (BOM-rapport 2). Amsterdam, p. 1-171, 1 Kaartbijlage.
- Langen, G.J. de, T.M. Perger, S. Wentink en M.H. Wispelwey, 1997b: Provincie Fryslân. De terpencluster van Dongjum (groep 15B), gemeente Franekeradeel. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 183 (BOM-rapport 3). Amsterdam, p. 1-133, 1 Kaartbijlage.
- Langen, G.J. de, T.M. Perger, S. Wentink en M.H. Wispelwey, 1997c: Provincie Fryslân. De terpenreeks Boer-Ried-Berlikum (Groep 15C), gemeenten Franekeradeel en Menaldumadeel. Waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 187 (BOM-rapport 4). Amsterdam, p. 1-143, 1 Kaartbijlage.
- Mol, J.A., 1991: *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse kloosterlandschap*. Leeuwarden.
- Mol, J.A., 1997: Hilligen yn Fryslân: Us Leaf Frouwe op 'e Berg. *Fryslân* III, nr. 2, p. 12-13.
- Niekus, M.J.L.Th., C. Tulp, J.M. Bos en J.H. Zwier, 1998: Een terpe in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.). *Paleoaktueel* IX, p. 94-95.
- Schroor, M., en C. van den Heuvel, 1998: *De Robles atlassen. Vestingbouwkundige plattegronden uit de Nederlanden en een verslag van een veldtocht in Friesland in 1572*. Leeuwarden.
- Stapert, D., 1976a. Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands. *Palaeohistoria* 18, p. 43-72.
- Stapert, D., 1976b. Some natural surface modifications on flint in the Netherlands. *Palaeohistoria* 18, p. 7-41.
- Teichert, L., 1987. Knochenfunde vom Ur (Bos primigenius Bojanus 1827) am Schlaatz bei Potsdam. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 21, p. 37-45.
- Ufkes, A., 1997: Archeologisch naonderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, Gem. Nijefurd, Friesland. *ARC-publikaties* 3, Groningen.
- Ufkes, A., 1998: Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuys van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.). *Paleoaktueel* IX, p. 114-117.
- Webster, L., J. Backhouse, M. Archibald, 1991: *The Making of England: Anglo-Saxon Art and Culture AD 600-900*. London.

Noten

1. Asmussen 1997a.
2. De Langen e.a. 1997a-c.
3. O.a. De Langen 1995 en 1997c.
4. Vgl. H. de Jong in: Bos 1997, p. 175.
5. Literatuur: De Langen 1997a.
6. Mol 1997.
7. Bron: Jager 1998.
8. Literatuur: De Langen en Mol 1998; De Langen en Perger 1998.
9. Schroor en Van den Heuvel 1998.
10. Vgl. Niekus e.a. 1998.
11. Literatuur: De Langen en Perger 1997a.
12. Zie De Langen e.a. 1997a.
13. Met dank aan R. van der Brink, Museum Willem van Haren.
14. Vgl. H. de Jong in: Bos 1997, p. 179.
15. Vgl. Bos e.a. 1998.
16. Boeles 1951.
17. Literatuur: Kramer 1997.
18. Bron: Ufkes 1997 en 1998; vgl. A. Ufkes in Bos 1997, p. 182-183.
19. De gecalibreerde dateringen: persoonlijke mededeling J.N. Lanting.
20. Auler 1995, 168-172.
21. Döhle 1990; Auler 1995, 169-170.
22. Gustavs 1987; Teichert 1987; Gramsch 1987; Auler 1995, 170.
23. Zie de geologische kaart: De Groot e.a. 1987.
24. Stapert 1976a.
25. Stapert 1976b.
26. Zie De Groot e.a. 1987.
27. Zie H. de Jong in Bos 1996, p. 132.
28. Literatuur: De Langen 1997b.
29. Mol 1991; De Langen 1992.
30. Literatuur: De Langen en Perger 1997b.
31. Bordes 1980.
32. Stapert 1976b.
33. Literatuur: Henstra en Jager 1996.
34. Stapert 1976a.
35. Henstra 1997; Asmussen 1997b.
36. Henstra 1997.
37. Met dank aan E. Kramer (Fries Museum) en J. Zijlstra (Leeuwarden); literatuur: Boeles 1951, p. 324-326.
38. Literatuur: P. de Jong 1997.
39. Schriftelijke mededeling Besteman, 27-11-97.
40. Webster e.a. 1991, p. 269.
41. Vgl. H.R. Henstra in Bos 1997, p. 185.

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

169ste verslag, over 1997

BESCHERMVROUWE H.M. KONINGIN BEATRIX

Het Genootschap kon ook dit jaar zijn werkzaamheden op de vertrouwde wijze voortzetten. Reeds in het begin van het jaar werd door de Fryske Akademy medewerking gevraagd aan een project 'Stinsen in Friesland vóór 1500'. Dit uitgebreide project zou moeten leiden tot een uitvoerige publicatie, te verschijnen in 2002. In dat jaar zal het Genootschap 175 jaar bestaan. Verschijning van deze publicatie en een congres over dit thema zou daaraan fraaie luister kunnen bijzetten. Het Genootschap heeft zich gaarne achter dit project gesteld en - zoals destijds bij het project 'Friese testamenten' - de fondswerving op zich genomen. Diverse bijdragen zijn inmiddels reeds toegezegd zodat realisatie van het project mogelijk lijkt.

Voor de verschijning van de congresbundel 'Fryslân 500' werd een bijdrage beschikbaar gesteld.

Het kwartaalblad *Fryslân* verscheen ook dit jaar regelmatig. Blijkens reacties van leden en andere belangstellenden wordt het blad zeer op prijs gesteld.

Het bestuur vergaderde op 20 februari, 9 april, 19 juni, 18 september en 20 november 1997. De algemene ledenvergadering vond plaats op 22 april 1997 en werd bezocht door 24 leden, waaronder 7 bestuursleden en de directeur ad interim van het Fries Museum. Aftredend waren de dames drs. T.J. Steenmeijer-Wielenga en mr. K. Slob-Schuit en de heer dr. J.A. Mol. In hun plaats werden gekozen de dames drs. E. Makkes van der Deijl-Stam te Goutum en drs. R.L.P. Mulder-Radetzky te Leeuwarden en de heer dr. J. Frieswijk te Beetsterzwaag.

Per 31 december 1997 was de samenstelling van het bestuur:

Mr. B. van Haersma Buma, Leeuwarden (definitief aftredend 2000), voorzitter
 Drs. O.D.J. Roemeling, Hurdegaryp (definitief aftredend 1999), secretaris
 Drs. J. Woudstra, Engelum (definitief aftredend 2000), penningmeester
 Drs. G.I.W. Dragt, Grijpskerk (aftredend 1999)
 Dr. J. Frieswijk, Beetsterzwaag (aftredend 2000)
 Dr. Y.B. Kuiper, Leeuwarden (aftredend 1999)
 Drs. E. Makkes van der Deijl-Stam, Goutum (aftredend 2000)
 Drs. R.L.P. Mulder-Radetzky, Leeuwarden (aftredend 2000)
 Mr. D.P. de Vries, Hurdegaryp (definitief aftredend 1998)

Het jaarboek *De Vrije Fries* (deel 77) omvatte 189 pagina's. De redactie daarvan bestond uit de heren prof.dr. Ph.H. Breuker, dr. L.G. Jansma, drs. G.Th. Jensma en drs. H. Spanninga.

Het overleg met de Fryske Akademy – als medeuitgever van het jaarboek – resulteerde in een nieuw statuut voor de redactie van *De Vrije Fries* en de samenstelling van een nieuwe redactie die de volgende jaargangen vorm zal geven.

In het afgelopen jaar werd in samenwerking met het Fries Museum en het Nassau Festival Friesland een groot aantal lezingen gehouden.

In samenwerking met het Fries Museum:

6 maart - H.P. ter Avest over 'Fries zilver'

15 maart - Lezingencyclus over de geschiedenis van het Eysingahuis te Leeuwarden door mr. B. van Haersma Buma, jhr. ds. C. van Eysinga en drs. J. van Dam.

Aansluitend op de algemene ledenvergadering:

22 april - Drs. P.N. Noomen over 'Stinsen in Friesland vóór 1500: een onderzoek'

In samenwerking met het Nassau Festival Friesland:

18 maart - Dr. F. Postma over 'Willem Lodewijk (1560-1620)'

14 april - Drs. H. Spanninga over 'De Friese steden en de stadhouder'

23 mei - Prof.dr. S. Groenveld over 'Friese contra Hollandse stadhouders in de zeventiende eeuw'

In samenwerking met het Fries Museum:

22 oktober - Mevr. drs. G. Arnolli over 'Aan de tand des tijds ontruikt'

26 november - Prof. dr. Volker Manuth over 'Rembrandt, zijn opdrachtgevers en het geloof'

In samenwerking met het Histoarysk Wurkferbân van de Fryske Akademy vond op 10 april een discussieavond plaats naar aanleiding van het proefschrift van dr. A. van der Lem over 'Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving'.

Van 2 tot en met 7 juni 1997 vond een zeer geslaagde excursie plaats naar België. De heer en mevrouw Elzinga en de heer Duursma gaven op vertrouwde wijze leiding aan het geheel. Het verslag van de excursie is gepubliceerd in het septembernummer van *Fryslân* (p. 24).

Het ledental nam ook in 1997 toe, zij het in mindere mate dan in 1996. In totaal konden 92 nieuwe leden worden ingeschreven (1996: 149). In het verslagjaar ontving het Genootschap het bericht van overlijden van 20 (1996: 24) leden. Om andere redenen moesten de namen van 15 (1996: 47) leden worden afgevoerd uit het ledenbestand. Het Genootschap telt per 31 december 1997 2 ereleden en 1767 leden.

Als nieuw lid konden worden ingeschreven:

A.F. Atema, Stiens; Jhr.mr. C. van Beijma, Wergea; mevr. A. van den Berge-Dijkstra, Leeuwarden; E.H. Bergsma, Baarn; R. Bijma, Groningen; A. Bloembergen, Rottevalle; drs. O. de Boer, Heerenveen; H. Bokma, Wommels; D. Boomsma, Rottevalle; dr. A.A. Bosma, Bunnik; drs. P.K. van Boven; dr. G.J. van der Broek, Hurdegaryp; J.T.M. Dieles, Zoetermeer; dr. T.K. Dijkstra, Haren; H.J. Doeleman, Oudemirdum; mr. C.P. van Eeghen, Amsterdam; mr. J.R. Faber, Kollum; J.G. Faber, Goutum; Y.M. Ferwerda, Hallum; mevr. A.M. Gerhardt-Witteveen, Nijmegen; J.R. Gerlofsma, Peins; P. Groenveld, Hurdegaryp; G. van Haaff, Amersfoort; A.M.T. de Haas, Menaldum; E.A.H. baron van Harinxma thoe Slooten,

Amsterdam; R. Hazelhoff, Drachten; C.J. Hetteema, Wanneperveen; A.B. Hilhorst, Leeuwarden; G. van der Hoef, Leeuwarden; D.N.H. Hollander, Zevenaar; H. Honderd, Akkrum; mr. W.W. Hopperus Buma, Warnsveld; M. Huisinga, Leeuwarden; F. Huisman, Bontebok; jhr.drs. F.W.B. van Humalda van Eysinga, Nyon, Zwitserland; C.G. Iest, Boksum; T.S. de Jong, Dongjum; E. van Keulen, Leeuwarden; J.L. Keur, Leek; J. Keuvelaar, Bolsward; H.W.B. Kingma, Franeker; W. Kooistra, Gorredijk; A. Kroes, Oosterwolde; H. Krol, Odiijk; F. Kuijper, Hogebeintum; E. Kylstra, Drachten; H. Laskewitz, Zwolle; J.W.G.M. Lemstra, Veen; mevr. drs. E. Makkes van der Deijl-Stam, Goutum; J.D. van der Meer, Drachten; mr. G.A. de Meester, Broek Noord; drs. A.E. van der Meulen, Leeuwarden; mr.ing. M.E. Minkes, Sneek; A. Mintjes, Heerenveen; P. van der Molen, Malden; J.O. Monsma, Weidum; mevr. G. Muilenburg-Van Oeveren, Friesche Palen; dr. H. Nicolai, Groningen; mevr. G.L. Nijhof-Van Doorn, Leeuwarden; Noord-Brabant Genootschap, Den Bosch; mevr. S.M. Oswald-Hilarides, Harlingen; J.A. Pitstra, Apeldoorn; W. van der Ploeg, Donkerbroek; H.F.J.M. Pols, Oudehaske; S.T. Popma, Beetsterzwaag; mevr. A.T. Poppinga-Baas, Leeuwarden; drs. F.J. Reijsoo, Leeuwarden; Reklame Dickvanderheijde, Leeuwarden; mevr. A.P. Rentema-Braam, Beetsterzwaag; K. de Roest, Groningen; G.E. van Ruiten, Leeuwarden; F.J.H. Sijsma, Dokkum; R. Slofstra, Ried; H. Sloots, Ried; mevr. T. Speelman-Heidema, Franeker; H.B. Spijkerboer, Marssum; mevr. A. Steringa-De Bruin, Zwaagwesteinde; C.F. Stoop, Wormer; B. van der Veen, Augustinusga; B. van der Veen, Leeuwarden; M. Vellinga, Leeuwarden; A. Visser, Rotterdam; S. de Vries, Leeuwarden; M. van Wageningen, Jelsum; J. Wiersma, Brussel, België; drs. N.L. van der Woude, Almelo; mevr. H. Woudt-Westra, Joure; D. Zijlstra, Damwoude; S.J. van Zinderen, Oudehaske; S. Zondervan, Drachten; M.L.C. van Zuylen, Oostzaan.

De administratie van het Genootschap werd ook dit jaar verzorgd door mevr. H.B. Dekkinga.

Voor de steun en belangstelling die in dit jaar van vele kanten werd ondervonden is het bestuur zeer erkentelijk.

De secretaris,
O.D.J. Roemeling

Personalia auteurs

Dr. Jos Bazelmans (1963) studeerde culturele antropologie in Leiden en Amsterdam. Promoveerde in 1996 op een proefschrift over geschenkenuitwisseling in het Oudengelse gedicht Beowulf. Werkzaam als docent aan de Faculteit Archeologie en als onderzoeker bij NWO in het kader van het project Nederzetting en landschap in vroegmiddeleeuws Frisia.

Dr. J.M. Bos (1957) studeerde filosofie en middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (prom. 1988), universitair docent aan het Archeologisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Dr. C. Boschma (1928), studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis te Amsterdam en Utrecht (prom. 1976), was van 1963 tot 1989 directeur van het Fries Museum, publiceerde op het gebied van kunst- en museumgeschiedenis.

Prof.dr. W.A. van Es (1934) studeerde oude talen en archeologie in Groningen (prom. 1967), was van 1965 tot 1988 directeur van de ROB en van 1968 tot 1996 hoogleraar aan de Vrije Universiteit.

Prof.dr. A. Feitsma (1928) is emeritus-heelmeester Frysk yn Amsterdam, hat yn de lêste jierren benammen publisearre oer J.H. Halbertsma as taalkundige.

Dr. Johan Frieswijk (1943) is histoarikus foar de nijste tiid oan de Fryske Akademy, publisearre oer de Twadde Wrâldoarloch yn Fryslân en oer arbeidersskiednis.

Drs. Danny Gerrets (1954) studeerde culturele pre- en protohistorie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In het kader van het Frisia-project van NWO promovendus met als onderwerp de vroegmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Westergo. Legt de laatste hand aan de eerste bundel over de opgravingen in Wijnaldum.

Dr. Yme Kuiper (1949) studeerde culturele antropologie en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen (prom. 1993) en is universitair docent bij de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

Dr. Gilles de Langen (1959) studeerde nieuwe geschiedenis en prehistorie in Groningen (prom. 1992) en is thans werkzaam bij de provincie Fryslân als provinciaal archeoloog.

Dr. J.A. Mol (1954) studearre skiednis oan de Vrije Universiteit Amsterdam, promoasje yn 1991, wittenskiplik meiwurker Fryske Akademy, publisearre oer midsieuske skiednis en nammekunde.

Drs. Ritske Mud (1956) studearre skiednis en ierdrykskunde oan 'e learareoplieding 'Ubbo Emmius' yn Ljouwert en de Vrije Universiteit van Amsterdam; learaar skiednis en ierdrykskunde oan de sektor ûnderbou HAFU/TWU fan it Dockinga-college yn Dokkum

Drs. Arent Pol (1951) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Werkt aan een proefschrift over de productie en circulatie van gouden munten in de vroege middeleeuwen in de noordelijke periferie van het Merovingische rijk en aangrenzende Friese gebieden. Werkzaam als conservator bij Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden.

Drs. Hotso Spanninga (1954), studearre skiednis yn Grins, learaar skiednis en ierdrykskunde oan de sektor boppebou HAFU/TWU fan it Dockinga college yn Dokkum; publisearre oer sosjale en politike skiednis.

Dr. S. Zijlstra (1953) studearre skiednis oan de Rijksuniversiteit Groningen (prom. 1983), skriuwt op dit stuit in skiednis fan de menisten oant 1672. As postdoc-meiwurker ferbûn oan it Doopsgezind Seminarie en de Fryske Academy.

